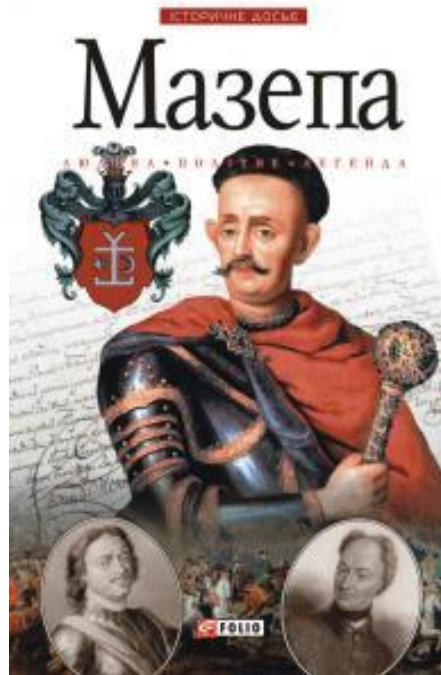

Денис Журавльов

Мазепа

Людина, політик, легенда

Іван Мазепа — одна з тих знакових постатей української історії, життя та вчинки котрих і сьогодні викликають гарячі суперечки як фахових істориків, так і аматорів, а також людей, взагалі далеких від історичних перипетій. Політичний діяч, військовий, дипломат, меценат... Мало кому випала така цікава й непроста доля за життя та після смерті. То хто, зрештою, такий Іван Степанович Мазепа? Приятель царя Петра, один із перших кавалерів найвищого російського ордену Андрія Первозванного — і борець за інтереси Української козацької держави; будівничий величних соборів, що дотепер є окрасою багатьох українських міст, — і «Юда», відлучений від церкви, підданий анафемі, що нерідко виголошувалася з амвонів тих самих соборів; зазвичай неймовірно обережний майстер складних дипломатичних ігор — і людина, що зуміла поставити на карту все і, зрештою, програла найризикованішу й найголовнішу гру свого життя; блискучий світський кавалер у душі розкішного, неповторного XVII століття, улюбленець жіноцтва і чи не єдиний справді обдарований поет і музикант-аматор серед усіх українських гетьманів. Можливо, той, хто прочитає цю книгу, зможе створити свій власний варіант образу Мазепи — одного з найколеритніших, найцікавіших українців.

Передмова

Поза всяким сумнівом, Іван Степанович Мазепа–Колединський є однією з найяскравіших, найвидатніших і найсуперечливіших постатей української історії. Крім того, що ця постать визначна за своїм масштабом — політичний діяч, військовий, дипломат, меценат, — мало кому в українській історії випала така цікава й непроста доля за життя та після смерті. Іван Мазепа — одна з тих знакових особистостей, чиє життя та вчинки і сьогодні викликають гарячі суперечки як фахових істориків, так і аматорів, а нерідко — і людей, взагалі далеких від історичних перипетій. Характерно, що вже майже триста років, як помер гетьман, а він і сьогодні викликає найрізноманітніші, полемічно загострені, полярні оцінки — «зрадник російського царя», «зрадник і ворог українського народу», «польський шляхтич і таємний католик», «романтичний герой», «видатний патріот України», «непримиренний ворог московського імперіалізму» тощо. Що-що, а забуття (як не пригадати пушкінське, з «Полтавы» — «Забыт Мазепа с давних пор...») гетьманові не загрожуватиме ще дуже довго. Здається, в постаті Івана Мазепа втілюється самий дух неспокоїної, кипучої, напрочуд колоритної доби, котра не даремно дістала у мистецтвознавців назву «бароко» (від італ. *barocco* — «дивний», «хімерний»). І справді. Приятель царя Петра, один із перших кавалерів найвищого російського ордена Андрія Первозваного — і борець за інтереси Української козацької держави; будівничий величних соборів, що дотепер є окрасою багатьох українських міст, — і «Юда», відлучений від церкви, підданий анафемі, що нерідко виголошувалася з амвонів тих самих соборів; зазвичай неймовірно обережний майстер складних дипломатичних ігор — і людина, що зуміла поставити на карту все і, зрештою, програла найризикованішу й найголовнішу гру свого життя; блискучий світський кавалер розкішного, неповторного XVII століття, улюбленець жіноцтва і чи не єдиний справді обдарований поет і музикант-аматор серед усіх українських гетьманів.

Довгий час Мазепа був справжнім жупелом для залякування вірнопідданих мешканців російської та радянської імперій. Недарма будь-який український рух у XIX столітті найчастіше називали «мазепинством». У XX столітті гетьмана як універсального антигероя дещо витіснили інші українські діячі — Симон Петлюра (біографія котрого вийшла в даній серії в 2004 році) та Степан Бандера. Але і про Мазепу ніколи не забували — надто потрібним виявився гетьман і прихильникам, і супротивникам української ідеї.

А головне — незважаючи на все це, багато важливих фактів навіть суто біографічного характеру стосовно гетьмана залишаються дотепер спірними і недостатньо з'ясованими. Сторінками різних науково-

популярних, навчальних і наукових видань кочують різні версії року народження Івана Мазепи, а також найрізноманітніші портрети гетьмана, абсолютна більшість яких створена вже після його смерті людьми, які не мали жодного уявлення про зовнішність свого персонажа.

Здавалося б, після величезної кількості лайливої, хвалебної і більш-менш об'єктивної літератури про Мазепу, що з'явилася в ХІХ — ХХ століттях, що нового можна сказати про нашого героя? Виявляється, можна. Це блискуче доводять праці про добу Мазепи, створені новітніми дослідниками. Кількість сучасних публікацій, присвячених гетьманові, вимірюється десятками й сотнями. За останнє десятиліття було знайдено чимало документів доби Мазепи, але і на цьому тлі справжньою сенсацією виглядає повідомлення російської дослідниці Тетяни Яковлевої (зроблене в рамках міжнародної конференції «Україна і сусідні держави у ХVІІ столітті», що відбулася 27 — 29 травня 2004 року в Санкт-Петербурзі) про те, що в петербурзьких архівах вона натрапила на документи, котрі становлять частину гетьманського архіву Мазепи (який, виявляється, не загинув у Батурині 1708 року, а був вивезений Меншиковим до Петербургу). Зокрема чекають на своїх дослідників десятки листів до українського гетьмана від найвизначніших російських та польських політичних діячів, дві раніше невідомі поеми, написані гетьманом («Старий з тілом веде бесіду» і ще одна, політико-філософського змісту). Ці документи можуть пролити світло на взаємини гетьмана і Росії, особливо стосовно листування Івана Степановича з канцлером Російської держави Головкиним (блок із 114 листів).

Завдання ж, яке ставить перед собою автор цієї книжки, значно простіше й складніше водночас. Фаховий історик не знайде тут нових сенсаційних відкриттів, що стосуються життєвого шляху чи політики Івана Мазепи. Звичайний читач (чи то пак «ласкавий читальник» — як зверталися до своїх читачів автори доби українського бароко), беручи до рук книгу про таку постать як Мазепа, вже заздалегідь має перед собою якийсь (більш-менш «світлий» або «темний») образ гетьмана, і навряд чи книжка значною мірою цей образ змінить. Автор намагається лише створити свій власний варіант образу Мазепи — одного з найкolorитніших, найцікавіших українців яскравої доби бароко (назвами більшості розділів книжки є коротенькі цитати з оригінальних творів української барокової поезії в чудовому перекладі В. Шевчука).

Чи не здається тобі, ласкавий читальнику, що сучасним політикам часто-густо відчайдушно бракує колоритності? Що, незважаючи на дбайливо створювані колективами найманих іміджмейкерів образи, більшість сучасних українських і світових «державних мужів» позбавлені тонкого розуму, могутньої сили, внутрішньої краси та справжньої харизми? На тлі титанічних постатей примхливої доби бароко наші сучасні політики дуже схожі на сірих, дрібних «останніх людей, чий рід

незнищений, мов блохи» (здається, так говорив Заратустра–Ніцше), занепокоєних власною (часто примарною) величчю, мізерними пристрастями та інтересами. Що їхні досягнення і втрати важливі лише для них самих, і в них не відчувається того холодного, залізного подиху невблаганної Долі, котрим позначені величні перемоги і жорстокі поразки, ба навіть злочини, великих людей тієї епохи, коли жив герой цієї книжки...

Книга створювалася для широкого читацького кола, і тому автор вирішив відмовитися від посилань та складного бібліографічного апарату, що використовується в науковій літературі. Але наприкінці видання наш ласкавий читальник, якщо він всерйоз зацікавиться темою, знайде список основних джерел, а також наукових і науково–популярних праць, використаних автором.

При створенні Додатка автор керувався бажанням подати не надто відомі широкій читацькій аудиторії джерельні матеріали стосовно свого персонажа. Особливу цінність для розуміння багатьох рис Мазепи — людини і політика — становить великий лист найближчого соратника гетьмана Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського, написаний в 1721 році. Вперше опублікований у відомому журналі «Киевская старина» в 1862 році, він дотепер не втратив своєї цінності і неодноразово друкувався дослідниками епохи Мазепи. Проте широкому читачеві він і сьогодні не досить добре відомий, адже публікувався переважно в суто наукових виданнях, що виходили невеликим накладом. Щоправда, наш ласкавий читальник має зважити на одну важливу особливість цього твору — фактично це покаючий лист, написаний у хвилину відчаю, звідси вельми тенденційні моменти, які впадають в око при уважному прочитанні.

Розділ 1

Блиск золотої булави

Іван Мазепа до гетьманства

Гетьман Іван Степанович Мазепа походив з українського шляхетського роду Мазеп–Колединських (інший варіант написання — Колодинських) православного віросповідання. Невідомий автор «Літопису Самовидця» твердив, що Мазепа зі «старожитної шляхти української і у Війську Запорозькому значної», а інший відомий український літописець кінця XVII — початку XVIII століття, Самійло Величко, називає гетьмана «значним козако–руським шляхтичем». На жаль, історики й сьогодні не мають точних даних, звідки походив рід Мазеп–Колединських. Олександр Оглоблін у своєму класичному дослідженні, присвяченому гетьманові Мазепі та його добі, згадує про версії волинського та подільського

походження роду. На користь останньої говорить і той факт, що в XVII столітті на Поділлі (у Барському старостві) проживав рід Мазеп-Васютинських, які, можливо, були далекими родичами Мазеп-Колединських. Загалом же прізвище «Мазепа» було не таким уже й рідкісним на Правобережжі і до, і після гетьманування Івана Степановича, причому як у написанні «Мазера» (саме таким чином завжди писав своє прізвище гетьман), так і «Мазерра» або навіть «Мазіера». Люди з таким прізвищем фігурують у документах XVIII — XIX століть, а в XX столітті Ісаак Мазепа — відомий український політик (не родич гетьмана) — навіть встиг побути прем'єр-міністром УНР доби Директорії, залишивши цікаві мемуари «Україна в огні і бурі революції».

У XIX столітті існувала версія про спорідненість роду Мазеп і відомого українського князівського роду Курцевичів (нащадків литовського князя Коріата Гедиміновича). Ґрунтувалася вона здебільшого на тому факті, що Мазепи і Курцевичі користувалися фактично однаковим (або принаймні дуже схожим) гербом — знаком «Курч» (на червоному тлі срібний перехрещений посередині вилоподібний хрест, що стоїть на такому ж бруску із загнутими догори кінцями, з правого боку від нього зірка, ліворуч — півмісяць, повернутий праворуч). Проте відомо, що в Речі Посполитій сотні, а інколи й тисячі шляхтичів (які становили до 10 відсотків населення, тоді як у будь-якій іншій тогочасній країні Європи дворянство становило не більше 0,5 — 1 відсотка) могли користуватися фактично тим самим гербом (або його варіаціями — так званою *odmiana*), навіть не будучи спорідненими між собою, а просто перебуваючи на службі у аристократа — носія герба. Цілком можливо, що десь у першій половині XVI століття котрийсь із князів Курцевичів, які проживали на Білоцерківщині, прийняв предка гетьмана Мазепи до свого родового герба «Курч». На думку М. Костомарова (що посилається на не зовсім перевірені дані графа де Броель-Платера, котрий у XIX столітті був власником сімейного архіву князів Вишневецьких, споріднених з Курцевичами), до згаданої вище зміни герба родовим герба Мазеп був «Бонч» («Бойча») — срібний одноріг на блакитному тлі. Загалом зміна герба не була в ті часи чимось винятковим для шляхтича на степових кордонах. Так, Богдан Хмельницький, що завжди любив згадувати про своє шляхетне походження, окрім розрекламованого останнім часом завдяки пиву «Славутич» знака «Абданк», користувався і своїм старим гербом «Масальський», і гербом «Сирокомля».

Але так чи інакше, першим Мазепою на Білоцерківщині, про якого є згадка в історичних джерелах, є, очевидно, Микола Мазепа — прадід гетьмана, який 1572 року дістав від польського короля Сигізмунда II Августа привілей на хутір (згодом дістане назву Мазепинці) на річці Камениці, за який він мав відбувати військову службу при білоцерківському старості. Привілей підтвердив король Стефан Баторій в

1578 році. Згадують про Миколу Мазепу й укладачі люстрацій (описів маєтків шляхти) Білоцерківського повіту Київського воєводства під 1616 та 1622 роками.

Зовсім мало нам відомо про діда Івана Мазепи — Михайла (ім'я це в історичних джерелах узагалі не зустрічається, відомо лише, що батько гетьмана — Степан-Адам Мазепа був Михайловичем). Тому навіть свого часу побутувала думка, що Микола Мазепа був не прадідом, а дідом гетьмана і мав друге ім'я — Михайло (так само, як батько гетьмана Мазепи був Степаном-Адамом, а Хмельницький — Богданом-Зиновієм). Олександр Оглоблін обережно припускав, що Михайло Мазепа міг загинути в котромусь із козацьких повстань у першій половині XVII століття або в битві під Цецорою в 1620 році. Не зрозуміло, ким доводився гетьманові Федір Мазепа, якого невідомий автор знаменитої «Історії Русів» називає полковим суддею і сподвижником С. Наливайка. Щоправда, «Історія Русів» славиться своїми перекрученими, а то й вигаданими відомостями. Все ж цілком можливо, що котрийсь із Мазеп — дрібних православних шляхтичів — займався «козакуванням» ще наприкінці XVI — на початку XVII століття і, можливо, навіть брав участь у козацьких повстаннях.

Знаменитий реєстр Війська Запорозького 1649 року фіксує на Білоцерківщині такого собі Мирона Мазепу — невідомо, чи був він родичем Мазеп-Колединських з Мазепинців.

Значно більше інформації є в дослідників щодо батьків гетьмана. Доля Степана-Адама Мазепи склалася досить цікаво і драматично: людина з бурхливим темпераментом, він добре пам'ятав, для чого при боці висить шабля — в 1637 році Степан-Адам убив у поєдинку шляхтича Яна Зеленського і був засуджений сеймом на баніцію (позбавлення шляхетського стану), інфамію (знеславлення і обмеження громадянських прав) і смертну кару. І знову напрошується паралель з Хмельницьким — батько Богдана, Михайло, теж, схоже, свого часу побував «банітою». Але Степанові-Адаму пощастило — він зумів домогтися відкладення вироку, а тим часом домовився з родичами загиблого Зеленського про солідну компенсацію. У 1645 році він зумів дістати глейт — королівський документ, що поновлював його в усіх шляхетських правах. Проте згаданий прикрій випадок, мабуть, позначився на кар'єрі Степана-Адама і міг стати причиною того, що 1648 року він, схоже, приєднався до війська Богдана Хмельницького, як і багато інших дрібних українських православних шляхтичів. У цьому була своя логіка — українська шляхта, незадоволена магнатським засиллям, шукала кращого місця під сонцем, зокрема підтримавши козацькі виступи. Документ 1654 року згадує про Степана-Адама Мазепу як про білоцерківського козацького отамана. Саме тоді Степан-Адам зближується з майбутнім гетьманом Іваном Виговським, беручи участь у переговорах, що їх вів Виговський (на той час ще генеральний писар Богдана Хмельницького) з відомим російським

дипломатом В. Бутурліним. Після смерті Хмельницького Степан-Адам Мазепа підтримуватиме Виговського і його спробу створити Велике князівство Руське в складі триєдиної Речі Посполитої, виконуватиме різноманітні доручення гетьмана. Так само непогані стосунки були в Степана-Адама Мазепа і з наступником Виговського на Правобережжі — гетьманом пропольської орієнтації, схильним до політичних авантур, Павлом Тетерею. В останні роки свого життя Степан-Адам їздив на сейм до Варшави, здобув грамоти на володіння селом Будищі (Богуславське староство) та селом Триліси (поблизу Білої Церкви). Останнє відоме в історії України тим, що саме в цьому селі наприкінці грудня 1825 року декабристи — члени «Південного товариства» підняли повстання Чернігівського полку. Помер батько майбутнього гетьмана Мазепа наприкінці 1665 року.

Не менш цікавою постаттю була і мати Івана Степановича — Марина Мокієвська, представниця українського православного шляхетського роду Мокієвських, що теж підтримав свого часу Богдана Хмельницького. Батько Марини (дід гетьмана Мазепа), схоже, загинув у бою під Чортковом, а брат — у знаменитому «Дрижипільському бою» під містечком Охматовим узимку 1655 року. Ця битва відбулася в жахливі морози, і лише мужність козацьких полків Хмельницького врятувала об'єднану українсько-російську армію від поразки. Сам гетьман Мазепа добре знав героїчну історію своїх родичів з матиного боку і нерідко згадував про них у приватних бесідах (зокрема про долю діда та дядька він говорив в 1697 році з російським послом).

Марина Мокієвська-Мазепа прожила довге і непросте життя, народила й виховала двох дітей — сина Івана та доньку Олександру, а після смерті чоловіка вступила до знаменитого Луцького Хрестовоздвиженського братства, присвятивши себе церковним та громадським справам. Згодом вона стала черницею та ігуменею одразу двох відомих жіночих монастирів — Києво-Печорського Вознесенського (1686 — 1707) та Глухівського (1688 — 1707). Але навіть ставши ігуменею, Марина Мазепа (в чернецтві Марія-Магдалина) не залишила важливих справ і в 1688 та 1702 роках їздила до Москви, добиваючись жалуваних грамот від Московського патріарха. Вона продовжувала і словом, і ділом підтримувати своїх уже дорослих дітей — зокрема, допомагала синові-гетьманові розв'язати справу з доносами на нього, виступала доброю порадицею для доньки, нещасливої в особистому житті. Померла ігуменя Марія-Магдалина в дуже поважному віці (їй, певно, було не менше дев'яноста років) десь наприкінці 1707-го, на щастя, не побачивши трагічного кінця блискучої кар'єри свого сина.

Нелегко склалося життя молодшої сестри гетьмана — Олександри (дата народження невідома). Близько 1675 року вона одружилася з українським шляхтичем Павлом Обідовським, від якого мала сина Івана

(1676 — 1701). У 1695 — 1701 роках він був ніжинським полковником і вважався потенційним спадкоємцем свого дядька-гетьмана, але помер дуже молодим. Після смерті чоловіка Олександра вийшла заміж за шляхтича Витуславського (теж незабаром помер), від якого мала доньку Мар'яну (в чернецтві Марфа, жила при Києво-Печерському Вознесенському монастирі, де ігуменею була її бабуся — Марія-Магдалина; в 1712 році заарештована як племінниця Івана Мазепи і вислана до Горицького Воскресенського монастиря на півночі Росії). Третій шлюб Олександра уклала 1687 року з польським шляхтичем з Волині, вдівцем Яном Войнаровським (який займав у 1681 році посаду підстарости володимирського). Цей шлюб був досить невдалим — за свідченням літописця Самійла Величка, Войнаровський, палкий католик, часто сварився з дружиною на релігійному ґрунті, і Олександра була змушена залишити чоловіка. Близько 1695 року вона, забравши п'ятирічного сина Андрія-Станіслава (майбутній блискучий небіж гетьмана Мазепи, герой майже детективних пригод, що супроводжуватиме дядька в еміграції, буде викрадений російськими таємними агентами в Гамбурзі 1716 року і засланий до Якутії, де і помер в 1740 році) та двох доньок Войнаровського від першого шлюбу (!), втекла до все того ж Києво-Печерського Вознесенського монастиря, де, вже хвора, прийняла постриг. В літописі Величка вміщено цікавий лист Яна Войнаровського до Івана Мазепи, в якому він прохає гетьмана вмовити Олександрю повернутися. Войнаровський, схоже, чудово знав про дуже теплі родинні стосунки між братом і сестрою — недаремно сам гетьман писав у листі до Москви: «У меня в целом свете нет другого родства, кроме сестры, и мы друг к другу сердечною разжигаемся любовью; притом она исповедания восточного и желает почаще поклоняться киевской святыне». Проте Олександра так і не повернулася до чоловіка — серйозно хвора, вона провела останні тижні свого життя в монастирі, де й померла наприкінці того ж 1695 року. Виховання маленького Андрія-Станіслава взяв на себе дядько — гетьман Іван Мазепа.

Дата і рік народження головного героя цієї книжки — Івана Степановича Мазепи — дотепер залишаються предметом суперечок істориків, які наводять надзвичайно різні роки, взяті з цілком гідних довіри джерел. І якщо місяць та день народження гетьмана (20 березня), віднайдені в ХІХ столітті відомим польсько-українським поетом-романтиком Тимофієм (Тимком) Падурою, у більшості істориків особливих заперечень не викликають, то ось із роком далеко не все зрозуміло (до речі, та ж ситуація з Богданом Хмельницьким — 1595-й лише приблизно вважають роком народження Богдана-Зиновія). Перелічимо найрозповсюдженіші версії: 1629 рік (де Броель-Платер, М. Костомаров), 1632 рік (Т. Падура), 1639 рік. Часто приймають як найбільш вірогідну саме цю дату, бо в одному з листів найближчого соратника Мазепи Пилипа

Орлика від 1741 року гетьман-вигнанець пише про те, що зараз йому сімдесят років — стільки, «скільки було небіжчикові Мазепі в Бендерах» (тобто на момент смерті Мазепі було 70 років). Проте є свої прихильники і в інших варіантів: 1640 (М. Грушевський, І. Борщак) або навіть 1644 рік (А. Стороженко, В. Модзалевський). Схоже, гетьманові на 1708 — 1709 рік дійсно було близько 70 років, бо на користь цього свідчать і шведські офіцери, які особисто бачили Мазепу і спілкувалися з ним.

Натомість ми точно знаємо місце народження Івана Степановича — хутір (потім село) Мазепинці (Каменець) Білоцерківського повіту Київського воєводства. Дитинство майбутнього гетьмана пройшло в батьківському маєтку. Очевидно, саме тут маленький Іван навчився необхідних шляхтичові вмінь — їздити верхи, володіти шаблею і рушницею.

Шляхетське виховання не передбачало надто глибокого інтелектуального чи духовного життя, проте ми знаємо, що Іван Степанович добре грав на торбані (різновид кобзи), мав тонкий смак — а все це, зрозуміло, закладається в дитинстві. Батьки майбутнього гетьмана, добре освічені люди з широкими культурними інтересами, намагалися дати синові найкращу освіту — ми маємо чітку вказівку на те, що Іван Степанович навчався в Києво-Могилянській колегії (що стане академією і набуде найбільшого розквіту саме під час його гетьманування), а згодом у котрійсь із єзуїтських колегій Польщі (скоріш за все, у Варшавській, хоча є одна згадка про навчання молодого Мазепи в Полоцьку). Єзуїтські колегії, очолювані вимогливими і талановитими педагогами з числа отців-єзуїтів, давали найкращу освіту і були найпрестижнішими тогочасними навчальними закладами на території Східної Європи (найосвіченіші українські діячі цього періоду навчалися саме у єзуїтів — згадаймо знов-таки засновника Української козацької держави).

Саме в цей час Іван Мазепа отримав глибокі знання з латинської мови, а про те, що він знав її досконало, вільно читав римських класиків і принагідно їх цитував, є чимало згадок. Наприклад, французький дипломат Жан де Бал юз, що приїздив до Росії та України в 1704 році із таємною місією до Петра I та Мазепи, сподіваючись на допомогу у боротьбі проти Священної Римської імперії, захоплено писав: «Загально кажучи, він [Мазепа] дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови може посперечатися з найкращими нашими отцями-єзуїтами. Його мова взагалі добірна і чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі — два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв з господарем України польською та латинською мовами, бо він запевнив мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і Південну

Францію, був на прийомі в Дуврі, коли святкували Піренейський мир (1659 рік). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі і голландські». Додамо, що самого Бал юза Мазепа привітав цитатою з Горація «Eheu, fugaces labuntur anni» — «Гай-гай, як швидко спливають роки!» Трохи раніше за Балюза ще один французький дипломат, Фуа де ля Невіль, який познайомився з Мазепою під час перебування останнього в Москві, писав: «Цей принц — не звичайна собі людина, але дуже відома особа, він досконало говорить латинською мовою. Сам він із козацького роду». З цих та інших повідомлень видно, що Іван Степанович дуже добре знав латину та польську, володів німецькою, французькою (бо газети французькі справді читав і за перипетіями європейської політики слідкував дуже уважно), італійською, голландською і, за висловом П. Орлика, «досить міцно татарською».

Справа в тому, що після закінчення колегії юнак за протекцією знайомих свого батька (зокрема князів Вишневецьких) потрапив до польського королівського двору, де став пажем, а згодом покойовим короля Яна-Казимира. Приблизно в 1656 — 1659 роках він разом із двома іншими молодими шляхтичами побував за кордоном для завершення своєї освіти. Він відвідав не тільки Францію (див. вище), але й Італію та Німеччину (звідси знання мов) — згідно з листом П. Орлика до сина Григора. Сьогодні точно доведено (українським істориком Т. Мацьковим), що Мазепа побував у Нідерландах, у місті Девентер, разом із майбутнім краківським каштеляном Мартіном Концьким, у спогадах котрого є згадка про спільне навчання з Мазепою в цій країні. В місті Девентер зберігся реєстр студентів, у якому є підпис Мазепа: «Йоханнес Коледінські, нобілес полонус» (тобто вказано державну, а не національну приналежність; так само багато українських студентів у закордонних університетах писали себе пишно і архаїчно: «полонус», «літуанус», «борусус» чи навіть «сарматус» — поляк, литовець, борус чи сармат). У Девентері в 1657 році Іван Мазепа навчався відливанню та використанню гармат при майстерні Віллема Вегеваарда.

Саме під час свого трирічного турне європейськими країнами майбутній гетьман вивчив мови, набув досвіду європейського політичного та культурного життя. Повернувшись до Варшави, Іван Мазепа продовжує не тільки виконувати звичайні функції покойового при королі, але йому також доручають доволі важливі місії. Так, 1659 року він їздить з королівськими листами до гетьмана Івана Виговського, наступного року — до Юрія Хмельницького, а 1663-го відвозить клейноди до Павла Тетері. Кар'єра молодого шляхтича йшла по висхідній лінії, незважаючи на непрості для Речі Посполитої в цілому часи. Перебування при королівському дворі стало для нього чудовою школою інтриг (щоправда, ремарка М. Костомарова про те, що саме це сприяло формуванню «хитрого

і підступного характеру» гетьмана, який виріс при дворі, «де панувало лицемірство і нещире ставлення до людей», видається дещо наївною — політика дотепер є справою не надто щирою і відвертою, а ставлення до людей при польському королівському дворі було таким, як і при будь-якому іншому). Саме тоді Іван Степанович завів цінні зв'язки з польськими владними колами (згодом у Росії гетьман недаремно вважатиметься фахівцем у польських справах).

І саме тоді сформувалася інша, дуже важлива складова міфу про Івана Мазепу — легенда про нього як про романтичного героя-коханця. Якщо для російського, а нерідко і для українського читача, навіть далекого від історії, ім'я гетьмана так чи інакше асоціюється з політикою, Північною війною, епохою Петра I, то для західного європейця, обізнаного з літературою, Мазепа — такий собі український аналог Казанови чи Дон Жуана. Саме такий образ Мазепи популяризували Джордж Гордон Байрон і Віктор Гюго, Богдан Залеський і Бертольд Брехт, Ференц Ліст, Теодор Жеріко, Ежен Делакруа, Орас Верне тощо (про ці твори і образ Мазепи у них ласкавий читальник зможе дістати деяку інформацію в останніх розділах нашої книжки). Як і кожен історичний міф, цей являє собою складне переплетіння правди, напівправди і чистої вигадки. Далі ми спробуємо розібратися в цьому цікавому лабіринті.

Не викликає жодного сумніву той факт, що Іван Степанович Мазепа замолоду вмів приваблювати до себе представниць прекрасної половини людства. Недарма 1707 року дружина белзького воєводи Сенявського говорила французькому дипломатові де Бонаку: «гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїми чарами жінок, як хоче цього» (в оригіналі вжито французьке слово «charme»). Наприкінці XIX століття відомий київський дослідник Іван Каманін віднайшов цікаві документи, датовані 1663 роком, що стосуються справи про розлучення такої собі Олени Загоровської з чоловіком. Ян Загоровський (значно старший за дружину) висував проти неї звинувачення в подружній зраді, посилаючись на наявність у своєї молодой дружини великої кількості подарунків та листів від Мазепи. Більше того — в одному з листів майбутній гетьман, немов у справжньому пригодницькому романі, намовляв пані Олену (стаття Каманіна так і називається — «Мазепа и его прекрасная Елена») поїхати з чоловіком до сусіднього села Ревушки. По дорозі він обіцяв зробити засідку і вбити пана Яна. Цей план не було реалізовано, і ми навіть не знаємо закінчення всієї цієї історії (адже кінець справи про розлучення втрачено).

Цікаво, що Мазепу ніхто не викликав у цій справі до суду. Ще менше ми знаємо про ймовірний роман Івана Степановича із дружиною Михайла Концького. Але найбільшого розголосу набула не справжня, а, схоже, цілком вигадана історія про кохання майбутнього гетьмана до пані Фальбовської та «покарання Мазепи».

Вигадав цю історію (повністю чи частково — серед сучасних істориків немає єдиної думки) відомий мемуарист, великий вигадник (хоча термін «брехун», застосований відомим російським дослідником Олександром Брікнером, є точніший) і особистий ворог Мазепи Ян Хризостом Пасек (1636 — 1701). Вона вміщена в його популярних свого часу мемуарах поряд із такими ж химерними історіями (наприклад, про спеціально навчену свиню пана Пасека, що приносила своєму господареві підстрелену на полюванні дичину). Короткий зміст її такий.

Пасек служив пажем при дворі Яна–Казимира разом із Мазепою. У 1661 році він був причетний до змови проти короля, яку викрив Янові–Казимиру не хто інший, як Мазепа. Пасек завдяки добре підвішеному язичку викрутився на судовому процесі з цих неприємностей і запрягся помститися своєму кривдникові, записавши і розповсюдивши при дворі історію трагікомічного роману останнього з пані Фальбовською, дружиною шляхтича з Волині Станіслава Фальбовського (з часів Байрона кохану Мазепи найчастіше називали Терезою). Мовляв, коли ревливий пан Станіслав довідався про все, що сталося, він обманом заманив Мазепу до себе додому, наказав слугам роздягнути нещасного коханця, прив'язати до спини коня і відпустити того. Кінь гасав степом та лісовими нетрями кілька годин, аж поки дістався маєтку Мазепи, де слуги нарешті врятували свого пораненого й подряпаного колючками пана. Згодом цю пригоду (у ще більш скороченому вигляді, без імен і назв) умістив знаменитий французький філософ–просвітитель Вольтер, який також був досить відомим істориком–аматором і збирачем пліток, у своїй «Історії Карла XII». Саме з легкої руки Вольтера історія «покарання Мазепи» набула всеєвропейського розголосу (абсолютна більшість згаданих вище творів літератури та живопису — саме на цей сюжет). Поширилася думка, що саме так — на спині дикого коня — потрапив Мазепа до далекої і таємничої для європейців «країни козаків», де завдяки своїм талантам став гетьманом і князем. Для романтиків XIX століття Мазепа навіть уособлював бунтівний, принижений людський дух, який стає незламним за найнесприятливіших обставин і на якого чекає велике майбутнє. На жаль (чи на щастя) для репутації знаменитого українця, вищезгадана історія належить до типового «чорного PR» XVII століття (так вважають і українські, і польські дослідники біографії Мазепи — наприклад, Х. Пеленська, О. Бельовський). Можна лише зазначити, що, якби Пасек міг зазирнути у майбутнє і дізнатися про несподівано широку славу, котру принесе його ворогові–українцеві ця вигадка, він, можливо, утримався б від її поширення.

Так чи інакше, але внаслідок якихось точно не відомих нам подій в 1663 році молодий Іван Мазепа залишає королівський двір і їде до Мазепинців, де допомагає вже старенькому батькові. У 1665–му, після смерті Степана–Адама, Іван Степанович навіть дістав титул чернігівського підчашого (титул номінальний, бо Чернігівщина перебувала під владою

лівобережних гетьманів, не підвладних Речі Посполитій). Остаточні контакти Мазепи з польським двором перервалися, як слушно вважає Олександр Оглоблін, після смерті королеви Марії–Людвіки (1667 рік) та зречення короля Яна–Казимира (1668 рік).

У 1669 році в житті Івана Мазепи настав переломний момент — він пов'язав свою подальшу кар'єру з діяльністю видатного українського політика, блискучого полководця гетьмана Петра Дорошенка. В особі Дорошенка тогочасна українська еліта вбачала потенційно сильного володаря гетьманської булави, котрий всупереч ворожому ставленню сусідніх держав і деяких старшинських угруповань зможе об'єднати українські землі Правобережжя та Лівобережжя. Найважливіше, що Дорошенко висунув концепцію «неутральства» («нейтралітету», незалежності Української козацької держави від будь-яких «протекцій», що завжди рано чи пізно виявлялися для України згубними). Найкраще виклав цю концепцію в поетичній формі у своїй славнозвісній «Думі» саме герой цієї книги (про що йтиметься згодом). У 1669 році зоря Дорошенка («Сонця доби Руїни») все ще стояла в зеніті, і сподівання щодо об'єднання України ще не потонули в морі сліз і крові. Лише п'ять років прослужив Іван Мазепа правобережному гетьманові, але ці роки були дуже важливими для його формування як людини і політика. Спочатку молодий, блискучий шляхтич командував гетьманським гвардійським кінним підрозділом (ротмістр надвірної корогви), згодом, у 70-ті роки XVII століття, став генеральним осавулом (посада, тісно пов'язана з військовою справою, розвідкою, контррозвідкою). Молодому старшині не раз і не двічі довелося брати участь у боях: так, у 1672 році у складі війська Дорошенка — у війні проти Польщі (в союзі з Туреччиною). Проте ненадійність турецьких і татарських союзників Дорошенка була очевидною — татари, офіційно визнаючи останнього гетьманом, підтримували власного кандидата на булаву, Суховія. Крім того, між союзниками траплялися й «непорозуміння», викликані намаганням татар захопити здобич. Того ж року Іван Мазепа на чолі невеликого загону сердюків боронив Крехівський монастир від татар і турецького загону, «и сам... з ручниці много трупом турков положил», як пише про ці події Чернігівський літопис. Очевидно, батьківські уроки володіння шаблею та влучної стрільби не минули для нашого героя даремно.

Розповсюджена колись здогадка, нібито Іван Мазепа обіймав посаду генерального писаря при гетьманові Дорошенку, у наш час спростована Д. Дорошенком та О. Оглобліним. Проте вплив молодого старшини в Чигирині поступово зростає. Він не раз їздив із дорученнями до Криму (де й вивчив татарську мову), виконував інші важливі місії. Тоді ж (десь у 1668 — 1669 роках) в особистому житті Івана Мазепи сталася значна подія — він одружився з трохи старшою за себе вдовою білоцерківського полковника Самійла Фридрикевича — Ганною. Якщо здогадка

українського дослідника І. Токаржевського–Карашевича вірна, цей Самійло (інший варіант імені — Кузьма) Фридрикевич був поєднаний родинними зв'язками з відомою українською шляхетською родиною Корничів, представників котрої за відчайдушну хоробрість називали «бісами». їхнім гербовим гаслом було: «Благослови, Господи!» Покійний Фридрикевич був близьким приятелем Дорошенка, і одруження з його вдовою означало, що Іван Мазепа потрапляв до вузького кола найближчих до гетьмана осіб. Варто врахувати також те, що Ганна походила з відомого українського старшинського роду Половців, що виводили себе від половецького хана Шаруканя.

Як це не дивно, ми дуже мало знаємо про те, чи були в Івана Мазепи діти. За одними даними, у подружжя народилися донька Варвара та син Іван, які померли в ранньому дитинстві. Принаймні про доньку гетьмана в 1704 році писав гамбурзький тижневик «Historische Remarks» (не слід недооцінювати обізнаності тогочасної європейської преси в українських справах). Ганна Фридрикевич–Мазепина не втручалася в політичні справи свого чоловіка ні за часів гетьманування Дорошенка, ні тоді, коли Іван Степанович сам став гетьманом. Вона займалася господарством у власних маєтках та численних володіннях чоловіка, ми нічого не знаємо і про її меценатську чи громадську діяльність. Щоправда, деякі її родичі (Дмитро Зеленський, Степан Трощинський) отримали за гетьманування Мазепи полковницькі посади, а її син від Фридрикевича, Криштоф, став сотником. Померла Ганна Мазепина в 1702 році.

На Правобережжі Іван Мазепа намагався втілювати в життя політичний курс гетьмана Дорошенка, але і йому, і більшості старшин ставало дедалі зрозуміліше, що цей курс не має шансів на майбутнє. Непопулярний союз Дорошенка з Туреччиною та Кримським ханством, загострення громадянської війни серед козаків, військове втручання Москви й Польщі майже вичерпали ресурси Правобережжя. Надовго приєднати Лівобережну Україну (не настільки спустошену війною) не вдалося — там булавою заволодів колишній соратник Дорошенка Дем'ян Многогрішний (гетьманував у 1668 — 1672 роках), а згодом — Іван Самойлович. Правобережжя лежало в руїнах, старшина і звичайні українці все більше і більше розчаровувалися в своєму гетьманові. Багато хто зі старшини (Лизогуби, Кандиби, Ханенки, Гамалії) подумував про перехід на Лівобережжя до Самойловича, якого підтримувала Москва. Був серед них і Василь Кочубей — майбутній генеральний суддя за часів Мазепи, друг і ворог гетьмана.

Проте кар'єру Івана Мазепи в Чигирині обірвав Його Величність Випадок. У березні 1674 року Мазепа, уповноважений Дорошенком, вів переговори з російськими представниками та лівобережною старшиною про можливе об'єднання України і зречення Дорошенка. У червні того ж року Іван Степанович очолив загін татар та козаків Дорошенка, які мали

відвезти до Криму листи та п'ятнадцять полонених українців з Лівобережжя у дарунок ханові. Такою була жорстока політична реальність тих часів — український гетьман платив кримському ханові за допомогу українськими ж рабами. Проте ні полоненим, ні Мазепі не судилося дістатися Криму. Десь поблизу річки Інгул 11 червня загін потрапив у засідку, влаштовану запорожцями — тогочасний кошовий отаман, славнозвісний Іван Сірко, виступав проти українсько-турецького союзу, завдаючи дошкульних ударів по Кримському ханству і руйнуючи плани Дорошенка. Розлютовані запорожці, схоже, не церемонилися з татарами та людьми Дорошенка, але Мазепу залишили живим — за легендою, переказаною літописцем Самійлом Величком, Івана Степановича врятував особисто Сірко, нібито зауваживши, що ця людина ще знадобиться Україні. Таке «пророцтво» здається дуже схожим на пізнішу легенду, але фактом є те, що Сірко не хотів віддавати Мазепу (таланти якого, вочевидь, оцінив) гетьманові Самойловичу. Той, дізнавшись, що генеральний осавул Дорошенка потрапив у полон до запорожців, вимагав його видачі. Лише дипломатичний тиск Москви, з якою Січ у цей момент не бажала псувати відносини, допоміг Сіркові відправити свого бранця до Батурина — столиці лівобережних гетьманів. Сталося це в липні 1674 року.

Так Іван Мазепа був змушений втретє починати свою кар'єру майже з нуля. Проте чому з нуля? Адже він чудово вмів привертати до себе надзвичайно різних людей. Опинившись у новій, спочатку навіть загрозливій обстановці, Мазепа зумів швидко зорієнтуватися. Йому вдалося здобути довіру Самойловича, взагалі не дуже схильного комусь довіряти (так, він підозрював власного сина Григорія у намірах відібрати в нього гетьманську булаву). Але Мазепу (його дружина Ганна була далекою родичкою гетьманової племінниці Марії Самойлович через Горленків) Самойлович невдовзі робить «гетьманським дворянином». Літопис Величка так змальовує службу Мазепи у Самойловича: «А в Самойловича... усе виконував вірно, охоче і справно, як людина розумна і вдатна в усіляких ділах, і, отак служачи, скоро дослужився його ласки й пошани, тож спершу став гетьманським дворянином, а потім був учинений від Самойловича генеральним військовим осавулом». Зауважимо, що літописець Величко — людина, наближена до родини Кочубеїв, — у цілому негативно ставиться до постаті гетьмана Мазепи, але й він віддає належне «розторопності й цікавості» Івана Степановича.

Як наближена до гетьмана людина, Мазепа був у курсі всієї політики Самойловича, і його вплив на формування цієї політики в 70-ті, а особливо у 80-ті роки XVII століття був значним. Мазепа як генеральний військовий осавул бере участь у Чигиринських походах козацького війська 1677 та 1678 років, коли об'єднані армії Самойловича та російського боярина Г. Ромодановського боронили Чигирин від турецької навали.

Та плани Самойловича утримати за собою Правобережжя (адже

після зречення Дорошенка в 1674 році Самойлович став номінально гетьманом «обох боків Дніпра») були перекреслені Бахчисарайським миром Росії з Туреччиною і Кримом (1681 рік), за яким ця територія залишалася під владою Османської імперії. Після такої відчутної невдачі Самойлович спробував поширити свою владу на нещодавно виниклий і заселений переважно українцями з Правобережжя регіон — Слобідську Україну. Саме Іванові Мазепі та своєму небожові, Михайлу Самойловичу, доручив гетьман ведення переговорів у Москві про статус Слобожанщини (відбувалися вони наприкінці 1680 — у 1681 році), але російський уряд категорично відмовився передати слобідські полки під контроль гетьмана Лівобережної України, залишивши їх у прямій залежності від белгородського воєводи. У січні 1686 року Мазепа (вже як генеральний осавул — ним він став у 1682 році) разом із сином Івана Самойловича Григорієм передає російському урядові українські застереження і побажання у зв'язку з горезвісним «Вічним миром» Росії та Польщі (який став черговим порушенням Росією Березневих статей Б. Хмельницького — адже в них йшлося про відвоювання у поляків усієї козацької України, Вічний же мир фіксував поділ України між Москвою та Варшавою по Дніпру та передбачав російсько-польський союз проти Туреччини). У Івана Степановича з'являються зв'язки у колах російської знаті. Так, він знайомиться з фаворитом цариці-регентки Софії — князем Василем Голіциним, людиною добре освіченою на європейський кшталт, розумною, але надзвичайно амбітною, користолюбною, до того ж поганим воєначальником. Але найголовніше — майбутній гетьман здобув ґрунтовне знання того, як робиться політика в Москві, добре вивчив тамтешню «владну кухню», що й допомогло йому втриматися в своєму кріслі довше за будь-якого попередника.

Слід зауважити, що в цей період свого життя Іван Мазепа, крім дипломатичних місій до Москви, бере участь і в суто українських справах — наприклад, у виборах Київського митрополита, котрим став ще один родич Самойловича Луцький єпископ князь Гедеон Святополк-Четвертинський (1685 рік). Ця подія знаменувала собою початок підпорядкування Української православної церкви не Константинопольському, а Московському патріархатові. Займається Мазепа й родинними справами Самойловичів — наприклад, у березні 1685 року він їздив до Києва, аби довідатися про стан здоров'я доньки Самойловича (дружини боярина П. Шереметева).

З небагатого «гетьманського дворянина» Іван Степанович поступово стає на Лівобережжі поважною людиною зі значними маєтностями (володіння на Правобережжі були розорені війною і втрачені для Мазепи). Ми знаємо, що йому надано село Малий Самбір (Прилуцького полку), згодом Мазепа купив хутір Поросючку та село Кочурівку (Ніжинський полк). Належало йому й село Ядлівка (Переяславський полк).

У цілому ж цей період у житті Івана Мазепи став своєрідною підготовкою, «школою політичного життя», часом формування «володаря України». Непростим і нелегким був шлях Мазепи від пажа польського короля до володаря гетьманської булави, адже безліч труднощів і небезпек чатували на нього, щедро відміряла йому доля і ворогів, як це завжди буває з визначними політиками. Але ця справді незвичайна людина мала великий талант приваблювати до себе досить різних особистостей, могла говорити з кожним його мовою, як захоплено відзначав український дослідник-емігрант Ілько Борщак. «Ніхто бо, — писав Пилип Орлик в одному зі своїх листів, — не міг краще обробити людину, привабити її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не робив своєю». Освічений, розумний і ерудований, зі знанням мов, тактовний і спритний, Іван Мазепа, на думку його англійського біографа Кларенса Меннінга, був справжнім «gentleman of the Renaissance», людиною, схожою на багатогранних політиків-аристократів доби Ренесансу. При всіх своїх блискучих, сильних рисах такий зразок мав і слабкі сторони — наприклад, схильність до авторитарності.

Але роки до початку гетьманування були не лише часом становлення Івана Мазепи як особистості, безперечно, яскравої, але й періодом формування свого бачення української політики, як внутрішньої, так і зовнішньої. Ми мало що знаємо про цей складний процес. Ще б пак: хоча Іван Степанович і вмів чудово вести розмову, але, будучи розумним державним діячем, частіше «любив мовчати і слухати інших» (Ж. Балюз), бо «коли свого часу треба висловлювати гарно свою думку, то не раз буває краще зовсім мовчати» (П. Орлик).

Навряд чи мають рацію ті надпатріотичні українські історики, які твердять, що Мазепа буквально «з дитинства мріяв про сильну самостійну соборну Українську державу». Так само помилкою було б вважати його «прихильником устрою шляхетської Польщі» (відомий вислів радянських вчених). Недаремно ж у розмові з уже згаданим нами Жаном Балюзом, сином приятеля Мазепи Антуана Балюза (тобто у відносно невимушеній обстановці), гетьман говорив, що Річ Посполита, подібно до Давнього Риму, хилиться до занепаду. Єдиним документом, який проливає деяке світло на погляди Мазепи щодо загального політичного становища України того часу, є його славнозвісна «Дума», складена для себе і колись відома лише найближчому оточенню Івана Степановича. Тому фактові, що вірш зберігся до сьогодні, маємо завдячувати Василю Кочубею: це у його відомому доносі Петру I і вміщено «Думу» (з приміткою, що твір написано Мазепою не пізніше 1698 року — вочевидь, цим Кочубей намагався підкреслити, наскільки давно Мазепа плекав «зрадницькі думки»). Професор Кларенс Меннінг уважав, що «Дума» створена взагалі ще під час перебування Мазепи на службі в Дорошенка, але О. Оглоблін вагомо заперечує цей факт,

виступаючи за 1698 рік як час написання твору. Так чи інакше, в «Думі» просто й образно змальовано ситуацію в Україні другої половини XVII століття, після розпаду козацької держави Хмельницького (і особливо після вже згаданого нами Бахчисарайського миру, — це видно з самого тексту), і навіть злегка накреслено можливий шлях порятунку. Наводимо повний текст (котрий уперше опублікував Д. Бантиш-Каменський в 1822 році):

ДУМА, або ПІСНЯ

Всі покою щиро прагнуть,
 А не в еден гуж, всі тягнуть,
 Той направо, той наліво,
 А все браття, тото диво!
 Не маш люб ви, не маш згоди
 Од Жовтої взявши Води,
 През незгоду всі пропали,
 Самі себе звоювали.
 «Єй, братища, пора знати,
 Що не всім нам панувати,
 Не всім дано всеє знати
 І речами керувати.
 На корабель поглядімо,
 Много людей полічимо!
 Однак стирник сам керує,
 Весь корабель управу є.
 Пчулка бідна матку має
 І оної послухає».
 Жалься, Боже, України,
 Що не вкупі має сини!
 Єден живе із погани,
 Кличе: «Сюди, Отамани!
 Ідім Матки ратовати,
 Не даймо єй погибати!»
 Другий Ляхам за грош служить,
 По Вкраїні і той тужить:
 «Мати моя старенькая,
 Чом ти вельми слабенькая?
 Розно тебе розшарпали,
 Гди аж по Дніпр Туркам дали.
 Все то фортель, щоб слабїла
 І аж вкінець сил не мілаї»
 Третій Москві юж голдує
 І єй вірно услугує.
 Той на Матку нарікає

І недолю проклинає:
 «Ліпше було не родити,
 Ніжли в таких бідах жити!»
 Од всіх сторон ворогують,
 Огнем–мечем руїнують,
 Од всіх не маш зичливости,
 Ані слухної учтивости:
 Мужиками називають,
 А подданством дорікають.
 «Чом ти братов не учила,
 Чом од себе їх пустила?
 Ліпше було пробувати
 Вкупі лихо одбувати!»
 Я сам, бідний, не здолаю,
 Хіба тільки заволаю:
 «Ей, Панове Єнерали,
 Чому ж єсьте так оспалі!
 І ви, Панство Полковники,
 Без жадної політики,
 Озмітеся всі за руки,
 Не допустіть горкой муки
 Матці своїй больш терпіти!
 Нуте врагов, нуте бити!
 Самопали набивайте,
 Остр их шабель добувайте,
 А за віру хоч умріте
 І вольностей бороніте!
 Нехай вічна буде слава,
 Же през шаблі маєм права!»

Чи винна в тому «одвічна українська ментальність» (на яку вже звикли списувати наслідки своїх недолугих дій пройдисвіти й крутії всіх мастей в українському політикумі минулого й сьогодення), чи щось інше, але слова Івана Степановича Мазепи звучать на диво актуально й сьогодні — як і триста років тому. Мазепа вбачав основну біду українського суспільства у розбраті, недостатній внутрішньонаціональній солідарності. Наслідком цього було виникнення так званих «орієнтацій» доби Руїни — турецько–татарської, польської, московської. Докладніше про політику та геополітику ми поговоримо в наступному розділі, а тут варто зауважити одне: ослаблена зсередини Україна не мала і не має жодних шансів стати суб'єктом, геополітичним «гравцем», і будь–які зовнішньополітичні контакти, «інтеграція» чи «братерська любов» не зарадять цьому, а лише погіршать ситуацію, адже в об'єкта не питають про його інтереси. Саме тому так швидко була, пошматована козацька Україна між «радими

допомогти» «союзниками» і «захисниками».

Як видно з тексту «Думи», Іван Мазепа вважав будь-яку «орієнтацію» потенційно згубною для української справи. Консолідація власних сил плюс те, що Лев Гумільов називав пасіонарністю — так перекладається сучасною мовою рецепт порятунку, висловлений у завершальних рядках «Думи». На жаль, цього забракло українцям XVIII століття, бракує й сьогодні.

Ще кілька слів про окремі фрагменти. Уважного читача, можливо, здивує згадка в негативному контексті про Жовті Води («не маш любви, не маш згоди од Жовтої взявши Води...»). Справа навіть не в засудженні Мазепою українсько-польського конфлікту (в дусі нещодавніх висловлювань на кіноекрані та поза ним Єжі Гофмана). Автор «Думи» глибоко зрозумів: перемога суто козацької моделі побудови держави за доби Хмельниччини (чи то пак «національної революції») означала відштовхування певної частини української шляхти і всієї аристократії (далеко не так сполонізованої і денаціоналізованої, як хотілося б українським історикам-народникам XIX століття та їхнім марксистським послідовникам у столітті двадцятому) в табір суто польський, коли десятки найвизначніших українських родин стали «красою й гордістю» вже навіть не Речі Посполитої, а власне Польщі. Справді, «не маш любви, не маш згоди»!

Цікавим є порівняння держави з кораблем та бджолиним роєм, а керівника — з керманічем («стирником») та бджолою маткою. Вони наводять на думку про знайомство автора з творами Арістотеля (далася ознака класична освіта Івана Степановича), що полюбляв такі порівняння. Не може не зворушити розпачливий зойк-заклик: «Я сам, бідний, не здолаю...» і горде, абсолютно вірне і на всі часи справедливе: «Нехай вічна буде слава, Же през шаблі маєм права!»

Наскільки міцно тримали українці в руках шаблі, показала чергова війна: після «Вічного миру» Росія, Українська козацька держава та Річ Посполита увійшли до грандіозної антитурецької коаліції (Священної Ліги). В рамках коаліції росіяни та українці мали здійснити великий сухопутний похід на Кримське ханство. Цей Перший Кримський похід 150-тисячної об'єднаної армії В. Голіцина та І. Самойловича, широко розрекламований ще до його початку, завершився нічим — влітку 1687 року українсько-російські війська, зазнавши великих втрат від спраги, хвороб та в ході бойових дій, повернулися ні з чим, навіть не діставшись Перекопу. Причинами цього були невдало обраний час та стратегія походу, а також обмежені військові таланти головнокомандувача — князя Василя Голіцина. Аби якось підсолодити гіркоту поразки, закохана у князя Василя регентка — царівна Софія — навіть надіслала привітання зі щасливим поверненням додому. Але Голіцин шукав цапа-відбувайла за бездарно проведений похід. Ідеальною фігурою на таку роль став український

гетьман Іван Самойлович, який ще до початку та під час походу нарікав на дії князя та російських воєвод.

Було задіяно механізм складної інтриги, до якої долучилися як російські бояри, так і українська козацька старшина, невдоволена грошлюбством, зарозумілістю, грубістю та династійними планами Самойловича (на думку О. Оглобліна, він бачив своїм наступником старшого сина Григорія). У таборі об'єднаного війська на річці Коломак було складено донос, який 7 липня подали Голіцину. В доносі йшлося про змову Самойловича з татарами (котрі підпалили степ, аби ускладнити просування російсько-українського війська, — нібито за порадою Самойловича, мовби татари не застосовували подібний прийом споконвіку). Важливими були пункти про самовладне правління Самойловича, котрий систематично порушував права старшини, та його династійні плани. Голіцин відправив донос до Москви, звідки 21 липня прийшов наказ заарештувати гетьмана. 23 липня Самойловича схопили і згодом разом із сином Яковом заслали до Сибіру. Старшому ж синові колишнього гетьмана, Григорію Самойловичу, 11 листопада того ж року відрубали голову в Севську (вочевидь, його вважали небезпечним і спроможним помститися за батька). Участь генерального осавула Івана Мазепи у змові проти Самойловича переконливо не доведена дотепер. Під доносом стоять підписи таких значних старшин, як генеральний обозний Дунін-Борковський, генеральний суддя Вуяхевич, генеральний писар Прокопович, полковники та старшини Лизогуб, Гамалія, Кочубей (той самий, Василь Леонтійович, який згодом напише ще одного, значно згубнішого для своєї долі доносу), Дмитрашка-Райча, Солонина, Войца-Сербина тощо. Підпис Мазепи ніде не фігурує. Проте в 1693 році гетьман говорив московському посланцеві Вініусу: «Хотя де мы, будучи тогда в уряде воинском, и с протчею старшиною... на него [Самойловича] били челом, о единой его от гетманства отставки, для ево суровости и что очьми уж худо видел». Іван Степанович тут, можливо, дещо злукавив — Самойлович дійсно страждав на хворобу очей, але це не заважало йому виконувати свої функції. Так чи інакше, Мазепа, очевидно, знав про змову (хоча вважати його організатором — явне перебільшення) і не повідомив Самойловича про неї, адже вона могла розчистити йому шлях до влади. Самійло Величко, а за ним і чимало російських та українських істориків згадують про 10 тисяч червінців, якими Мазепа підкупив Голіцина, аби забезпечити собі підтримку Москви на виборах нового гетьмана, що відбулися в тому ж козацькому таборі на річці Коломак 25 липня 1687 року. Цей сюжет особливо полюбляли українські історики XIX століття та радянські дослідники, що ставили за мету довести виняткову хитрість, нищість та моральну зіпсованість «злодея Мазепы». Насправді ж подібні «подарунки» — цілком звичне явище тогочасної політичної сфери, і обов'язковим пунктом у підготовці посольств, що вирушали з Москви за

кордон, було підготувати гроші та соболів «на дачю некоторую знатную» іноземним достойникам. Щоправда, така ж практика побутувала і в країнах Західної Європи, що сьогодні так активно «борються з корупцією». Не варто приписувати тим міфічним чи реальним червінцям вирішальну роль в обранні Мазепи на гетьманство — об'єктивно він був тією кандидатурою, яка влаштовувала як більшість старшини, так і Росію. Тому решта потенційних кандидатів у гетьмани (серед них вже згаданий Василь Дунін-Борковський та полковник Прокіп Левенець) особливих шансів на успіх не мали.

Самі вибори відбулися о десятій ранку 25 липня 1687 року. На козацькій раді були присутні кілька тисяч (найчастіше фігурує цифра дві тисячі) козаків, уся генеральна та значна частина полкової старшини. Нашому сучасникові ця рада навряд чи здалася б аж надто демократичною — гетьмана обирали далеким від ідеалу методом «прямої демократії», виголосивши прізвище свого кандидата прямо з місця. У випадку наявності кількох кандидатур і небажання кандидатів забирати їх могла спалахнути серйозна сутичка (як на знаменитій Чорній раді під Ніжином в 1663 році, коли було обрано І. Брюховецького). Проте цього разу процедура пройшла відносно спокійно — старшина і козаки висловилися за Івана Мазепу. До військової каплички віднесли гетьманські клейноди (булаву і бунчук), які й вручили новообраному гетьманові. Іван Мазепа склав присягу на Євангелії і змушений був разом зі старшиною підписати заздалегідь підготовані документи — Коломацькі статті (про них — див. наступний розділ). Ми не знаємо і ніколи не дізнаємося, що відчував у цей момент син небагатого шляхтича з Білоцерківщини, колишній паж Яна-Казимира і соратник Петра Дорошенка, який тепер сам став рівним гетьманам, князям та боярам. Можливо, він згадував свій нелегкий, тернистий шлях до булави, який торував сам, не без певної допомоги такої примхливої пані Фортуни...

Розділ 2

«Нащо, Беллоно, мечем впоясалась...»

Зовнішня політика гетьмана Івана Мазепи до початку Північної війни

Події липня 1687 року на річці Коломак завершилися пограбуванням рядовими козаками частини майна Самойловича і побиттям або навіть убивствами ними деяких особливо ненависних старшин, розподілом усіх основних посад між старшинами і підписанням так званих Коломацьких договірних статей. Ці статті являли собою угоду з 22 пунктів, що укладалася між Росією та Українською козацькою державою

нібито «на підтвердження» знаменитих Березневих статей Богдана Хмельницького. Насправді ж кожен новий статті, що їх підписували з Москвою українські гетьмани, отримуючи булаву, містили різні пункти, які відбивали тогочасний політичний status quo. Як правило, це були все нові й нові пункти, спрямовані на обмеження прав української сторони і все більшу інтеграцію козацької державності до складу Росії.

Коломацькі статті, як вважає О. Оглоблін, були складені на основі Глухівських статей гетьмана Д. Многогрішного (1669 рік) і мали насамперед забезпечити політичні та економічні інтереси Москви в Україні. При докладному розгляді деякі пункти статей виявляються надзвичайно цікавими, тому приділимо їм певну увагу — адже саме на основі, закладеній цими статтями, гетьман Мазепа мав будувати свою подальшу політику.

У контексті відносин України з Російською державою та іншими країнами особливий інтерес становить група статей з першої по сьому, статті 16, 17, 19 та 20. Перш за все документ регламентує статус України у складі Російської держави, доволі демагогічно підтверджуючи «права і вольності народу малоросійського», встановлюються місця перебування російських гарнізонів в Україні (в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині та Острі) та порядок дипломатичних зносин Москви і Батурина — через посланців та листування. Для контролю за гетьманом у гетьманській столиці розміщувався полк російських стрільців. Цей пункт деякі українські дослідники XIX століття (Костомаров) та радянські вчені (Тарле) трактували як «охорону Мазепи російськими військами від народу, що ненавидів свого гетьмана». Наївність і політична заангажованість цього твердження цілком очевидна. Цікаво, що українську старшину в Коломацьких статтях прямо-таки заохочували доносити на свого гетьмана і один на одного у разі, якщо є ймовірність «зради» українців московському цареві. Тому не варто дивуватися тій лавині доносів, про які йтиметься далі. Надзвичайно промовистою і абсолютно новою була стаття 19, яка зобов'язує гетьмана і старшину, «служба великим государям... народ Малороссийский всякими мерами и способами с Великороссийским народом соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением, чтоб были под одною их Царского Пресветлого Величества державою обще, яко единой Христианской веры, и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийской край Гетманского регименту, а отзывались бы везде единогласно: Их Царского Пресветлого Величества самодержавной державы Гетман и старшина, народ Малороссийской обще с Великороссийским народом, и вольной переход жителем из Малороссийских городов в Великороссийские города имети». Фактично культурна асиміляція українців (зокрема через шлюби) проголошувалася основою державних українсько-російських зносин! Щоправда, випадки одруження українських старшин з росіянками і

навпаки наприкінці XVII — у першій половині XVIII століття так і не стали загальнопоширеним явищем (парадоксально, але в одному з доносів на Івана Мазепу початку XVIII століття в цьому звинувачували саме гетьмана, який, мовляв, не дозволяє своїм приближеним укладати мішані шлюби. Вочевидь невідомий донощик намагався нагадати про цей пункт Коломацьких угод).

Важливо й те, що російський уряд фактично заперечив у цьому пункті самий факт існування «Гетьманського регіменту» (Української козацької держави) як автономного державного утворення.

Велика увага була приділена актуальним проблемам зовнішньої політики. Лінію поведінки гетьмана щодо сусідніх держав намагалися визначити статті 7 та 20. У праві листування з «іноземними государями» відмовлено ще Юрію Хмельницькому в 1659 році, і з тих часів щоразу в договірних статтях цей пункт наполегливо повторювався московською стороною. Листи з-за кордону український гетьман мав пересилати, не читаючи і не даючи жодних відповідей на них, до приказу Малої Росії в Москві. Україна повинна була чітко дотримуватися вбивчих для неї умов «Вічного миру» Росії з Річчю Посполитою, на підписання якого навіть не запросили українських дипломатів і котрий закріпив розподіл українських земель між Польщею та Росією. Мова йшла перш за все про участь у діяльності Священної Ліги — антитурецької коаліції у складі Росії, України, Речі Посполитої, Венеції та Священної Римської імперії. Українські та російські війська мали «чинити промисел над Казикерменом, Очаковом і ходити... для запертя самого Криму», а також будувати укріплення проти татар по річках Орелі, Самарі, Берестовій та Орчику, заселяючи їх «малоросійськими жителями». Основне знаряддя здійснення вищезгаданої активної зовнішньої політики — козацьке військо — мало, згідно з Коломацькими статтями, складатися з 30 тисяч реєстрових козаків і кількох охотницьких (найманих) полків. Місцем перебування «військової» (генеральної) артилерії (а вона нараховувала на початку XVIII століття стараннями гетьмана Мазепи не менше сорока гармат) планувалася гетьманська резиденція — Батурин.

Вже згаданий 19-й пункт статей передбачав покарання (аж до смертної кари) для тих українців, які відмовлялися приймати за грошову одиницю так звані «севські чехи» (російські дрібні «срібні» монети, що карбувалися в Севську неподалік українсько-російського кордону. Насправді їх виготовляли з міді з невеликою домішкою срібла, тож населення і України, і Росії небезпідставно ставилося до цієї нової витівки уряду як до спроби ошукати власних громадян). 1689 року російський уряд був змушений припинити нав'язування неповноцінної монети, і цей пункт статей втратив силу.

Оцінюючи Коломацькі статті в цілому, навряд чи можна назвати їх якимось успіхом або невдачею нового українського керівництва. Це ті

умови, за яких взагалі був можливий прихід Івана Мазепи (чи будь-якого іншого старшини) до влади. Так, Коломацькі статті дійсно «суперечили автономії українських земель» (вислів О. Суб-тельного) і ускладнювали ведення гетьманом більш вигідної для його держави зовнішньої та внутрішньої політики. Але водночас не варто і переоцінювати їхнє значення, адже багато з положень цих статей завдяки вмілим діям Мазепи в подальшому фактично залишилися нереалізованими.

Набагато більше значення мали тогочасні політичні реалії. А вони були вельми непростими для молодого, не до кінця сформованої Української козацької держави. На час приходу Івана Мазепи до влади вона являла собою своєрідну васально залежну автономію у складі Російської держави; разом з останньою підтримувала союзницькі відносини з Річчю Посполитою та рештою країн — учасниць антитурецької Священної Ліги. Тому уряд Мазепи одразу ж мав приділяти багато уваги міжнародним питанням тогочасної Східної Європи, зокрема так званій «чорноморській проблемі». Суть її полягала в тому, хто пануватиме в цьому ключовому регіоні. Загалом, як зазначає більшість дослідників доби Мазепи, в українській політиці кінця XVII — початку XVIII століття існували дві основні концепції інтересів України в Чорноморському (або Чорноморсько-Балтійському) регіоні і взаємин з країнами, які були тут розташовані.

Перша — концепція часів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка, що базувалася на принципі рівноваги сил у Причорномор'ї. Вона спиралася на порозуміння України з Туреччиною і Кримським ханством заради використання їхнього військового потенціалу проти Польщі (Хмельницький), Росії (Виговський) або обох цих держав (Дорошенко). Ця концепція була досить популярною серед частини запорожців (яких приваблювала нормалізація відносин із Кримом, особливо торговельних) і на півдні Гетьманщини (найбільше від татарських нападів страждав саме цей регіон, зокрема Полтавський полк). Загалом Мазепа як колишній «дорошенківець» міг би співчувати подібній лінії на мирне розв'язання чорноморської проблеми.

Але наприкінці XVIII століття поступово зростає і зміцнюється також інша концепція зовнішньої політики України, яка передбачала радикальне розв'язання чорноморської проблеми, вимагаючи активної політики Гетьманщини в цьому регіоні. Ця концепція ще не була надто популярною в Україні, бо потребувала від неї великого напруження сил, ресурсів та жертв. Але й вона мала свою українську традицію і зміст, не будучи чимось абсолютно чужим, — то була ідея об'єднання всіх християнських сил у даному регіоні задля повалення османської могутності і відвоювання Причорномор'я.

Звісно, обидві концепції мали свої сильні й слабкі сторони. Перевагою першої була її спрямованість проти держав, що поділили між

собою Україну ще в Андрусові (1667 рік) та підписали угоду про «Вічний мир», вступивши у союзницькі відносини. Вище вже говорилося і про те, що така політика мала й своїх прихильників. Але існувало кілька чинників, що робили надзвичайно проблематичним проведення гетьманом Мазепою зовнішньополітичної діяльності в «південному» напрямку. Йдеться навіть не про цілком негативне ставлення більшості населення України до «бусурман» і про сумнівну надійність кримських татар як союзників (причина цього полягала у відносній слабкості Кримського ханства і його постійних намаганнях грати на суперечностях між сильнішими сусідами, не допускаючи їхнього об'єднання). Турецько-татарська «орієнтація» робила неможливими приєднання до України степового Півдня та остаточне підпорядкування Запорозжя (воно теж вело свою політику, часто врозріз із політичною лінією українських гетьманів Лівобережжя). Але головне — концепція «південного вектора» гетьманської політики не враховувала б реального співвідношення сил у тогочасному світі. Як зазначає знаменитий англійський філософ історії Арнольд Тойнбі, «після безуспішної облоги Відня почався безповоротний вплив османської хвилі... До поразки в 1683 році османи у своїх зносинах із західними державами завжди могли розраховувати на просте застосування сили. Тепер їм треба було домовлятися за столом переговорів із державами, яким вони більше не могли завдати поразки на полі битви». Туреччина в другій половині XVII століття ще могла певний час чинити спротив своїм численним ворогам завдяки надзвичайному напруженню сил (зокрема завдяки реформам, проведеним великими візирями з талановитої династії Кепрюлю, останнього з яких, Кара-Мустафу, було страчено султаном за поразку під Віднем). Проте вона вже безповоротно вступала на той шлях, що врешті-решт приведе її до становища «хворої людини Європи» наприкінці XVIII століття.

Залишалася друга можлива українська лінія зовнішньої політики — союз із Росією (і Польщею) з метою відвоювання Півдня. Але це було рівноцінне відмові від Правобережжя. Крім того, васальне становище Гетьманщини відносно Росії означало на практиці те, що війна вестиметься великою мірою за рахунок першої, яка стане тилом діючої армії (з усіма наслідками), а результатом, у разі успіху, стане, зокрема, значне посилення позицій Росії у Причорномор'ї (що, врешті, і сталося наприкінці XVIII століття). Недарма такий розвиток подій турбував запорожців (у зв'язку з побудовою росіянами у 80-х роках XVII століття Новобогородицької та Кам'янозатонської фортець).

Є підстави твердити, що гетьман Мазепа з самого початку свого правління усвідомлював усі плюси і мінуси подібної концепції (про це свідчать його роздуми про долю України у вищезгаданій «Думі», див. розділ 1). Але на той час Україні вже не вистачало лише власних сил, і гетьман Мазепа, вважаючи російську зверхність за найменше лихо для

своєї країни, вирішив іти у руслі російської політики — принаймні поки союз із Росією хоч чимось корисний для Гетьманщини. За влучним висловом О. Оглобліна: «Мазепа не був у засаді ні москвофілом, ні ворогом Москви... Він проводив двоторову політику... доки це було можливо. Такою була реальна дійсність, що він її одержав у спадщину від своїх попередників».

Лише беручи до уваги усе вищезгадане, слід розглядати зовнішньополітичну діяльність Івана Мазепи до початку Північної війни. Особливо це стосується політики відносно сюзерена Гетьманщини — Російської держави. Є підстави твердити, що основною метою «російського вектора» політики Мазепи було все ж досягти якомога меншого втручання царської влади в українські справи (тобто зробити можливим проведення власного внутрішньополітичного курсу), а також використати зовнішній чинник для приборкання схильної до інтриг частини старшини, яка негативно ставилася до ідеї сильної гетьманської влади, дбаючи лише про власні інтереси. До речі, старшина також активно використовувала Москву в своїй боротьбі проти «сильних гетьманів» (пишучи доноси тощо), тож перемога чекала на того, хто виявиться спритнішим. В основному з цих міркувань (що, звісно, не виключає і мотивів цілком здорового й навіть необхідного для будь-якого політичного діяча честолюбства) і заводив Мазепа «цінні знайомства» в Москві, підтримував дружні відносини з Голіциним та Шереметєвим, Шафіровим і Головкіним. Ми вже говорили про особливий талант гетьмана привертати до себе зовсім різних людей (або, як пише загалом неприхильний до героя своєї монографії М. Костомаров, «умение влезать всем в душу»). Це вміння не раз допомагало гетьманові, зокрема і в спілкуванні з російською політичною елітою.

Перший візит козацького гетьмана до Москви (серпень–вересень 1689 року, з великим супроводом у триста чоловік), що мав на меті засвідчити пошану царівні–регентці Софії та князю Василю Голіцину, давньому знайомому гетьмана і фактичному правителю Росії, відбувся за вкрай несприятливих умов (державний переворот у Москві, заслання Софії до монастиря, Голіцина — до Сибіру і перемога прибічників молодого царя Петра I). Однак цей візит із потенційної катастрофи для Мазепи (якого європейська преса вже поспішила оголосити «заарештованим» чи навіть «страченим разом із Голіциним та Софією» — «Gazette de France» від 1 листопада 1689 року) перетворився на його тріумф. Успішна аудієнція, обмін дарами поклали початок багаторічним приятним відносинам царя і гетьмана. У зв'язку з цим зазначимо: вплив гетьмана на царя був максимальним саме в 1689 — 1700 роках, коли освічений, з чималим політичним досвідом гетьман мав справу з молодим, без досвіду, царем, який конче потребував вірних і проникливих порадників (серед них на цьому етапі важливу роль відігравали гетьман Мазепа та відомий шотландець на російській службі генерал Патрік Гордон). Ставлення

молодого Петра I до Мазепи зрозуміле, але ось відношення у цей період гетьмана до царя досі викликає суперечки: багатьох дослідників дивує «ультралоюльність» гетьмана протягом майже всього його правління і така, здавалося б, раптова зміна курсу наприкінці. Сьогодні ясно: лояльність гетьмана щодо Петра I була явищем тимчасовим, таким собі елементом політичних комбінацій (що цілком нормально для політика-реаліста, який на перше місце ставить майбутнє своєї держави, а не інтереси союзника або зверхника). Але, можливо, на адресу Мазепи можна зробити інший закид: чи не була ця лояльність аж занадто сильною і довготривалою? Безсумнівно, при відповіді на це питання слід враховувати ту надзвичайно складну обстановку, за якої був змушений діяти гетьман як голова Української козацької держави, твердо усвідомлюючи принципи поведінки будь-якого вельможі при дворі тирана, сформульовані великим флорентійським філософом доби Відродження Ніколо Макіавеллі (гетьман, здобувши чудову освіту і володіючи значним зібранням книг, без сумніву, знав найвідоміші твори італійського філософа — «Государ» та «Роздуми над першою декадою Тіта Лівія»; недаремно літописець Величко називав Мазепу «Махієвелем»).

Макіавеллі писав: «Варто дотримуватися однієї з двох крайнощів, тобто або зблизитися з государем, або віддалитися від нього... але якщо для відкритої боротьби сил бракує, треба всіляко намагатися здобути ласку государя. Хто чинить інакше, той має жити в постійному страху, хоча б він і відзначався великими чеснотами». Останнє Мазепа знав дуже добре — адже кілька гетьманів уже поплатилися за свою, як здалося Москві, недостатню лояльність щодо неї. Тому головним було діяти дуже обережно (і у внутрішньо-, і в зовнішньополітичних справах), чекати на позитивні зміни в майбутньому, а головне — вміти відповідно на них реагувати.

А поки що цар і гетьман кілька разів зустрічалися особисто, обговорюючи важливі військові та політичні питання. До початку Північної війни таких зустрічей було принаймні три, не рахуючи візиту 1689 року: влітку 1696-го — в Острогозьку, взимку 1698 — 1699-го — у Воронежі і в січні 1700-го — у Москві, під час останньої гетьман став другим у Росії кавалером ордена Святого Андрія Первозванного. У Москві гетьмана приймали з великими почестями у Посольському дворі, для нього побудували «особый гетманский двор» (самі палати в сучасному московському районі Маросейка, зрозуміло, не збереглися). Усе це, а також різко негативна реакція Мазепи на антиросійські настрої в українському суспільстві не додавали йому популярності серед простого народу, але вважати саме цей чинник основною причиною поразки політичних планів гетьмана було б перебільшенням.

Розглядаючи відносини Івана Мазепи і царського уряду, слід докладніше зупинитися на ключовому моменті зовнішньої політики гетьмана до початку Північної війни — практичному втіленні концепції

радикального вирішення «чорноморського питання», а отже, — на перипетіях збройної боротьби українських і російських військ з метою повалення турецько–татарського панування в Причорномор'ї.

Перш за все постає питання: які військові сили були у розпорядженні гетьмана Мазепи в останній чверті XVII століття? Саме в цей період козацька Україна переживала останній злет її збройних сил. Як писав Є. Маланюк про гетьмана Мазепу, «це був досвідчений державний муж, зручний політик, а головне, — старий, з величезною практикою воєначальник і полководець, який умів мислити стратегічно і стратегічно передбачати...Мазепа знав, що таке Війна і Військо, що таке військова сила».

Основу козацького війська цього часу складали, як і раніше, городові (або реєстрові) козаки: за реєстром їх мало бути 30 тисяч чоловік, а разом із «підпомічниками» нараховувалося до 50 тисяч. Підпомічники рідко ходили в походи, вони мали допомагати родинам реєстровців фінансово та по господарству, аби ті могли своєчасно виставити добре спорядженого та навченого козака. Причому для даного періоду характерне зростання ролі козацької кінноти. Дослідникам добре відомо, що саме за гетьманування Івана Степановича традиційна козацька система десяти реєстрових (городових) полків Лівобережжя здобула повноцінне доповнення у вигляді численного найманого війська, чиї професійні якості стояли на належній висоті, — адже ці вояки займалися, на відміну від козаків–реєстровців, виключно військовою справою. За часів Мазепи кількісно та якісно зросла ця друга складова українського війська — наймані сердюцькі (піхотні) та компанійські (кінні) полки, які ще за Самойловича та Дорошенка виконували не лише «поліцейські» функції, але й стали важливим компонентом війська. За гетьманування Івана Мазепи збільшилася кількість найманих полків, а також окремих «компаній» і «ватаг» (у 1700 році — вісім полків). Це віддане особисто гетьманові військо (фактично гвардія), яке становило близько десяти відсотків збройних сил козацької України, було цінне своїми бойовими якостями і досить високим вишколом.

Мала Гетьманщина й артилерію — «армату військову», що поділялася на генеральну, полкову і сотенну (причому кожна сотня мала 1 — 2 гармати). Слід зауважити, що гетьман Мазепа, побувавши у молоді роки в Нідерландах і добре знаючи гарматну справу, надавав великого значення людвисарству — відливанню гармат. У Батурині було засновано майстерню з виготовлення гармат, де працювали такі відомі фахівці своєї справи, як брати Балашевичі (виготовили чимало гармат, а також відомий дзвін «Голуб» з портретним зображенням Мазепи). Мова йшла про кілька десятків гармат у складі генеральної артилерії та про значно більшу кількість — на озброєнні полків, сотень та окремих міст Лівобережжя. Артилерія перебувала у віданні генерального обозного та спеціального

гарматного осавула (з початку 1700-х років ним був саксонець Фрідріх Кенігсек). Генеральна артилерія Гетьманщини дислокувалася у місті Короп. Тут випасалися коні-ваговози, яких запрягали у вози з гарматами, а «пушкарів та гармашів» мали забезпечувати всім необхідним мешканці сіл та містечок Риботина, Сохачева, Райгородка та Лукнова. Гетьман і генеральний гарматний осавул опікувалися ливарнями, пороховими і кінними заводами.

Окремо слід згадати про оборонну систему Української козацької держави, що складалася зі служби попередження, розвідки, служби зв'язку і власне оборонних ліній — укріплень, фортець, ретраншементів тощо. Місця дислокації козацьких пікетів (патрулів у степу, дозорцями в складі котрих були козаки як реєстрових, так і компанійських полків) визначалися гетьманом. Зазвичай це була лінія Коломак — Оріль — Ворскла — Дніпро. У випадку появи татарських загонів, виявлених пікетами, починала діяти козацька служба сповіщення — естафета. Коли напад здійснювали порівняно невеликі татарські сили, то проти них, як правило, зосереджувалися козаки прикордонних Полтавського та Миргородського, а також найманих полків. Якщо ж ворог проривався в глиб Гетьманщини (як це сталося в 1695 році), на бій із ним вирушали основні сили козацького війська. Система охорони кордонів Гетьманщини діяла, як і раніше, в тісній співпраці з Військом Запорозьким Низовим, але тепер більш значну роль, ніж раніше, відігравала власне розвідка Гетьманщини — наприклад, взяттям «язиків» тепер часто займалися не лише запорожці, але й невеликі кінні «спецзагони» з числа компанійців; напади на турецькі міста-фортеці в Нижньому Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї (про що далі) наприкінці XVII століття здійснювали вже не тільки нечисленні загони січовиків, а й значні підрозділи реєстровців та компанійців.

Гетьман Іван Мазепа відіграв значну роль у створенні згаданої оборонної системи, розбудові козацьких збройних сил — піхоти, кінноти та артилерії. Окрім цього, він цікавився інженерними та військово-топографічними аспектами — відомо, що гетьман зміцнив укріплення багатьох міст своєї держави, зокрема Батурина, а також керував створенням докладного опису Дніпрових порогів та навколишньої місцевості в 1698 році. Цього року полтавський полковник Іскра склав дуже докладний «реєстр» усіх географічних об'єктів від мису Ми шурин Ріг (де колись, за доби Хмельницького, розташовувалася Запорозька Січ) і до гирла Бугу і міста Очаків, яке перекривало (разом із фортецею Кінбурн) вихід з Дніпро-Бузького лиману в Чорне море.

Тому можна твердити, що збройні сили Української козацької держави, які разом із військами Росії в останній чверті XVII століття повели рішучий наступ на турецькі позиції на півдні України, були непогано підготовані до подібних бойових дій, їх очолював досвідчений і мудрий

воєначальник.

Першою великою військовою операцією, в якій взяли участь козацькі підрозділи під особистим проводом гетьмана Мазепи, став Кримський похід 1689 року. Йому передували значні приготування оборонного характеру: з березня по серпень 1688-го українське військо будувало на річці Самарі Новобогородицьку фортецю, що мала прикривати Полтавський полк від татарських набігів та слугувати базою для майбутнього великого походу на Крим. Окрім того, протягом 1688 року кіннота реєстрових полків та компанійці відбили кілька нападів татар на села та міста Полтавського полку, а восени того ж року компанійці полку І. Новицького і частина Переяславського полку зробили серйозну спробу захопити Очаків — щоправда, не досить вдалу (було спалено передмістя, і полки повернулися додому). Отже, почалася активна наступальна боротьба проти турецьких володінь у південній Україні, яку мав дещо полегшити той факт, що основні сили турків та татар у цей час воювали проти союзників Росії по Священній Лізі — Польщі та Австрії.

У вересні 1688 року з указом про підготовку до походу і для розробки спільного оперативного плану в Батурин до Івана Мазепи прибув царський посланець Федір Шакловитий. План було розроблено, причому гетьман порадив розпочинати похід ранньої весни, аби мати вдосталь фуражу і води та не допустити підпалення степу татарами (як це сталося під час походу 1687 року). Того ж місяця Іван Мазепа розіслав реєстровим та охотницьким полкам інструкції про підготовку до походу. У середині лютого 1689-го російська армія воевод В. Голіцина, Я. Долгорукова, Л. Неплюєва та ін. зібралася у призначених місцях, на початку березня у Севську відбулася нарада командирів з приводу плану дій, на якій були присутні і гетьман зі старшиною. Відкинувши поради Івана Мазепи і пропозицію генерала Патріка Гордона вести наступ поступово, будувати в міру просування укріплення і забезпечити фланги, захопивши турецькі фортеці в пониззі Дніпра, головнокомандувач князь Голіцин, як виявилось згодом, прирік свою 112-тисячну армію і 40-тисячне козацьке військо на невдачу. Величезна об'єднана армія витримала кілька важких боїв з татарами, в тому числі у Зеленій та Чорній долинах (15 — 16 травня 1689 року), коли лише вчасно кинуті в бій гетьманом Мазепою сердюцькі сотні своїм рушничним вогнем врятували від цілковитого винищення Сумський та Охтирський полки. Під час походу виявилось, що ні російська, ні українська реєстрова кіннота не можуть гідно протистояти татарам, і лише масований вогонь піхоти та артилерії (російської та полкової козацької) спроможні завдати татарам поразки. 20 травня знесилене військо дісталось Перекопу, але за браком амуніції, через загальну втому і відсутність води похід було припинено, і полки з великими втратами повернулись додому (є дані, що лише російське військо втратило до 20 тисяч убитими й померлими і 15 тисяч — полоненими). Основна мета —

захоплення Криму — залишилася нездійсненою, хоча похід і допоміг союзникам Росії, відтягнувши на якийсь час із Балкан та Угорщини значні татарські сили.

Наступний, 1690 рік пройшов відносно спокійно для України, але вже в 1691-му сталася подія, що суттєво вплинула на реалізацію гетьманом Мазепою політики, спрямованої на боротьбу проти турецько-татарського панування на півдні України, — так зване «повстання Петрика». Олександр Оглоблін характеризує колишнього дрібного гетьманського урядовця (військового канцеляриста) Петра Іваненка (Петрика) як «людину неабияку, енергійну і завзяту, сміливу і заміристу... з глибоким розумінням політичної ситуації... вогненним патріотизмом». Петрик, можливо, пов'язаний родинними зв'язками з тодішнім генеральним писарем Василем Кочубеєм, 1691 року втік на Січ, а згодом із ватагою у кількості запорожців (гетьман Мазепа через своїх агентів — Горбаченка і переволочанського дозорця Рутковського — зумів запобігти переходу основної маси запорожців, невдоволених Москвою, на бік Петрика) відбув до Криму, де був проголошений «гетьманом України з ханського боку». Він уклав з кримським ханом дуже цікавий договір (26 травня 1692 року), в якому Україна проголошувалася вільною державою і татари зобов'язувалися допомогти визволити її з-під влади Москви та Речі Посполитої. Петрик обіцяв скасувати в Україні ненависні оренди та інші обтяжливі для простого люду податки. Спочатку Петрика і татар підтримала частина населення містечок по річці Орелі (зокрема сотенні містечка Царичанка та Китайгород), але загроза наступу швидко зібраних гетьманом Мазепою Ніжинського, Лубенського і кількох охотницьких полків змусила Петрика і татарських мурз відступити. Пропаганда «ханського гетьмана» (універсали Петрика та «відповіді» на них Мазепа подає літописець Величко) не мала в Гетьманщині особливого успіху — населення надто вже втомилося від постійних військових дій, і у справі Петрика було небагато шансів на успіх. Нові руйнівні походи Петра Іваненка і татар у 1693 і 1696 роках на Лівобережжя та Слобідську Україну виявилися невдалими (оперативно працювала гетьманська розвідка, вчасно захоплювалися татарські «язики»), і невдовзі Петрик зійшов з політичної арени. Сьогодні відомо, що він не загинув від руки козака Вечорки у 90-ті роки XVII століття, як колись вважав Микола Костомаров, і жив ще на початку наступного. Цікаво, що антиросійська агітація Петрика за стилем дуже схожа на подібну ж пропаганду самого Мазепа зразка 1708 — 1709 років та прокламації Пилипа Орлика. Оглоблін (який найдетальніше розглянув постать «ханського гетьмана») навіть вважав за можливу співпрацю Орлика і Петрика після 1709 року в Бендерах, але жодних вагомих доказів на користь цього не надав.

Та для дослідника дипломатичної діяльності гетьмана Мазепа значний інтерес становить питання, чи був Петрик якимось пов'язаний з

гетьманом і його планами (адже саме інспірацію Петрика на повстання закидає гетьманові С. Величко; щоправда, деякі запорожці вважали, що Петрик просто втік від сварливої дружини — родички Василя Кочубея). Оглоблін, довівши значну вірогідність зв'язків Петрика з діячами так званої «старшинської опозиції» (Іскри, Жученки, Кочубей, Полуботки, Святополк–Четвертинський), водночас проаналізував практично всі факти, що можуть свідчити на користь причетності самого Мазепи до цієї справи (наприклад, матеріали допитів колишніх спільників Петрика, які інколи згадували про листи від Мазепи, що нібито були у «ханського гетьмана», а потім зрікалися своїх свідчень). Тому за непевністю доказів ми навряд чи можемо прийняти навіть гіпотезу самого ж Оглобліна про «опосередкований вплив» Мазепи на початку «справи Петрика», адже жодного прямого доказу на користь причетності Мазепи до планів Петрика дотепер не виявлено. Тому, вважаючи Івана Мазепу за цілковитого реаліста в політиці, мабуть, не варто шукати в усій (напівавантюрній все-таки) «справі Петрика» слідів впливу гетьмана. Не варто забувати також, що зв'язки Петрика зі «старшинською опозицією» і її планами принаймні дискредитувати гетьмана Мазепу в очах Москви є цілком вірогідними. Більш важливим є твердження О. Оглобліна про те, що політична програма Петрика ідейно заперечувала Переяслав та саму ідею союзу з Росією або Польщею — тобто державами, яким було найбільш вигідне розчленування українських територій у цей період. Парадоксально, але програма Петрика продиктована тією ж невблаганною геополітичною логікою, яка згодом змусить головного опонента «ханського гетьмана» — Івана Мазепу — піти на союз із «третьою силою», однаково ворожою Москві та Варшаві, аби надати козацькій Україні шанс вижити як політичному організмові.

Як ми вже згадували, Самійло Величко у своєму літописі наводить цікавий універсал Івана Мазепи, спрямований проти Петрика. Цей документ становить інтерес і як зразок політичної пропаганди XVII століття (з помітними елементами демагогії), і просто як цікавий твір красного письменства, написаний хай і не самим гетьманом, але, вочевидь, із його стилістичними правками (адже даремно Пилип Орлик твердив, що Мазепа завжди читав і виправляв усі папери, котрі мав підписати). Ось його текст.

«Іхньої Царської Пресвітлої Величності Запорозьких військ обох боків Дніпра гетьман Іван Мазепа.

Усьому православному християнському народові, як духовного, так і світського станів, що перебувають у всіх городах, містах та селах свого полку, зичачи доброго здоров'я і щасливого та мирного прожиття від Господа Бога, ознайомуємо, що дійшло до слуху нашого: декотрі з-поміж вас, нинішні обивателі, прочувши поголоски про зрадника та облудника

Петрика, що він, щенюк, утік до ворогів і взяв своїм негідництвом собі в братерство татарів, одні починають сумніватися, а інші бояться, кажучи, начебто той його, злого сина, зачин зашкодить нашим порядкам, які є в Малій Росії. З цього знати, що такі люди не шанують своєї повинності, а вони повинні дотримати запряженої вірності православним своїм монархам і повинні лишитись у постійності та міцно стояти за православному віру, за Божі церкви, за Вітчизну і за цілість домів своїх та свого добра. Ми, отож, гетьман, виказуючи дбання з тієї okazji та горливе старання щодо цілості усього малоросійського краю, спільної для всіх Вітчизни, і щодо добробуту Божих святинь, а над те щодо мирного всіх вас життя при належній вірності до великих госуларів, засвідчуємо кожному з вас, що є справді пожиточне всьому народові, а що шкідливе. Так усьому народові буває пожиточно й корисно тоді, коли всякого чину люди, не слухаючи жодних бунтівничих зваб та заколотних оман, тримаються постійно одного свого старшого, віддають йому своє щире послушенство і неодмінно дотримуються існуючих порядків. І кожен з вас самих зауважив уже, що коли (а це вже двадцять з лишком років) живете ви під високодержавною їхньої Царської Пресвітлої Величності рукою статечно, то не тільки доступилися милого й пожаданого спокою, але й на все добро збагатилися, оскільки маєте в господарствах своїх досить усякого здобутого статку, маєте вдосталь хліба, чого всього нехай Господь Бог вам удесятеро збільшить. А згадайте—но тільки оті минулі колотнечі й замішання, внесені в наш народ через легковажних людей, коли належному володарю та своєму рейментарю чинилося противенство від багатьох неуважливих людей, а від заколотників уносилося поміж народ розрізнення та внутрішнє замішання. Яке тоді учинялося знищення і на хліб нестача, про те жахливо й казати! Але ми про те просторо свого слова не розпоширюємо, бо самі ви знаєте, через кого і в який спосіб це діялося. Приводим вам, однак, у пам'ять свіжіші події на тому боці Дніпра, що справили і який пожиток учинили народові оті горливі владолюбці: полковник Сірко, який приніс колотнечу в Умань та в інші міста, багатьох людей довів до смерті і подав на грабунок безліч худоби, а потім, не можучи утриматися у такому неґрунтовному житті, пішов звідти геть і змушений був шукати слобід. Тоді ж і Сулимко, назбиравши своїм бунтом більше як 20 тисяч чесним для себе соромом, а потім десь загинув та й помічників своїх допровадив до ганебної згуби. Суховій, котрий двічі виправляв у міста на людську шкоду потужні орди, чого досяг? Тільки завів колотнечу поміж народом, а в людських набутках страту, а для себе лишив вічну ганьбу. Також і Ханенко, взявши нечинно й непорядно гетьманський титул, вніс поміж народ розрізнення, був спершу притиснений в Умані облогою, а потім під Стебловом, хоч мав при собі й немало орд з мурзою Батирчею, втратив гармати й був упень розбитий та розпорошений тодішнім гетьманом Дорошенком. Ті названі й неназвані

особи, яких тут не згадуємо, котрі бігали за владою, не тільки самі на собі й на помічниках своїх дізнали нещастя й занепаду, але за той учинок їхній немало потерпіла й Вітчизна–Україна, край тогочасний, бо коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі переходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили. І де бували міста людні, оздоблені

Божими святинями, там тепер за гріхи наші пустеля і віднайшлося житло звірям. Від того не тільки кожен зичливий син своєї Вітчизни мусить точити з очей своїх сльози, але обійме жаль і кожного доброго християнина. Хто ж бо віджалує оту, всього нашого народу, невіджаловану утрату? А коли був би той народ у такому багатovidному множе–стві і в ті часи дотримувався статечності та, відповідно до постановленого у себе порядку, тримався богохранимої держави їхньої Царської Пресвітлої Величності, не слухаючи жодних заколотних оман, певне, й досі б тогочасна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла і неумалена в своїх оздобах. Коли ж згадані особи, які й заслуги мали у війську, так непорядно чинячи, нічого доброго тоді не справили своїй Вітчизні, а тільки зашкодили їй, цей один блазень своїм глупством не що інше справить, а напевне принесе людям шкоду, а собі загибель. Згадуючи тут про все це, прикладаємо вам усім таку нашу зичливу реймен–тарську пораду й нагадування: по–перше, щоб ваші милості усі, як старші, так і менші, чули в собі християнську повинність боронити, як зіницю очей своїх, святу віру й цілість Божих церков тут–таки, у Вітчизні своїй, Україні; по–друге, щоб ви, ваші милості, пам'ятаючи свою присягу на вірне й вічне підданство, виконану їхній Царській Пресвітлій Величності, постійно поставали за тією присягою за достойність їхнього монаршого, пресвітлого престолу і то не тільки всілякими способами й усіма своїми силами, але й голови свої покладали; по–третє, щоб ви, ваші милості, лишались у своєму послушенстві нам, гетьманові, і заховували в себе порядок, який постановлено від нас, згідно з давнім звичаєм. На останок, щоб ви зважили на свою цілість і в майбутньому житті, ото ж повинні запобігати тому, щоб вас ворожа неприязна омана і зваба не привела до розорення й викорінення. Не страхаючись відтак ворожих бусурманських народів, які вам ніколи не бували страшні, і не кладучи сумніву на бунтівливий учинок щенюка Петрика, який приведе його до швидкої загибелі, лишайтесь статечно при своєму чині й повинності. А коли ті противенці обішлють вас своїми звабами чи самі наблизяться до вас своїм наскоком, давайте їм на їхню ганебну мову жорстоку й сувору відповідь, а на їхній ворожий наступ приготуйте при Божій помочі сміливий та охочий бій на відсіч. Отак виконаєте ви вище перелічені свої повинності з огляду на святу віру, з огляду на православних царів і з огляду на охорону цілості своєї Вітчизни. А коли хто з вас зважає, що при тому ошуканці і щенюку орди в'яжуться, то

чи багато може він доказати у тому своєму лихому зачині? А хто похилиться до його зваб, то чи буде він безпечний? Отож хай кожному буде відомо, що богохранимі й непоборні сили їхньої Царської Пресвітлої Величності, як і багаті на хоробре рицарство, гармати та воєнні порядки, так будуть міцні вони і в перемогах. Вони такі великі і сильні, що можуть стояти не тільки супроти самих бусурманських татарських військ і супроти других, коли б були, лядських, та ж бо на тому боці спільно із Запорозьким Військом одночасно заводили бій і вигравали битву супроти турецького вейзира та кримського хана з їхніми великими бусурманськими потугами. Надія отож наша на Господа Бога, що за покровою Пресвятої Діви Богородиці справить нам оте всемогутньою своєю поміччю. Коли ми, гетьман із військом, будемо в поготовності до відсічі і коли рушать усі великоросійські сили, понесуть оті вороги–бусурмани відсіч і незабаром марно загине збуджена на людську шкоду ота проява. В цей час ми, гетьман, вимагатимемо всенародної малоросійської постійності й нерушної зичливості; особливо вам, усім обивателям, поіменно про те нагадуємо. А що злий син, той щенюк, наносить огуду, начебто нашому малоросійському народові чиняться від православного Російського царства якісь утиски, то всі теє знаєте, що наш малоросійський народ дізнає превеликої монаршої милості, а не якихось утисків. Жодної він, ошуканець, не може знайти причини, від чого народ наш мав би відійти від міцної їхньої Царської Пресвітлої Величності оборони і премилостивої держави! Докладаємо наостанок ще й те, що коли б хто, завзятий, приводив через безбожний і душепагубний зачин народ посполитий до того, щоб дався він звабити себе й ошукати тому погибельному синові та ошуканцю Петрику, то всі те знайте, що той провідник вестиме до кінцевого знищення і до останньої загибелі. Коли ж таких відступників та зводників порядку не помилують монарші сили, то й ми, гетьман, не захочемо помилувати їх у жодний спосіб. Отож цим нагадувальним нашим універсалом і обсилаємо вас, бажаючи завжди бачити вас у статечності та постійності й тішитися з доброго вашого життя та поведження. І наказуємо пильно, щоб ви всі, статечні люди, стерегли поміж себе облудників та заколотників, а хто такий з'явиться, брали б до міцного ув'язнення і присилали до нас, гетьмана, щоб через таких лихих людей не наносилася на вас усіх нечесть та небезпека. Нагадавши про це таким нашим ласкавим словом, по–рейментарському та по–батьківському повторно й по–десятично всім вашим милостям, старшим і меншим, старим і молодим, зичимо знову–таки доброго здоров'я і щасливого всім буття.

*Дано в таборі під Гадячем, 28 липня 1692 року.
Вищеназваний гетьман рукою власною».*

Та в будь–якому разі виступ Петрика тоді, в 1690–х, здавався лише

епізодом у напруженій боротьбі, яку вели Росія і Україна за вихід до Чорного моря, за відвоювання Півдня. На початку березня 1694 року відбувся похід об'єднаних сил фастівського полковника Семена Палія, лубенського — Леонтія Свічки і кількох охотницьких полків під найбільшу з турецьких фортечок у пониззі Дніпра — Казикермен. Мазепа сповіщав царя про те, що козаки спалили «долішній посад» міста, розгромили частину гарнізону, яка зважилася на вилазку, і навіть протягом одного дня обстрілювали місто з гармат (саме цей факт наводить на думку, що то була спроба заволодіти містом-фортецею, а не просто пограбувати околиці; українське командування зрозуміло, що нижньодніпровські фортеці слід захопити для того, аби мати змогу продовжувати бойові дії у нижньому Подніпров'ї).

Того ж року Палій і військо наказного гетьмана Якова Лизогуба (Прилуцький, Переяславський і два компанійських полки) — за даними Величка, до 8 тисяч козаків — спустошили Буджак (місцевість між Дунаєм і Дністром, де кочувала найбільш агресивна Буджацька татарська орда).

То був останній спільний похід правобережного полковника Палія і гетьманських полків (хоча ім'я Палія ще не раз з'являтиметься на сторінках цієї книжки).

1695 року склалася ситуація, вельми сприятлива для нового великого походу українських і російських військ на південь: основна частина турецьких сил і багато татар були спрямовані новим султаном Мустафою II до Угорщини і Хорватії проти австрійців. У травні цього року війська Бориса Шереметева (майбутнього першого російського фельдмаршала) та Івана Мазепи виступили в похід, що мав за мету оволодіти чотирма нижньодніпровськими фортецями (Казикерменом, Іслам-Керменом, Мустрит-Керменом та Мубарек-Керменом, що перекривали вільний вихід козакам по Дніпру в Чорне море; сьогодні це район міст Каховка та Берислав Херсонської області) і, окрім того, відволікти увагу татар від головного походу царя Петра I з відбірним 30-тисячним військом на фортецю Азов. Число вояків об'єднаної армії Шереметева і Мазепи, схоже, переважало військо Петра I, адже у турків мало скластися враження, що саме дніпровський напрямок походу — головний (хоча цифра у 120 тисяч росіян і козаків викликає значні сумніви). Наприкінці липня 1695 року об'єднане військо прибуло суходолом під Казикермен, сюди ж Дніпром припливла запорозька флотилія. Почалася облога, об'єктом якої стали дві більші фортеці — Казикермен і Мустрит-Кермен (або Таванськ, розташована на острові посеред Дніпра). Проти двох менших фортечок облога не велася. Маючи значну перевагу в артилерії, гетьман і воєвода застосували також кілька видів земляних робіт, аби якомога швидше і з меншими втратами взяти невеликий, але з досить міцними стінами Казикермен. З ініціативи гетьмана козаки «котили земляний вал..., щоб ним можна було засипати

рів і, порівнявшись зі стінами, легко вломитись у місто». Ці земляні укріплення споруджували відповідно до відомої формули знаменитого французького військового інженера маркіза де Вобана «побільше поту, поменше крові». Саме вони разом із російським підкопом, що зруйнував одну з веж Казикермена, і приступом, який почався 30 липня, після шаленого артобстрілу міста, спричинили капітуляцію Казикермена, а згодом — і Мустріт-Кермена за тиждень після початку облоги. У взятому Казикермені гетьман залишив гарнізон — сердюцький полк і кількасот російських ратних людей і запорожців, Шереметев же залишив у Мустріт-Кермені полк російських стрільців. Невеликі і не надто цінні у військовому відношенні Іслам-Кермен та Мубарек-Кермен, залишені мешканцями та гарнізонами (які втекли до Криму), були зруйновані. Таким чином, «допоміжний» похід Мазепи і Шереметева виявився значно вдалішим за основний, Азовський, Петра I, адже Азов через невдалу організацію облоги і відсутність у росіян флоту, який блокував би місто з моря, царю здобути не вдалося.

Але вже наступного, 1696 року в результаті Другого Азовського походу війська Петра I за дуже активної допомоги п'ятнадцятитисячного козацького війська наказного гетьмана Якова Лизогуба (куди входили запорожці та реєстрові козаки), які разом із донцями відбили спробу турецьких транспортів прорватися до міста і першими оволоділи ворожим бастіоном, взяли місто-фортецю Азов. Основна ж частина козацького війська на чолі з гетьманом Мазепою разом із військами Шереметева стояла табором на річці Берестовій, охороняючи кордон від можливого несподіваного набігу татар.

Новий великий похід козацьких та російських військ, у підготовці та проведенні котрого найактивнішу участь узяв гетьман Мазепа, відбувся влітку 1697 року. Це мав бути «перший і досі ще небувалий водний похід Дніпром у Чорне море для військового промислу над турками» (Величко). Схоже, саме завдяки Мазепі похід підготували у справді небачених масштабах — будувалося до ста великих морських «стругів» (виготовити встигли лише сімдесят) і шістсот річкових човнів. Частина російсько-українського війська йшла суходолом, частина — Дніпром, причому флотилія пройшла грізні пороги (по високій воді, не без втрат, але загалом завдяки заздалегідь проведеним вимірам та розвідці — успішно). 25 липня військо стояло вже під Казикерменом, де компанійці витримали кілька боїв з татарами, а основна частина війська була зайнята будівництвом на острові Таванському нової, більшої і краще укріпленої фортеці. Проте похід не мав свого логічного продовження — захопити турків зненацька не вдалося (ще на початку червня гетьман одержав звістку про те, що під Казикерменом невдовзі має прибути Дніпром сильна турецька ескадра, яка справді з'явилася у гирлі Дніпра на початку серпня). Невдовзі на лівому березі Дніпра з'явився з ордою сам кримський хан, а разом з ним — і

загроза того, що українсько-російська армія буде невдовзі відрізана від баз і оточена. Тому цілком розумним і виваженим видається рішення Івана Мазепи і воєводи Якова Долгорукова відступити вгору Дніпром, попередньо посиливши гарнізон Таванська і Казикермена шістьма тисячами козаків і ратних людей. Поблизу острова Томаківка військо залишило судна, які передали запорожцям, і сухоходом попрямувало додому, прикриваючи водночас кордон від татар. Такий, здавалося б, не надто славний кінець походу і поведінка його керівників — гетьмана Мазепи і белгородського воєводи Долгорукова — викликали нарікання і з боку тогочасних джерел, і пізніших дослідників. Але у світлі наступних подій (особливо прибуття до Таванська 22 турецьких каторг — великих галер, які, за словами молдавського перебіжчика, мали на озброєнні до двохсот гармат, зокрема 36-фунтових, і транспортів-фуркатів з п'ятдесятьма тисячами вояків) рішення Мазепи і Долгорукова, можливо, врятувало об'єднане військо від розгрому на воді, втрати флотилії і довгого, виснажливого відступу сухоходом під ударами татарської кінноти. Ризик надто великий, і відмова від продовження походу була рішенням досвідчених, обережних полководців, а не боягузством.

Не слід також забувати, що цей не зовсім вдалий похід зробив можливою п'ятитижневу героїчну оборону Таванська і Казикермена від сильного турецько-татарського війська (активну участь у ній взяв сердюцький полк Дмитра Чечеля — майбутнього оборонця Батурина в 1708 році), яке, зазнавши важких втрат, було змушене у жовтні 1697-го зняти облогу і відступити.

Останній великий похід російсько-української армії проти османів відбувся влітку 1698 року. Йому також передувала серйозна підготовка, зокрема й військово-топографічна (за дорученням гетьмана полковник Іван Іскра склав «реєстр прикмет» усіх важливих географічних об'єктів від мису Мишуриг до гирла Південного Бугу і міста Очаків). Однак через брак води і продовольства похід десятих козацьких полків і війська Якова Долгорукова на Перекоп було перервано, і єдиним досягненням союзників стало відновлення укріплень Казикермена, що стояв у руїнах з 1695 року.

Підбиваючи підсумок огляду бойових дій, у яких брав участь гетьман Іван Мазепа у цей період, слід підкреслити кілька моментів. Гетьман Мазепа краще за багатьох своїх попередників був підготований до того, щоб узяти на себе обов'язки головнокомандувача військом козацької України — мав досить непогану військово-освіту (чималу роль відіграло навчання у Голландії) і значний військовий досвід, здобутий ще ротмістром у надвірній корогві Петра Дорошенка, а потім — генеральним осавулом при Самойловичі у бурхливі часи Руїни. Тож слід відкинути як необгрунтовані твердження деяких авторів про те, що Мазепа взагалі не був людиною військовою, а лише «хитрим інтриганом і боягузом, і сам не ходив у походи» (А. Єнсен). Окрім справді видатних дипломатичних

здібностей, гетьман мав і дуже солідний досвід ведення війни, що, як відомо з часів Карпа Клаузевіца, є «продовженням політики, але вже іншими засобами». Цей досвід цінував і Петро I, який наказував своїм полководцям, що діяли разом із козацьким військом, постійно радитися з гетьманом, і сам прислухався до його порад. Як полководцеві, Мазепі були притаманні обережність, виваженість, реальна оцінка своїх і ворожих сил. Велику увагу гетьман приділяв розвідці і збиранню інформації. Він посилав у степ спеціальні загони для захоплення «язиків», намагався добувати відомості через купців і агентів у Молдавії, Криму тощо.

Невдачі ж Другого Кримського походу (1689 рік) та частково Дніпровських походів (1697, 1698 роки) були спричинені не стільки суб'єктивними (особисті якості Голіцина, Долгорукова чи Мазепи), скільки об'єктивними чинниками — незначною рухомістю об'єднаного українсько-російського війська, обтяженого величезним обозом, важкими умовами степу, відсутністю кінноти, яка могла б на рівних змагатися з легкою татарською кіннотою. Це відчують на собі і російське військо Петра I, яке зазнає катастрофічної Прутської поразки, і армія Російської імперії під час російсько-турецької війни 1735 — 1739 років.

Отже, бачимо, що уряд І. С. Мазепи провадив таку політичну лінію у чорноморському питанні, яка була спрямована на відвоювання Півдня і Криму, і доклав дуже багато зусиль для досягнення мети.

У цьому контексті слід розглядати і досить активні контакти гетьмана Мазепи (як і Петра I) з Молдавією і Валахією, завдяки чому були відновлені торговельні зносини Гетьманщини і Валахії (що засвідчує лист господаря Іо Константина Дуки до Мазепи від 1693 року). Волоська знать навіть запевняла українського гетьмана, що військо князівства приєднається до козаків, коли Священна Ліга «ослабить ворога достатньою мірою» і Мазепа візьме при-дунайські міста Аккерман і Кілію. З Молдавії та Валахії гетьман отримував важливу інформацію про воєнні дії, плани турків (подібні секретні відомості надходили через спеціальних гетьманських агентів у вигляді «циферних» — зашифрованих цифровим кодом — листів). Гетьман Мазепа і граф Федір Головін в 1698 році вели переговори з молдавським та волоським послами з приводу питання про прийняття князівств у російське підданство. Гетьман був добре обізнаний у молдавських та волоських справах — це засвідчують його звіти царському урядові. Наводимо уривки з двох із них, вміщені Самійлом Величком у своєму літописі.

Перший датовано 20 жовтня 1693 року.

«Коли мені було принесено Ваш, Вашої Царської Пресвітлої Величності, милостивий указ у поважній Вашій монаршій грамоті, щоб я учинив особливу посилку до волоського та мултянського володарів для вивідання про польського посла: з ким і про що, і де трактує він свої польські справи, і щоб вони, згадані володарі, за дбанням про благочестиву

східну християнську віру були схильні до Вашого, великих государів, боку, — я дбав про те найретельніше, щоб виконати Вашу монаршу волю, тим більше, що волоський господар кількаразово відзивався з тим, щоб грецькі купці ходили зі своїми куплями з цих малоросійських країв простим давнім шляхом на Ясси, з доброю надією на свою повну цілість. То я розміркував, що з огляду на польських комендантів, котрі перебувають у Не-мирові й Сороці і котрі стежать за всілякими діями, посилати мені й писати явно до тих володарів не можна. Тож я наказав нашому військовому ексакторові Саві Олефєро-ву, щоб він відшукав з-поміж ніжинських торгових людей здібного чоловіка, якого можна було б послати у Волоську землю як купця, і звелів йому, Саві, писати від себе до есактора Волоської землі з вимогою запоруки: чи можна грецьким купцям, які хочуть проходити звідси в Турецьку область, сподіватися в тій дорозі, яка лежить на Ясси, своєї цілості? Як тільки він, Сава, віднайшов такого чоловіка, а саме Михайла Степанова, то я в той-таки час звелів послати його з Ніжина в Батурин і дав йому словесну науку, щоб, прибувши в Ясси під виглядом того купецтва, всіляко намагався вивідувати про всілякі тамтешні події й відомості; а осібно на малому листку паперу написав я таємно до волоського володаря без підпису імені мого, просячи його, щоб звістив мені про поведінку бусурманських військ, як вони воюють із німецькими військами, де тепер польський посол і яким ділом він тепер зайнятий. Налягав я й на те, щоб він, волоський володар з мултян-ським володарем спільно, за своїм християнським сумлінням до православної віри, дбав виказати Вам, великим государям, свою дбалість, аби задля миротворства тамтешній турецький бік зробився схильніший до боку Вашої Царської Пресвітлої Величності, і звелів я того короткого написаного таємного листа віддати до рук самого волоського господаря. А до мултянського володаря не писав я нічого, знаючи, що його нема вдома.

І ось той посильний, бувши в Яссах, віддав мого вищеописаного листа до рук самому володареві, і він, володар, прочитавши його, говорив словесне для донесення мені, гетьману, що турецький вейзир і кримський хан зі своїми військами дійшли під Бєлиград, мали з німецькими військами бій і, осиливши їх, той Бєлиград звільнили з облоги, бо німецькі війська були в невеликій силі — було їх мало що більше десяти тисяч... І турецький бік, каже, бажає миру, а німецький від того відрікається. Посол же Рєвуський напевне виправлений до бусурман, щоб постановити мир.

З таким, тільки словесним, звіщенням він, волоський господар, відпустив того згаданого носильника до мене і прислав через нього запечатаний склад слів, писаний цифрами, з якого я зрозумів, що він, володар, бажає мати зі мною пересилки і не простим письмом, а щоб списуватися з ним тими цифрами. Про це я за повинністю моєю підданською, чинячи належне Вам, великим государям, донесення, посылаю того посланця Михайла до Вашої Царської Пресвітлої Величності,

а також і той склад цифер. Пересилаю також через нього в приказ Малої Росії і листа Семена Палія. А чи мені з ним, волоським господарем, чинити обсилання і чи списуватися через таке цифрове письмо, прошу покійно про те у Вас, великих государів, милостивого монаршого указу і при слання того циферного складу до мене. І те покійно докладаю, що я, прагнучи прислужитися Вам, великим государям, премилостивим монархам, маю дбале старання виправити невдовзі спеціальну людину до мултянського володаря, оскільки сподівався, що той знає про всілякі події й наміри».

Другий звіт — від 26 листопада 1696 року.

«Покійно доношу Вам, великому государю, Вашій Царській Пресвітлій Величності, що мій посланець на ймення Петро Волошин, котрого я десь із рік тому відправив для вивідання вістей до волоського господаря Константина Дуки, разом з його, господаря, чоловіком Савою повернувся тепер у Батурин до мене, гетьмана, і так про себе оповідав, що з тією моєю посилкою натрапив на той час, коли тому господареві Константину настала переміна. Через таке утруднення він, Петро, був затриманий у ханського гетьмана, Стецикового брата, і відданий зі своїм челядником бусурманам-татарам у руки, звідки він сам, Петро, утік до Ясс, волоської столиці, а його челядника продано в турецьку неволю. Відтак новий володар волоський відпустив його, Петра, з Ясс до мене, гетьмана, без жодних листів, і прибув разом з ним, Петром, значний тамтешній чоловік на ім'я Іван Драгинич, котрий у минулому часі кільканадцять років тому був намісником господаря Дуки на тому боці Дніпра в місті Немирові, бо в ту пору володар володів цією стороною від турецького султана. Отож той Іван Драгинич, як і мій посланий чоловік, такі оповідали відомості, що того минулого літа турецький султан сам був зі своїми військами під Білоградом на війні супроти німецьких військ, тільки не встояв перед наступом тих німецьких військ, утік з того поля, покинувши і свої обози, котрими німці оволодівши, багатьох турків поклали трупом, через що перемога лишилася при німцях. Однак турецький султан, готуючись на подальшу війну, наказав з усіх племен збирати й записувати яничарів, бажаючи конечно мати їх сорок тисяч, і вже начебто багато їх записано. Іще про те оповідають, що в Яссах, у волоського володаря, є певна відомість, що кримський хан наказав усім кримським та білогородським ордам, усякому готуватися й приспособлятися у теперішній військовий похід на нинішню зиму у Вашу, Царської Пресвітлої Величності, богохраниму державу Малу Росію, про що просторіше оповіджено в записі їхніх речей, і я той запис посилаю при цьому листі в приказ Малої Росії для донесення Вам, великому государеві, через Дмитра Нестеренка, батуринського сотника, при якому і згаданого Петра Волошина виправляю для просторішого словесного про все те вище описаного донесення в царське велике місто Москву, а згаданого Івана Драгинича залишаємо при собі в Батурині, бо він бажає жити тут, у Малій Росії, хочучи забрати сюди з Волоської землі свою

жону й дітей, про що покійно прошу милостивого Вашої Царської Пресвітлої Величності указу. Ще є тут у нас чоловік, котрий прибув з ними–таки, Петром Волошиним та Іваном Драгиничем, породи малоросійської, котрий має там, у Яссах, жону і діти, якого волоський господар спеціально виправив з ними, наказавши, щоб той чоловік подав циферну азбуку того володаря, якою він, володар, бажає чинити зі мною таємні обсилки, і того чоловіка я біля себе затримаю до монаршої Вашої, Царської Пресвітлої Величності, волі, про що прошу покійно милостивого Вашої Царської Пресвітлої Величності указу, чи мені з тим волоським господарем зсилатися для відомостей, чи те посилкове діло непотрібне. А ту циферну азбуку послав я в той–таки Вашої Царської Пресвітлої Величності малоросійський приказ».

Насамкінець розділу слід розглянути також західний, «польський», напрямок зовнішньої політики українського гетьмана у даний період (до початку Північної війни, яка принесла чималі зміни). І цікаво: всупереч доносам до Москви ворогів Мазепи, які виставляли його великим прихильником Речі Посполитої, він у цей час вів стосовно Польщі політику, обумовлену «Вічним миром» 1686 року між Росією та Річчю Посполитою: військовий союз у рамках Священної Ліги проти Туреччини, збереження територіального status quo на Правобережній Україні (яка, за винятком Києва, належала полякам).

Польська сторона також намагалася перетягти українського гетьмана на свій бік, але ні спроби шляхтича Доморацького, ні таємна місія французького дипломата Фуа де ля Невіля в 1689 році не досягли мети — добитися розриву Мазепи з Москвою і його переходу на бік короля польського Яна III Собеського. Взаємини гетьмана з польськими владними колами залишалися підкреслено–офіційними, проте Мазепа не поривав дружніх контактів із багатьма представниками польського істеблішменту, які згодом, з початком зміни зовнішньополітичного курсу його держави, стали йому в пригоді.

Через умови «Вічного миру» і необхідність враховувати позицію Росії гетьман просто не міг узяти Правобережжя під своє покровительство, як не раз пропонував герой правобережної козаччини фастівський полковник Семен Палій. Мазепа з відома Петра I допомагав правобережним козакам амуніцією та провіантом, гетьманські й охотницькі (наймані) полки спільно ходили на турецькі і татарські укріплення, але, наприклад, план Мазепи переселити козаків Палія на територію лівобережного Переяславського полку російський уряд не прийняв як занадто небезпечний щодо перспектив російсько–польських відносин. Проте уважний читальник, можливо, захоче знати, звідки на понищеному війнами доби Руїни та відданому полякам Правобережжі взялася козаччина і вищезгаданий Палій?

Справа в тому, що досвід важкої війни з Туреччиною довів

польському урядові доцільність відновлення козацтва як дійового способу військової самоорганізації місцевого українського населення прикордонного краю. Ще гостріше постало це питання у законодавчому плані після вступу Речі Посполитої до антитурецької коаліції і поновлення активних бойових дій проти Туреччини та Кримського ханства: останнє так само продовжило спустошливі набіги на Правобережну Україну, котра тільки-но почала заново заселятися. Крім того, як ми вже зазначали, польський уряд не припиняв будувати далекосяжні плани щодо повернення Лівобережжя та Києва, і в цих планах, як і за доби Руїни, правобережне козацтво під контролем польського уряду могло відіграти важливу роль. Останнім «офіційним» правобережним гетьманом доби Руїни, що визнавався польським урядом, був Остап Гоголь (предок Миколи Васильовича, котрий добре знав історію свого роду і, як вважають сучасні українські історики, використав деякі риси характеру та фрагменти біографії свого предка при творенні образу найвідомішого українського козака всіх часів — Тараса Бульби). Він помер в 1679 році. Залишки правобережного козацького війська в цей час перетворилися на те, чим колись були реєстровці до 1648 року, — невелике наймане військо на службі Речі Посполитої. Кількасот козаків у 1682 році були розквартировані на Київщині і отримували всього тисячу злотих платні на рік, перебуваючи в розпорядженні польської адміністрації Київського воєводства. На чолі цього загону стояв козацький полковник Мирон і польський комісар — шляхтич Урбанович. Проте на спустошеному, перетвореному знову на «дике поле» Правобережжі (сучасники не шкодували і більш гучних назв — «аравійська пустеля», наприклад) знову-таки почали з'являтися ватаги уходників, зокрема з числа запорожців, лівобережних козаків, міщан тощо. Ці представники добре знаної кожному, хто знайомий з історією виникнення українського козацтва, вольниці, за словами літописця Григорія Граб'янки, «без усякого указу, своєю охотою, ради захищення от нападенія бесурманского християн и границ обороняючи, по диких степах кормячися от диких зверей мясом и криючися, татарские загоны, с Полци и з Россіи з людми набранными, в Крим и в Белоградщину в неволю проваженними розбивали и користей — з конми и оружием — татарських доставши, употребляли». У 1683 році сейм Речі Посполитої офіційно відновив наймане козацьке військо — його центром стало містечко Немирів, а гетьманами — спочатку український шляхтич Степан Куницький (невдовзі розгромлений татарами), а згодом — Андрій Могила та якийсь невідомий нам на прізвище Григорій (Гришко). Гетьман Мазепа, який уважно спостерігав за відродженням правобережного козацтва, зауважив з приводу здібностей вищезгаданих ватажків у тому дусі, що Куницький програв через пиятику, а Могила взагалі «не тилко паний, але и тверезий розуму не маєть». Польський уряд пішов навіть на те, аби відновити територіальний козацький устрій на

спустошеному Правобережжю. З його дозволу в 1684 — 1685 роках у межах Київського та Брацлавського воєводств виникли військово-адміністративні одиниці — козацькі полки — на чолі із полковниками Іскрою (Корсунський), Самусем (Богуславський), Абазином (Брацлавський), Палієм (Фастівський, після опанування козаками Білої Церкви почне називатися Білоцерківським). Найпомітнішою постаттю серед правобережних полковників був Семен Гурко (Палій), «полковник його королівської милості Війська Запорозького Український, Фастівський, стражник Український і Поліський».

Семен Палій, за найбільш розповсюдженою версією, народився у Борзні Ніжинського полку незадовго до початку Хмельниччини. Схоже, він здобув непогану освіту у Київському колегіумі. Тривалий час був звичайним реєстровим козаком Ніжинського полку, одружився, мав доньку Параскеву. Овдовівши і видавши доньку заміж за полковника правобережних козаків-найманців Антона Танського, Палій вирушив козакувати на Січ, де згодом прославився своїм військовим хистом (за легендою, саме тут Семен Гурко отримав прізвище Палій — мовляв, за те, що випадково підпалив курінь). Можливо, загін Палія був серед перших козацьких формувань, узаконених вищезгаданою сеймовою постановою. Семен Палій фактично здійснив те саме, що й Іван Мазепа, тільки гетьман переселився на більш перспективне для свого політичного майбутнього Лівобережжя, а фастівський полковник — навпаки, з лівого на правий берег Славутича. У пошуках військової слави і здобичі Палій іде на службу до короля-лицаря Яна Собеського, який збирав військо на допомогу Священній Лізі. Є непідтверджені дані, що разом зі своїми козаками він міг брати участь навіть в епохальній битві християнського та мусульманського військ під Віднем в 1683 році. Полковником Палія вперше називають документи 1684 року, а наступного року спеціальна сеймова постанова дозволила українським козакам засновувати на Правобережжі свої полки. Семен Палій оселився разом із соратниками в околицях міста Фастова, укріпив свою «столицю» і згодом став таким собі українським козацьким магнатом, одним із найсильніших на Правобережжі. Формально він міг розпоряджатися всіма володіннями (окрім шляхетських маєтків) лише на території свого полку, але фактично територія «Паліївщини» увесь час розширювалася, охоплюючи землі від Полісся до Дніпра. В дещо меншому масштабі повторювалася історія 1648 року — знову цілі села покочувалися і переходили «під захист» популярного полковника.

Відродження Правобережжя було надзвичайно швидким і вражаючим — у пустелі, вкритій попелом, щедро всипаній кістками, з'являлися десятки сіл та міст, відновлювалися потужні козацькі підрозділи. З одного боку, це сприяло захисту Речі Посполитої від татар, а з другого — перекреслювало умови того ж «Вічного миру» з Росією, за яким

міста на Правобережжі вздовж Дніпра не могли відбудовуватися, і тут мала залишатися доволі широка територія «спаленої землі», фактично така собі «нейтральна смуга». Серце етнічної української території мало бути вічною пустелею на угоду державам–сусідам... Але український етнос, а зокрема ті його представники, що жили в XVII столітті, попри «милу» схильність до перегризання одне одному горлянок на радість «братам» і «друзям», завжди мали одну незабагненну рису — здатність надзвичайно швидко відновлювати свої сили після жахливих зовнішніх вторгнень і погромів та міжусобних воєн. Ця здатність всерйоз непокоїла кабінетних політиків Москви, Варшави та Стамбула, які мріяли про більш-менш спокійне володіння спустошеними українськими землями — скривавленими трофеями доби Руїни. В світлі цього стає зрозуміло, чому, наприклад, відомий російський воєвода Неплюєв так пишався результатами здійснюваного ним (з допомогою Самойловича) «згону» населення Правобережжя на лівий, підвладний Москві і Батурину, берег Дніпра. Проте переселенці продовжували стікатися на Правобережжя з Поділля, Галичини, Полісся, Волині, навіть з лівобережних полків. Селян і козаків приваблювали вільні землі, можливість утворення слобід і вільного господарювання на своїй землі, тому вони йшли на будь-який ризик, аби лише дістатися «обітованого краю» з його родючими чорноземами і відносно слабким визиском у вигляді поборів на користь козацького війська Палія.

Справа в тому, що на території «Паліївщини» майже одразу почали встановлюватися козацькі порядки, схожі на ті, які існували в державі Хмельницького на початку її існування. Практично повністю зникло шляхетське землеволодіння, шляхту витіснили зі своїх маєтків, прибутки ж від пасік, шинків, ґуралень, інших промислів та торгівлі йшли до козацької скарбниці. Польська та українська шляхта в 1688 році скаржилася коронному гетьманові Речі Посполитої Станіславу-Яну Яблоновському: «Не можна вимовити того, якої великої руїни зазнає через тих козаків наше воєводство, адже ж не тільки вони, повертаючись з походу, не хочуть протягом шести й більше тижнів розквартируватися, але сотнями переходять з місця на місце і зганяють один одного «з кращого хліба», людей б'ють і розганяють, а самі в клунях і хатах їхніх хазяйнують. Мало того — вони роблять собі границю по річці Случ з боку Волині і ріку Ушу з боку Князівства Литовського; вони позбавляють панів і підстарост підданського послушенства, підбурюють тутешніх селян до бунтів, розбійничають по лісах та великих шляхах». Польські командувачі (регімен-тарі) і комісари в козацьких справах на Правобережжі Станіслав Дружкевич і Бальцер Вільга нічим не могли зарадити в цій справі, адже не мали достатньо сил, щоб придушити «козацьке свавілля». Яблоновський писав довгі грізні листи Палієві та іншим козацьким ватажкам з вимогами припинити «бешкети», але це так само не мало жодного ефекту. Частина

шляхти Київського воєводства побоювалася рішуче діяти проти козаків, пам'ятаючи грізні часи Хмельниччини. Але деякі шляхтичі й особливо магнати нападали на «Паліївщину», перетворюючи села на згарища, вбиваючи та забираючи з собою селян. Один із представників українсько-польської магнатської родини Замоїських писав Палієві, аби той викинув із своєї буйної голови думку про «удільне князівство Фастівське», яка, мовляв, зародилася там під впливом горілки. У відповідь восени 1689-го енергійний полковник напав на Немирів, де була резиденція його суперника — пропольського гетьмана Гришка, потрапив до полону, звідки наступного року втік.

Із боротьби проти польських магнатів і згодом польської влади Палій виніс цінний досвід — він зрозумів, що перемогу можна здобути лише в союзі з козацтвом Гетьманщини. Де, коли і за яких обставин уперше перетнулися непрості життєві шляхи Івана Мазепи та Семена Палія, — сказати важко. У 90-ті роки XVII століття обидва видатних українці кілька разів зустрічалися (Палій приїздив до Батурина, зокрема, в 1698 році з приводу весілля гетьманського небожа Обидовського). Лідер правобережного козацтва прохав військової допомоги у Мазепи та російської влади, пропонуючи натомість прийняти у підданство мешканців підконтрольної йому території. Але якою б привабливою не здавалася цареві та лівобережному гетьманові така пропозиція, вона йшла всупереч загальному політичному курсу на союз із Річчю Посполитою в рамках анти-турецької коаліції, і Палій отримував лише обмежену таємну допомогу від Мазепи (порохом, боєприпасами, зброєю тощо). У результаті він вирішив боронитися проти будь-яких польських спроб витіснити його з земель і почав спішно зміцнювати свій Фастів.

Якою ж була політика гетьмана Мазепи стосовно Правобережжя до початку Північної війни? Ми можемо впевнено твердити, що гетьман як колишній «дорошенківець» головною метою своєї політики вважав об'єднання двох історичних частин держави Хмельницького в одне політичне ціле. Цю політику навряд чи варто, модернізуючи, називати «соборницькою», адже мова не йшла про реальне об'єднання всіх етнічних українських земель. Ті території, де не існувало козацтва (наприклад, Галичина), мали небагато шансів утриматися в складі Української козацької держави. Але об'єктивно така політика Мазепи була єдиною вірною для тогочасної України — тільки об'єднання матеріальних та людських ресурсів Лівобережжя могло дати козацькій Україні шанс вистояти проти численних супротивників, що переважали її і за потенціалом, і за рівнем та темпами політичного розвитку. Саме тому гетьмана не могла не приваблювати ідея включення великої частини Правобережжя (Фастівщини та Білоцерківщини) з готовим козацьким устроєм до складу Української козацької держави. Крім того, «Паліївщина» могла зіграти важливу роль у антитурецькій політиці лівобережних

гетьманів, зокрема у справі просування на південь, до берегів Чорного моря. У зв'язку з цим гетьман не міг не звертати уваги на неодноразові спроби кримського хана переманити Палія на свій бік. У 1693 році фастівський полковник навіть час від часу говорив про звернення по допомогу до татар проти поляків, і Мазепа писав до Москви, що Палієві слід допомогти, аби не допустити татарського втручання в цю небезпечну справу. Щоправда, коли Семен Палій спробував порозумітися з польською стороною, лівобережний гетьман проінформував Москву про його ненадійність. Але серйозно допомогти Палієві Мазепа не міг, зважаючи на офіційну російську позицію. Він міг лише всіляко умовляти царський уряд активно втрутитися в розвиток подій на Правобережжі, аби потім спробувати всупереч умовам «Вічного миру» приєднати цю територію до Гетьманщини. Але до початку Північної війни ці спроби не мали великого успіху. Річ Посполита продовжувала свою не надто продуману подвійну політику щодо правобережного козацтва, Палій разом з українськими селянами, міщанами та козаками готував велике повстання, мріючи повторити успіх Богдана Хмельницького, Росія вичікувала, намагаючись водночас відвоювати в союзі з Річчю Посполитою певні території у Криму та Османській імперії, а у лівобережного гетьмана були «зв'язані руки» в цьому життєво важливому для його держави питанні.

Він міг тільки збирати інформацію та писати до Москви листи, подібні до того, який наводить Самійло Величко (від 9 грудня 1692 року): «Прислав до мене Семен Палій, охотницький полковник, свого обозного і писав через нього свій лист, а потім услід за тим обозним прислав через пошту повторного листа, в яких обох з'являє свої власні потреби й нестатки і ознаймовує, що з польського війська почали наступати на Полісся польські хоругви і стали витискати та виганяти зі становиськ людей його, Палієвого, полку, від чого він сподівається ворожого наступу і на себе у Хвастів та усильно просить, щоб йому вчинити допомогу й оборону, а найперше, щоб я вислав у містечко Білогородку, що відстоїть од Києва на три милі, на той бік Дніпра воєнних людей, з чого поляки, взявши пострах, не сміли б на нього наступати. По-друге, просить він пороху і свинцю, якого потребуватиме, щоб давати відсіч, що на те йому з Києва був, либонь, і Вашої Царської Пресвітлої Величності указ, однак досі нічого не було здійснено через усілякі перепони. По-третє, просить грошей, докладаючи, що ті гроші, які дано йому на полк за милостивим Вашим монаршим указом, роздав він на піхоту, а тепер йому є пильна потреба дістати ще стільки ж на задоволення кінних. У тих листах висловлено, либонь, досить дбале і гаряче прохання про ті потреби, які й словесно його посланець старанно переповів, однак я без Вашого монаршого указу не смію його задовольняти, а саме послати на назване місце людей мого рейменту йому в допомогу, розмірковуючи, що це наступають на нього війська з того боку Дніпра, з якими Ви, великі государі, Ваша Царська

Пресвітла Величносте, маєте договори «Вічного миру» і цих договорів Ви, великі государі, не вказали порушувати анінайменшими причинами, про що багаторазово писалося у Ваших монарших грамотах до мене, підданого. Через це посилаю Вам, великим государям, якнайшвидше нарошного щодо того гінця Самійла Васильовича, близького мого слугу, і прошу якнайпокірніше про швидкий Ваш милостивий монарший указ, як мені чинити щодо тих його, Семена Палія, прохань. А оскільки є народне прислів'я, що тонучий і бритви хопиться, і часто те бувало, що люди з відчаю до неподобних удавалися речей, то я зважити мушу: коли б йому, Семенові Палію, з богохранимої Вашої держави не було подано допомоги й оборони, то щоб він, будши в такому вогні, не вдався до помочі бусурманського боку. А коли так станеться, то від нього християнству більше учиниться шкоди, ніж від Сте-цика і проклятого Петрика, оскільки він, Палій, між воєнних людей має честь і багато людей ходить під його проводом. Хоч є про те милостиве Ваше монарше зволення, щоб він сам, без своїх полчан, був прийнятий під високо-державну Вашої Пресвітлої Величності руку, однак він тим не задовольняється, бажаючи захистити при собі й тих людей, які перебувають при ньому, як воєнних, так і пожильців, яких у містечку Хвастові поселилося на три тисячі хат, а надто бажає він затримати при собі й те місто Хвастів, яке під його началом (як сам про те пише) дуже добре зараз укріплене. А коли на нього підуть наступом польські війська, а звідси вже не сподіватиметься він допомоги й оборони, то дай Боже, щоб не вдався він до згаданої супротивної сторони. Він виказує до того наміру нахил, бо дуже шкодує за одним тлумачем Алієм, який, будши посланий до нього у Хвастів з Білогородщини від Яли Агаси з невільникми, відпущеними на відкуп, був тими-таки невільникми забитий, від чого він, Палій, запалав крайнім гнівом, переслідує тих невільників і бере їх у кріпосне ув'язнення, знати, мабуть, щось та мало бути таємне у того тлумача до нього від бусурман. Таку підозру мушу мати і від того, що він, Палій, побачивши, що той тлумач до нього не доїхав, послав від себе в той бусурманський край свого тлумача й козака, каже, що це для відомостей до Стецика, але виявляється з його мови, що будуть ті його посланці і в того Яли Агаси білогородського. І хоч я знаю, що годі тому вступати в раду, кого не покликали, однак я, вірний підданий Вашої Царської Пресвітлої Величності, зважуюся за своєю вірною і старанно дбалою службою запропонувати це, бажаючи богохранимим Вашим, Царської Пресвітлої Величності, державам розширення й слави, щоб за монаршим Вашим, великих государів, указом сказано було про ті Палієві утруднення польському резидентові, щоб він зрозумів своїм розумом і доніс королівській величності, яка то буде завада і шкода християнству, коли той Палій через відчай буде відігнаний у ворожий бік. Виходячи з цього, добре було б прийняти його з людьми, які є при ньому, під великодержавну Вашої Царської Пресвітлої Величності руку, за що

польській стороні не треба мати жодної претензії. А кладу я це підданське моє слово для того, що з цим в'яжеться потреба найперше малоросійського краю, адже Семен Палій, бувши тутешнім уродженцем, увійшов уже серед товариства у велику значність, і коли його, як вище було сказано, відігнати через відчай на ворожий бік, то від нього учиниться замішання найперше малоросійським порядкам, бо на злий намір і на таку сваволю, яке приносить здобич і користь, він потягне звідси до себе багатьох людей і в майбутньому часі засіє тут між народом неспокій. Оце утруднення я покійно доручаю на розгляд Превисокому Вашому, від Бога добробудівничому премудрому оправленню, і при найнижчому чолобитті прошу про швидкий, милостивий Ваш, монарший, про те указ, а також про незабарний відпуск із тим оцього мого гінця. А які він, Семен Палій, писав мені листи, то їх я посилаю для відома Вам, великим государям, у приказ Малої Росії і докладаю покійно те, що люди з того-таки польського війська почали ставати й поблизу річки Дніпра, а саме в Димері, що за п'ять миль від Києва, на Дніпровій горі — дві хоругви і на інших місцях стало їх по частині. Доношу покійно і про те, що Ваших, Царської Пресвітлої Величності, посланців, посланих на Запорожжя із милостивим жалуванням, дворянина й воєводу Зеленого і піддячого (...) [прізвище не проставлене. — Д. Ж.] я виправив у належну їм дорогу в останніх числах листопада, і послав я з ними своїх людей, королівського сотника Тихона Довгелю і товариша Батуринської сотні Сидора Горбаченка. І писав я через них до Низового війська нагадувального листа, щоб вони лишались у належній своїй вірності до Вас, великих государів, і подячно прийняли те Ваше милостиве жалування і щоб служили Вам, великим государям, завжди в непорушній вірності та дбанні. Список мого листа посилаю у приказ Малої Росії».

Загалом, підбиваючи підсумок огляду першого етапу дипломатичної та військової діяльності Івана Мазепи, можна твердити, що за своїми конкретними досягненнями період цей був не надто результативним: Гетьманщина залишалася васалом Російської держави, в якій саме розпочинався процес докорінних петровських перетворень, союз Москви і Варшави робив неможливим (до певного часу) розв'язання болісного питання про приєднання Правобережної України — коліски козацтва, ціла низка об'єктивних та суб'єктивних чинників стала на заваді вирішенню чорноморської проблеми. Адже за Константинопольським миром 1700 року Росія отримала Азов із прилеглою територією, зруйновані ж нижньодніпровські фортеці було повернуто Туреччині — усе це явно не виправдовувало колосальних збитків, що їх зазнала насамперед Гетьманщина в ході воєнних дій. Але принаймні на цьому етапі зовнішньополітичні інтереси васала (Української козацької держави) і сюзерена (Росії) хоча б частково збігалися. Проте така ситуація існувала лише до початку нового великого європейського конфлікту — Північної

війни (1700 — 1721 роки).

Розділ 3

«Всі спокою щиро прагнуть...»

Гетьман і економіка

На відміну від зовнішньополітичних перипетій і таємної дипломатії гетьмана, питання, пов'язані з внутрішньою політикою уряду Івана Мазепи рідко привертала увагу дослідників. Винятком тут є хіба що відносно добре досліджена меценатська діяльність Мазепи в сфері культури. Тому читачі, яких цікавлять битви і брязкіт козацької зброї, далекі походи, хитросплетіння дипломатичних інтриг або шедеври українського бароко мазепинської доби, можуть сміливо пропустити два наступних розділи.

Проте слід мати на увазі — саме з початком доби Мазепи історики говорять про кінець тривалої, зтяжної епохи, що недаремно дістала в історії України зловісну назву «Руїна». Руїна була позначена не лише постійними спалахами жорстокої громадянської війни між українськими козаками та інтервенції сусідніх держав, але й руйнуванням самих засад ще недобудованої української державності, занепадом сільського господарства, торгівлі та ремесел. Парадоксально, але хоча гетьманування Мазепи теж не було мирним, спокійним періодом (за підрахунками О. Оглобліна, з цих 22-х років суто мирним був один місяць), саме цей час чимало дослідників вважають «срібним віком» (чи то пак — «золотою осінню») Української козацької держави. Справа в тому, що гетьманові Мазепі вдалося зміцнити державу зсередини, дещо нормалізувати загострені соціальні відносини, покращити стан економіки, не забуваючи сприяти розвиткові культури і мистецтва.

Згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 року, Бахчисарайським (1681–го) та «Вічним миром» (1686 року) Дніпро–Славутич став рікою, що мала роз'єднати єдинокровних братів–українців на угоду політичним інтересам Росії, Речі Посполитої та навіть Туреччини, яка аж до кінця XVII століття володіла Поділлям і значною частиною Правобережжя. В останній чверті XVII століття козацька державність на Правобережжі остаточно занепадала і загинула, хоча спроби відродити її час від часу робилися. Регіон лише відновлювався після страхітливого спустошення доби Руїни.

Лівобережна ж Гетьманщина (що фактично була вцілілим уламком значно більшої за територією та населенням Української козацької держави Б. Хмельницького; саме гетьманом Лівобережжя став у 1687 році Іван Мазепа) в останній чверті XVII століття розвивалася під впливом досить своєрідної комбінації сприятливих і несприятливих чинників. Відомо, що Лівобережна Україна не зазнала такого жахливого спустошення

в роки Руїни, як це було з Правобережжям — серцем колишньої козацької держави Хмельницького. Спочатку досить периферійний регіон, десять лівобережних козацьких полків (Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський) почали активно розвиватися економічно і соціально, зокрема й завдяки чималій кількості переселенців з Правобережжя (одним із них був і сам головний персонаж цієї книги). Самійло Величко писав про характер переселення українців на лівий берег Дніпра — під владу гетьманів Брюховецького, Многогрішного, Самойловича, а згодом Мазепи: «Остаток народа в городах и поветах тамошних на сюю Днепра сторону перебирался и где улюбя, по разных сегобочных [лівобережних, бо сам Величко — з Полтавщини. — Д. Ж.] полках украинно-малороссийских для жития своего избирал и заседал месца... и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогбочными людми украинскими наполнилася и умножилася». Це переселення не завжди було добровільним — за часів Самойловича російські війська та лівобережні козаки навіть провели так званий «великий згін» мешканців Правобережжя на лівий берег Дніпра, аби позбавити Дорошенка підтримки людей. У результаті всього цього населення Гетьманщини на межі XVII — XVIII століть становило вже 1 — 1,5 млн чоловік.

Значним негативом для соціально-економічного розвитку Лівобережжя були постійні війни, часті неврожаї та епідемії, котрі нерідко спустошували край, особливо в останні двадцять років буремного для України XVII століття. У 1688 та 1690 роках Україна вперше зазнала лиха небувалих масштабів — урожай знищила сарана (колоритний опис цього стихійного лиха міститься в літописі Величка). Але навіть попри все це, економіка Лівобережжя переживає за доби Самойловича та Мазепи справжнє піднесення.

Очевидно, гетьман був знайомий із західноєвропейськими досягненнями економічної теорії, зокрема — із вченням французьких вчених-меркантилістів. Він ніколи не обминав важливих економічних справ ні в своїх (чималих у цей час) маєтностях, ні в державі у цілому. Ми маємо цікаві гетьманські універсали та листи до Москви, що містять інформацію про господарські питання, інструкції місцевим старостам і дозорцям гетьманських маєтків. Усе це цілком логічно вкладається в образ дбайливого й пильного господаря, який серйозно займається різними справами. 1691 року, наприклад, гетьман писав почепівському старості Іванові Білозерецькому, аби його люди належно заплатили якимось найманим робітникам за їхню працю, а також боронили села навколо Почепа від зазіхань ігумена місцевого монастиря: той намагався прибрати їх до рук.

Предметом особливої уваги Мазепи була зовнішня і внутрішня

торгівля, що давала чималий прибуток гетьманській скарбниці. Українська козацька держава традиційно торгувала з європейськими країнами, Росією, Кримом та землями донських козаків сільськогосподарською сировиною (зерном, горілкою, тютюном, поташем, прядивом, шкірами, воском, салом, худобою), а також селітрою, виробами з вовни, скла тощо. Імпортувалися ж здебільшого предмети розкоші (вина, коштовні тканини, дорога зброя, прикраси), промислові товари тощо. Основним торговельним маршрутом для операцій із європейськими купцями залишався шлях через Польщу, порти Данціг (Гданськ), Ригу та Кенігсберг і Балтійське море, який активно використовувався в останній третині XVII століття, але був фактично перекритий для українських купців з початком Північної війни Росії зі Швецією, коли великі території в Польщі та Прибалтиці контролювали шведські війська. Українським купцям не треба було «прорубувати вікно до Європи» — вони вже давно торгували з нею, використовуючи згаданий маршрут, і спроби Петра I (1701 рік) запровадити обов'язкове вивезення деяких товарів (наприклад, прядива) лише через далекий і незручний і для українців, і для більшості російських торговців Архангельськ вели тільки до економічних збитків та незадоволення в середовищі купецтва. Ще один, південний, маршрут використовувався для торгівлі з Молдавією, Валахією, Кримом та Туреччиною в періоди між війнами. Він став активніше використовуватися українськими та російськими купцями після підписання Константинопольського миру Росії з Османською імперією в 1700 році.

Важливе місце в балансі козацької України посідала торгівля з Росією. Слід нагадати, що в цей період між двома державами, попри васальний, залежний статус України, існували митні кордони, і російський уряд бачив в українських товарах небажану конкуруючу продукцію, перешкоджаючи реалізації якісної і недорогої української горілки і тютюну на російському ринку. Гетьмани Самойлович і Мазепа робили все, аби усунути ці перешкоди (зокрема і шляхом підкупу російських чиновників, як і польських магнатів або членів магістрату Данціга), але остаточно здійснити це їм не вдалося. Проте українська продукція все ж знаходила свої ринки збуту, зокрема і в Росії. Важливим було встановлення і зміцнення торговельних контактів Гетьманщини з різними українськими землями — Правобережжям, новозаселеною Слобідською Україною, Галичиною тощо.

Зрозуміло, в XVII — XVIII століттях Українська козацька держава ще не мала свого «міністра» промисловості чи сільського господарства (слід зважати й на те, що держава Богдана Хмельницького з самого початку будувалася як військова, її керівництво, за критичним висловом М. Грушевського, «так і не вилізло з функцій штабу армії»). Але люди, що відповідали за розвиток цих важливих аспектів життя, були.

І призначав їх гетьман. Щоправда, за доби Мазепи ще не існувало

посади генерального підскарбія, який займався б фінансами держави, і персональний гетьманський скарб, за середньовічною традицією, не відділявся від державного (тому варто пам'ятати, що накопичення українськими гетьманами, зокрема й Мазепою, великих багатств мало на меті не лише підвищення особистого добробуту, але й поповнення державної скарбниці). Вперше розмежування державної скарбниці та власне гетьманської буде зафіксоване лише в «Конституції» Пилипа Орлика у зв'язку з тим, що небіж Мазепи, Андрій Войнаровський, претендуватиме на всю спадщину покійного дядька, тим самим залишаючи новообраного гетьмана Орлика без грошей у державній скарбниці (та ще й за важких умов еміграції).

Проте вже за часів гетьмана Мазепи справами господарчого характеру займалися деякі представники генеральної козацької старшини (наприклад, генеральний обозний І. Ломиковський, або деякі довірені особи гетьмана — В. Кочубей, Д. Максимович, П. Орлик). Важливі економічні функції та доручення гетьмана в різні часи виконували також Іван Лисиця (колишній полковник брацлавський), Юрій Харевич (знатний військовий товариш і гетьманський дворянин, «дозорця конотопських млинів» гетьмана), Тимофій Радич (знатний військовий товариш, теж конотопський старшина), Олексій Туранський (випускник Києво-Могилянської академії, який навіть писав вірші латиною, — глухівський сотник, згодом генеральний суддя). Окремі господарські доручення гетьмана виконували також великі купці: українські (Максим Васильківський, Спиридон Ширай) та іноземні (Сава Владиславич-Рагузький, боснієць з міста Рагуза (сучасний Дубровник у Хорватії), який тримав у своїх руках значну частину української зовнішньої торгівлі поташем, а також був фінансовим агентом гетьмана Мазепи та Петра I на Балканах. У 1720 році він заснував першу в Україні полотняну мануфактуру, де виготовляли вітрила для кораблів російського флоту).

Дбайливо добирав гетьман Мазепа і різноманітних дрібних чиновників — «господарів», старост, дозорців, шафарів (збирачів мита) тощо. Чимало цих людей — багатьох гетьман знав ще з часів проживання на Правобережжі — згодом зайняли важливі державні посади. О. Оглоблін відзначає серед них Василя Чуйкевича (господар гадяцького замку, потім генеральний суддя), Степана Трощинського (також господар гадяцького замку, згодом гадяцький полковник), Михайла Турковського (дозорця міста Почеп, згодом генерального писаря) та інших. Були серед них свояки та родичі гетьмана, такі як Іван Бистрицький (староста шептаківський, свояк Івана Мазепи через Яна Войнаровського, — згодом він піде за гетьманом Орликом на еміграцію до Швеції), Федір Топольницький. Значний практичний досвід і довіра з боку гетьмана давали цим людям можливість брати участь у важливих дипломатичних місіях. Переволочанський дозорця гетьманських маєтностей Іван Рутковський

виконував таємні політичні доручення Мазепи в часи повстання Петрика; Бистрицький, добре знаючи латину, двічі їздив до Карла XII восени 1708 року, незадовго до укладення українсько-шведського союзу.

Вміння Івана Мазепи знаходити талановитих і потрібних державі людей у зовсім різних сферах не може не викликати поваги. Так, 1704 року гетьман взяв під свій «захист і протекцію» слюсаря Олексія Лопату. В універсалі з цього приводу Мазепа писав: «...берем его под нашу гетманскую оборону, защищаючи, абы, кроме двору Нашого, не до кого з старшины полковой, сотенной и городской не належал и никому, кроме нас, не отдавал повинности и тяглости. Также в приключающихся делах у Суда Войсковом Снералном расправлялся, а не перед иным яким урядом» — остання фраза говорить про дарування звичайному слюсареві т. зв. судового імунітету, тобто його міг судити лише Генеральний суд (найвищий в Українській козацькій державі).

Увага і протекція гетьмана мали чимале значення для успішного розвитку української промисловості, що активно розвивається на Лівобережжі. Це піднесення кінця XVII — початку XVIII століття буде перерване воєнними діями в 1708 — 1709 роках у ході Північної війни. З'являються все нові й нові тартаки, крупорушки, порохові та звичайні млини, папірні, ливарні майстерні, гути (майстерні з виробництва скла та виробів з нього), буди (своєрідні «комбінати» з виготовлення поташу), селітроварні, ґуральні тощо. Навколо цих підприємств, де все частіше використовується вільнонаймана праця, з'являються нові поселення — іде процес урбанізації. Українська старшина і сам гетьман сприяють розвиткові вільного промислового підприємництва, заохочуючи його ініціаторів різноманітними економіко-правовими пільгами.

Найпопулярнішою і найприбутковішою галуззю промисловості була харчова, а саме млинарство і ґуральництво. Заснування водяних млинів і ґуралень (невеликих підприємств із виготовлення горілки) не могло відбуватися без спеціального дозволу з боку гетьманського уряду, подібні дозволи отримувала і старшина, і звичайні козаки, міщани, селяни. Неоподатковуване виробництво горілки для власних потреб було давнім привілеєм козаків, а ось представники інших верств мали платити податок до державної скарбниці (те ж стосується млинарства). Разом із збільшенням кількості ґуралень зростали їхні розміри, обсяг випущеної продукції, що значною мірою йшла на експорт, зокрема до Росії та інших країн.

Важливою галуззю промисловості було селітроваріння. Виготовлена селітра йшла, перш за все, на виробництво пороху і вважалася важливим стратегічним товаром. 1700 року Петро I встановив штучну низьку ціну на селітру для українських виробників і зобов'язав їх продавати всю видобуту сировину державі. Це викликало активні протести і нарікання з боку українських селітроварів, які неодноразово і безрезультатно просили

відновити старі ціни на селітру, «пребывая в оскорблении, полагая себе малую цену за великую обиду и убыток». Селітроварінням займалася старшина та звичайні козаки і міщани (чому всіляко сприяв гетьман Мазепа — про це свідчать, наприклад, його універсали, що дозволяли видобуток селітри полтавському старшині Жученкові та прилуцькому полковникові Горленку).

Прибуток давало й виробництво поташу (карбонату калію, що використовувався при виробництві скла та мила — будництво). Гетьман сам активно займався буд-ництвом, чималі кошти від нього отримувала і державна скарбниця. При цьому діяла так звана відкупна система, коли заможний купець або промисловець одразу платив державі велику суму грошей, отримуючи право розпоряджатися всіма прибутками з підприємства протягом певного часу. Численні поташні підприємства належали вже згаданому боснійцеві Саві Владиславичу, Новгород-сіверському війтові Костю Пригарі, а також компанії у складі стародубського полковника Михайла Миклашевського, генерального осавула Андрія Гамалії та стародубського війта Спиридона Ширая. Тож зосередження в одних руках функцій державного чиновника та підприємця-олігарха не є винаходом сьогодення, щоправда, за тих часів це не вважалося чимось злочинним.

Особливо цікавили гетьмана Мазепу дві молоді галузі промисловості — гутництво (див. вище) і рудництво (видобуток та обробка залізної руди), що розвинулися на півночі його держави, в районах, де були поклади болотяних залізних руд та якісного піску. Гутнями та руднями володіли і сам гетьман, і старшина, козаки, купці та монастирі. Відомими власниками гут і рудень були Кочубеї, Миклашевські, Полуботки, Ломиковський. 1708 року збудував рудню в Стародубському полку і генеральний писар Пилип Орлик. Існувало й державне замовлення на продукцію рудень. Так, Леонтій Полуботок (батько Павла, скарби якого дотепер шукають ентузіасти) мав постачати державі залізо за фіксованою ціною «для войсковых потреб».

Можна твердити, що гетьман Мазепа не забував і про, як тепер говорять, «представників малого та середнього бізнесу». Серед власників гут і рудень нерідко зустрічалися дрібні старшини, козаки, міщани. Дозволяючи займатися промислами та підприємництвом на державних (рангових, гетьманських) землях, гетьман як голова держави укладав із підприємцями угоди, «почему мает з той гуті на год до шкатули гетманской давати» (з договору між гетьманом Мазепою та гутником Василем Скобичевським від 1704 року).

З рудництвом була тісно пов'язана і така важлива для Української козацької держави галузь промисловості, як людвисарство (відливання гармат та дзвонів). Відомо, що Іван Мазепа був знавцем артилерійської справи і протегував ливарникам (наприклад, відомим гарматним

майстрам з Глухова братам Йосипові та Карпові Балашевичам, які виготовили чимало гармат та дзвонів, серед них — знаменитий дзвін «Голуб» (1699 рік) зі стилізованим портретним зображенням гетьмана Мазепи та його гербом).

Свідками зацікавленості гетьмана в розвитку паперової галузі дотепер залишаються книги, надруковані в Києво-Печерській, Чернігівській друкарнях на папері з водяним знаком у вигляді герба Івана Мазепи.

Маємо дані й про розвиток текстильної, цегельної промисловості тощо.

Проте активний господарський розвиток Лівобережжя призводив і до негативних наслідків, інколи досить несподіваних. Так, бурхливий розвиток селітроваріння сприяв розкопуванню давніх курганів і поховань, що викликало однозначно негативну реакцію в суспільстві (в 1690 році переяславці скаржилися на свого колишнього полковника Леонтія Полуботка, що той навіть «предков наших на селитру кости хотел варити» — справа в тому, що ґрунт, який містив перегнилі кістки та деревину, найбільше підходив для селітроваріння). Прагнення швидкої наживи, звісно ж, і в ті часи рідко йшло поруч із давніми традиціями та звичаями. Так само зростання кількості та розмірів промислових підприємств, а також їх специфіка шкодили екологічній ситуації в країні. Так, розвиток насамперед млинарства і гуральництва призводив до обміління та забруднення річок (цьому сприяли млинові загати з гною та ерозія ґрунту по берегах річок, викликана вирубуванням дерев), а також до швидкого зникнення українських лісів. Мазепу, як і деяких його попередників та наступників, українських та російських правителів, це не могло не турбувати. У 1694 році гетьман занепокоєно писав у своєму листі ямпільському дозорцеві Струтинському, закликаючи виявити турботу про збереження лісів на Ямпільщині.

Розділ 4

«Гей, братища, пора знати, що не всім нам панувати!»

Соціальна та кадрова політика гетьмана Івана Мазепи

Соціальна політика гетьмана Мазепи в чомусь продовжувала політику його попередника — Івана Самойловича, хоча реалізовував її Мазепа іншими темпами, а часом й іншими методами. Ця політика в цілому сприяла кількісному та якісному зростанню козацької старшини,

зміцненню її економічної бази, соціального становища та перетворенню її на справжню еліту Української козацької держави. Козацька старшина, являла, собою резерв, з якого воєнізована Українська козацька держава брала кадри для військової та цивільної служби. В ту епоху, коли головну цінність все ще становила земля, замість зарплатні старшина отримувала земельні володіння — села, хутори, млини тощо — та селян, які мешкали на цих землях і мали відбувати певні повинності.

Старшина доби Самойловича та Мазепи активно освоює як вільні (так звані «вільні військові», що давалися на певний строк за службу) і вже не вільні (наприклад, ті, які належали містам) землі. Окремі впливові старшинські родини концентрують у своїх руках значні території. Розширюється загальна площа старшинського землеволодіння, воно поступово перетворюється із звичайного раніше володіння «за службу і на строк служби» на повну власність. Уряд сприяє цим прагненням старшини. У листі до царів Івана та Петра від 11 лютого 1691 року гетьман Мазепа писав: «Бывшие гетманы, а особливо Иван Самойлович, имели такое дерзновение, что такие маетности [надані гетьманською владою і затверджені царською грамотою. — Д. Ж.] возвращали по своему рассмотрению и не токмо по смерти таковых особ женам и детям их маетностями вла-дети никогда не допускали и грамоты ваши монаршеския у них имали, но некоторым и при животи то чинили, что по каком-нибудь гневу своему от чести отдаляючи, отдаляли и от маетности. Однако, я... для утверждения в Малой России доброго и твердого порядку... не хочу так поступати... но паче к тому есмь желателен, что не толко старшина и полковники, и знатные особы примножные такового деяния имели, но некоторые и сотники из рядовых оказавшиеся знатные войсковые товарищи получили себе деревни или мельницы».

Логічним наслідком цього було поступове злиття старшинського землеволодіння з шляхетським, що подекуди збереглося від польських часів. Існування нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч із набагато більшою кількістю нових володінь, які хоч і були фактично в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали її законною повною власністю, свідчило про те, що процес станового оформлення старшинської верстви до початку епохи Мазепи не було завершено. Саме за часів Мазепи обидві групи землеволодіння не тільки фактично, але й юридично зливаються в одне, старшинське, яке все більше набуває характеру шляхетського володіння.

У цьому плані дуже цікавий універсал від 13 вересня 1690 року чернігівського полковника Якова Лизогуба (він кілька разів виконував функції наказного гетьмана). У цьому документі Лизогуб, відкидаючи претензії представників старих українських шляхетських родів на відновлення шляхетського права власності на всі земельні володіння, що

належали шляхті перед Визвольною війною, встановлює рівність прав на земельні володіння для шляхти і для козацької старшини. Лизогуб наказував, «жебы ровне и спокойне з шляхтою и всякие люде, яких хто може, кождие... в своем ограничению лежащие пустующие кгрунта послали, розробляли и к пожиткови своему, без жодних заводов и турбации, приводили, нынешним... власти войсковой служачим правом». Логічним висновком з цього було урівняння в правах шляхетського та старшинського землеволодіння, які відтоді зливаються в одну групу нового старшинського володіння на старому шляхетському праві. Справа в тому, що в Речі Посполитій шляхта ще в XVI столітті домоглася від короля урівняння її з магнатами, що здавна володіли землею на вотчинному праві, а не тимчасово і за службу (тобто на феодальному праві). Тому статус і права шляхтича були такими бажаними для козаків та їхньої старшини.

Джерела збільшення старшинського землеволодіння наприкінці XVII — на початку XVIII століття були різні. Це могла бути спадщина, надання земель за гетьманським (або полковницьким) універсалом, нерідко підтверджене царською владою, «займанщина» (самовільне створення хуторів та слобід, дозволене на початку існування Української козацької держави), купівля, сплати за борги або провини. Ці джерела відомі ще з попередньої епохи, але за часів гетьмана Мазепи кількісне збільшення кожного з них створює яскраву картину зростання старшинського землеволодіння.

Насамперед надзвичайно почастишали випадки надання маєтків старшині та духовенству (здебільшого монастирям) гетьманською владою або полковниками. На жаль, неможливо дати повну статистичну картину, оскільки багато земельних універсалів не збереглося. Однак величезна кількість «земельних» універсалів Мазепи (на сьогодні їх відомо більше тисячі) безперечно свідчить про зростання старшинського землеволодіння. Є цікаві дані по окремих полках. За матеріалами знаменитого джерела з історії козацької України, так званого «Генерального слідства про маєтності» 1729 року, у Чернігівському полку за Мазепи було роздано 48 маєтків, тоді як Самойлович роздав їх там лише 27. Подібна картина була і в інших полках.

Уже в перші дні та місяці свого гетьманування Іван Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна процедура при обранні нового гетьмана, і на неї з нетерпінням чекала старшина по всій Україні), або створювали нові з фонду так званих «вільних військових» маєтностей. Ці землі були внесені до спеціального реєстру і склалися з колишніх володіння польського короля та магнатів, конфіскованих урядом Української козацької держави за доби Хмельницького. Подібний резервний земельний фонд перебував у безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду. Крім того, новообраний гетьман мав у своєму розпорядженні території, конфісковані

у родичів та прибічників Самойловича.

Щедра роздача «земельних» універсалів у перші роки гетьманування Мазепи (1687 — 1689) легко пояснюється тим, що новому гетьманові треба було віддячити прихильникам і забезпечити собі якнайширшу підтримку серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою припадає на 1699 — 1701 роки. Вона могла бути пов'язана з подальшим зростанням старшинської еліти, яка мала тепер змогу все наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні та політичні вимоги, особливо за умов закінчення війни з Туреччиною та Кримом і підготовки до нової війни — зі Швецією.

Нарешті, втретє процес надання маєтків гетьманською владою прискорюється в останні роки правління Мазепи (1706 — 1708), можливо, у зв'язку зі складним політичним та економічним становищем, у якому перебувала тоді Гетьманщина, і з зовнішньою політикою Мазепи. Гетьман намагався забезпечити собі підтримку старшини в переддень подій, вирішальних для Української козацької держави.

Загалом, за підрахунками М. Петровського та О. Оглобліна, за увесь період гетьманування Мазепи старшині, монастирям і частково великому купецтву було надано сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де 1729 року було 4252 двори (крім того, було підтверджено володіння 14 селами, де в 1729 році нараховувалося 830 дворів).

Особливо щедро роздавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам з числа генеральної та полкової старшини. Так, прилуцький полковник Дмитро Горленко майже щороку отримував від гетьмана нові маєтки: в 1694 році він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, в 1699-му — село Білошапки, в 1701-му — Ярошівку, в 1703-му — Мамаївку, в 1705-му — Калюжниці та Попори, в 1706-му — Вечорки і, крім того, ще декілька сіл в різний час. І Горленко не був винятком.

Поширеною за часів гетьманування Мазепи була «скупля» земель старшиною і монастирями. Справа полегшувалася завдяки тому, що в руках старшини були, з одного боку, засоби для цієї «скуплі», а з другого — політична та адміністративна влада, яка давала старшині можливість під виглядом купівлі нерідко всіма правдами і неправдами привласнювати землі селян («посполитих») і козаків. Звичайна формула купчих актів звучала як «продаж вольний, а не примушений» і якраз нерідко свідчить про справжній характер цієї «скуплі». Дійсно, бувало так, що полковник, сотник або «знатний військовий товариш», не говорячи вже про генерального старшину, користуючись своїм багатством і «службовим становищем», мав багато можливостей захопити володіння дрібних власників, прикриваючи це «скуплею». Зростання старшинської «скуплі» мало велике значення ще й тому, що внаслідок подібних дій в руках

старшини зосереджувалися великі земельні володіння на праві повної власності, незалежні від гетьманської або полковницької волі («ласки військової»).

Подібне ж значення мали так звані «слободи» (і старшинська «займанщина»). Українські селяни, уникаючи «підданства» (феодальних повинностей), змушені були йти на такі слободи, де вони протягом кількох (звичайно трьох–п'яти) років користувалися значними пільгами у відбуванні «підданських» повинностей. Інколи повинностей не існувало зовсім — для того, аби привабити в такі маєтки нових переселенців. У подібних слободах осідали також вихідці з Правобережної України, Білорусі та Росії, де з 1646 року було запроваджене кріпосне право в повному обсязі. Але коли пільгові роки минали, населення слобід потрапляло в повну юридичну залежність від власника слободи.

Однак утворення слобід відбувалося в умовах активного формування в Україні капіталістичних, ринкових відносин, а отже, і гострої конкурентної боротьби серед самої старшини за робочу силу. Середня старшина не тільки заздрила старшинській верхівці, яка мала можливість створювати слободи. Вона добре розуміла, що утворення нових слобід відбувається завдяки чималому зменшенню її власних «підданих».

Політика українського уряду гетьмана Мазепи щодо слобід була подвійною. З одного боку, влада не могла заважати дальшому поширенню старшинського землеволодіння та зміцненню економічних позицій старшини. Але, даючи дозвіл на створення слобід (він був обов'язковою умовою, хоча на практиці такий порядок часто порушувався), гетьманський уряд добре розумів, що це шкодило старим старшинським володінням.

У зв'язку з цим у гетьманських універсалах «на осадження слобід» маємо звичайне застереження, що слобода може бути заселена лише «зайшлими людьми, нетягли-ми», «людьми заграничними, а не тутешніми малоросійськими, оседлости свої меючими» (універсал гетьмана Мазепи від 26 квітня 1705 року городницькому сотнику А. Стаховичу).

Але землеволодіння та сільське господарство були не єдиним джерелом нагромадження багатств козацької старшини. Велику увагу вона приділяла різним торговельно-промисловим операціям. Торговельна діяльність була добре відома козацькій старшині і раніше, становлячи для неї одне з основних джерел накопичення «живих грошей» — готівки. Але наприкінці XVII століття створюються більш сприятливі умови для української торгівлі, як зовнішньої, так і внутрішньої. Зокрема, старшина бере активну участь у зовнішній торгівлі, особливо експортній.

Величезні прибутки давали старшині різноманітні фінансові операції, особливо «оренди» — горілчана, тютюнова та дьогтьова. Справа в тому, що населення Української козацької держави (крім козаків) платило певний податок державі за право виготовляти горілку, вирощувати і

продавати тютюн, виробляти дьоготь. Держава ж нерідко надавала окремим старшинам «право відкупу» — той чи інший урядовець, який отримав таке право, одразу сплачував до державної скарбниці суму, котру приблизно могли дати податки з вищезгаданих видів діяльності на певній території (село, місто чи ціла сотня або полк). Потім орендар збирав податки на свою користь, причому нерідко робив це безконтрольно, беручи з людей більше, ніж вони мали б заплатити державі. Тому оренда була дуже прибутковою (і неавтономною для населення) справою. У цих операціях брала участь генеральна і рядова старшина, чоловіки і навіть жінки. Генеральний обозний І. Ломиков-ський і стародубський полковий обозний Прокіп Силенко тримали стародубську полкову оренду. Дружина генерального писаря Ганна Орлик мала оренду в Гадячі і якось збрала лише з однієї гуральні понад 2 тисячі дукатів.

У 1704 році гетьман надав конотопському сотникові Андрієві Кандибі (згодом той стане полковником) і знатним військовим товаришам Юрію Харевичу і Григорію Костенецькому «в арендоване заведення» шинки, тютюнові і дьогтьові крамниці в Конотопі за 4 тисячі золотих. Займалися орендами і багаті й представники дрібної старшини. Кролевецькі козаки брати Стожки (один із них пізніше став кролевецьким і батуринським сотником) тримали на початку ХVІІІ століття на оренді «городок Остер» (два роки), а потім були орендарями в місті Красний Колядин (один рік) і «нажилисмо на тих арендах тисяч вусем» золотих, як писав згодом один із братів.

Нарешті, і про це вже йшлося вище, в ті часи старшина, особливо її верхівка, широко розгортає промислове підприємництво (меншою мірою на півдні, де була небезпека від татар, більшою — на півночі Гетьманщини).

Завдяки такій діяльності наприкінці ХVІІ — на початку ХVІІІ століття відбувається процес концентрації великих земельних володінь у руках старшинської верстви.

Чимало представників вищої (і навіть середньої) старшини зосередили в своїх руках великі земельні володіння. Досить згадати імена Михайла Миклашевського, Данила Апостола, Василя Кочубея, Дмитра Горленка, Леонтія та Павла Полуботків, Івана Скоропадського та багатьох інших. Деякі з них, наприклад лубенський полковник Леонтій Свічка, почали з незначних чинів і невеликого маєтку, а пішли з державної служби, маючи величезні володіння.

Від них не відставали і деякі представники середньої, а іноді навіть дрібної старшини. Наприклад, такий собі Семен Вакулович, звичайний козак, почав свою кар'єру мірошником на одному з пирятинських млинів, а завершив її значним землевласником і довголітнім пирятинським сотником (з 1696-го аж до 1718 року). Такі приклади були не поодинокі. Справді, наприкінці ХVІІ століття на Гетьманщині з'являється чимало

нових великих землевласників, людей здебільшого без військових заслуг. Саме їх мав на увазі запорозький кошовий отаман Іван Гусак, який писав Мазепі: «Чуємо про таких, в яких і батьки підданих не держали, а вони держать і не знають, що з бідними підданими своїми чинити».

Вивчаючи історію великого землеволодіння на Лівобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII століття, не можна не помітити ще одне дуже цікаве явище — пересування основних центрів землеволодіння і торговельно-промислової діяльності старшинської верхівки з південних полків Гетьманщини у північний регіон. Починаючи з 80-х років XVII століття великі землевласники південного Лівобережжя (Полтавщини, Переяславщини) або цілком переносять свою господарську діяльність на північ, або, залишаючи за собою південні володіння, купують маєтки і на півночі Гетьманщини, особливо в Стародуб-ському полку. Так, з давніх-давен маєтки шляхетсько-старшинської родини Сулимів були в Переяславському і Київському полках. Однак Федір Сулима і його син Іван за гетьманування Самойловича і Мазепи здобули значні володіння ще й у Стародубському полку. Василь Кочубей, володіючи маєтками в Полтавському полку, придбав землі у Ніжинському та Стародубському полках. Так само робив рід Гамаліїв та інші представники вищої старшини.

Що ж приваблювало старшину на північ Гетьманщини? Насамперед те, що північне Лівобережжя, відносно слабко освоєне за часів Речі Посполитої, мало багато різних ресурсів та особливо сприятливі умови для торговельно-промислової діяльності. Сулими, Кочубеї, Гамалії, Ломиковські, Орлики будували там млини, буди, гути, рудні, активно займалися торговельними та фінансовими операціями.

І ще про одну причину господарського інтересу старшини до півночі Лівобережжя. У південних полках завжди було неспокійно: часті татарські напади, військові походи російсько-українського війська кінця XVII століття, нарешті, нерідкі повстання — усе це примушувало старшину звертати особливу увагу на північні — «смирнейшие» полки.

Правовий характер старшинського землеволодіння яскраво визначено, наприклад, в «універсалі» генерального осавула Андрія Гамалії, виданому в 1689 році. У ньому (характерно, що форму державного правового акта вжито в приватноправовому, за своєю суттю, документі) Гамалія, немов маленький гетьман, дозволяє «нашому підданому Івану Стеблівському в нашем же селе Серединой Буде пофундовать греблю его власним коштом», застерігаючи, «абы в обиранию мерки [податку з млина. — Д. Ж.] ни жадного не чинил ущербку». Так генеральний осавул ненав'язливо узурпував право давати дозвіл на побудову млина, яке належало гетьманській владі. Цей факт є гарною ілюстрацією того, як економічна міць старшини робила її відносно незалежною від гетьманської влади, що дуже непокоїло далекоглядних гетьманів, таких як Хмельницький, Самойлович і Мазепа.

Адже процес концентрації старшинських маєтків («добр») йшов пліч-о-пліч із концентрацією «урядів» (посад), а отже, і зосередженням політичної влади в руках вищої старшини. Збільшення маєтності, торговельно-промислове та фінансове підприємництво створювали економічну базу для тієї політичної ролі, яку відігравала у цей період старшинська верхівка. Подальший розвиток старшинського землеволодіння вів до зосередження в її руках політичної влади в Українській козацькій державі, зокрема урядів — генеральних, полкових, сотенних, що, в свою чергу, зміцнювало економічні позиції старшини.

Саме в цей період на Лівобережній Україні формується таке явище, як старшинська аристократія. Найважливіші державні посади в центрі та особливо на місцях, зокрема полковницькі «уряди», в цей час довго займають одні й ті ж особи. Так, Данило Апостол був миргородським полковником у 1682 — 1727 роках, Михайло Миклашевський — стародубським у 1689 — 1706 роках, Іван Мирович — переяславським полковником з 1692-го до 1706-го, Дмитро Горленко — прилуцьким полковником з 1692-го до 1708 року. Це було нове, незвичне для Української козацької держави явище.

Іноді полковницька посада фактично передавалася як спадщина від батька до сина. Так було з прилуцьким полковництвом, коли після смерті Лазаря Горленка, вбитого під час бунтів 1687 року, і короткотермінового полковництва І. Стороженка цю посаду дістав син Л. Горленка Дмитро; Яків Лизогуб був чернігівським полковником у 1687 — 1698 роках, а його син Юхим — у 1698 — 1704-му.

Розширилися й повноваження полковника. Колишній обраний головний воєначальник і представник полку, полковник стає тепер нібито спадковим володарем свого полку. В універсалі гадяцькому полковникові М. Бороховичу 21 січня 1688 року гетьман Мазепа наказував, «аби кождый ему, пану Михайлу Бороховичу, чинил всегда, яко старшому своему, пристойную учтивость и пошанованье и, подлуг давной войсковой обиклости, належитое отдавал послушенство, знаючи тое, же он, пан Мих. Борохович, меет от нас целое и зуполное змицене доброго шановати, а преступного... карать».

Миргородський полковник Данило Апостол писав у 1705 році: «Яко теды пустовские, а иле лежачий добра никому иному в полку нашем належит видати и диспосовати, тылко нам, яко господареви, по милости Божой й рейментарской» [рейментар — гетьман. — Д. Ж.].

Не випадково в цей період зростають цілі полковницькі і навіть сотницькі династії. Подібний процес ще швидше йшов у сусідньому регіоні — Слобідській Україні. Так утворилися полковницькі династії Апостолів у Миргородському полку (1659 — 1736), Горленків у Прилуцькому (1661 — 1708), Лизогубів у Чернігівському (1687 — 1704), Жураковських у Ніжинському (1678 — 1782) тощо. Серед сотницьких династій зустрічаємо

й відомі за більш пізніх часів у історії України та Російської імперії прізвища: Забіли — в Борзенській сотні (1654 — 1773); Єсимонтовські — у Мглинській (1669 — 1732); Гамалії — в Лохвицькій (1679 — 1727); Тарновські — у Варвинській сотні (1689 — 1763); Родзянки — в Хорольській (1701 — 1760), Костенецькі — в Конотопській (1707 — 1750).

Особливо характерним у процесі консолідації української старшини наприкінці XVII — на початку XVIII століття було юридичне оформлення такого цікавого прошарку, як «знатне (значне) військове товариство».

Існувало воно в Україні і до часів Мазепи. Окремі представники старшини, які мали заслуги перед державою (Військом Запорозьким), значний вік і цінний досвід або майновий стан чи просто вплив в урядових колах, набували звання знатного (значного) військового товариша. Наприкінці XVII — на початку XVIII століття знатне військове товариство стає юридично оформленим станом, де зосереджувалася чимала частка старшинського багатства та політичного впливу.

Той чи інший «знатний військовий товариш» міг і не обіймати в даний момент якоїсь посади. Проте він завжди був або колишнім вищим урядовцем Гетьманщини, або ж кандидатом на вищі старшинські посади, які здебільшого й не виходять з рук цього доволі вузького та закритого кола. В останні роки XVII століття вже зустрічається поділ знатного військового товариства на дві групи: старші та молодші знатні військові товариші. І перші, і другі супроводжували новообраного гетьмана Мазепу до Москви в 1689 році. «Старші» знатні військові товариші були здебільшого колишніми полковниками або генеральними старшинами, «молодші» ж — переважно дітьми старших знатних військових товаришів або молодшими членами тих же старшинських родин, які не встигли ще здобути посад, що їх уже мала група старших знатних військових товаришів. Проте не варто думати, що соціальне значення і політичний вплив «молодших товаришів» були в тогочасній Україні значно меншими, ніж у «старших». Про це свідчать, наприклад, Коломацькі статті 1687 року, де поруч із «діючою» генеральною старшиною і полковниками стоять також підписи деяких осіб, які не мали на той час жодної посади (наприклад, Семена та Івана Савичів, синів генерального судді Сави Прокоповича).

Саме в добу Мазепи з'являється нова назва, яка визначає цю категорію старшини, — «бунчукове товариство». Це було «знатне військове товариство», звільнене від усяких місцевих (полкових чи сотенних) обов'язків і юрисдикції, яке безпосередньо підлягало гетьманській владі, перебувало «під гетьманським бунчуком і обороною». Цих осіб міг судити тільки Генеральний суд Української козацької держави. «Прийняття під бунчук» бували і раніше (за Самойловича), але лише за часів Мазепи «бунчукове товариство» оформилося як вищий прошарок козацької старшини. Крім представників українського «знатного

військового товариства», «під бунчук» іноді приймали і чужоземних шляхтичів. Так, заможний литовсько-білоруський шляхтич Одорський, який переселився на Гетьманщину під час правління Мазепи, служив «при бунчюку гетманском». Подібна гетьманська кадрова політика була досить виправданою — майже всі правителі будь-яких часів, прагнучи зміцнити свою владу, намагалися розставляти на всі провідні посади особисто відданих їм людей, незалежно від походження. Проте це завжди викликало ворожість з боку місцевої еліти, що із заздрістю сприймала швидке просування по службі всіх зайшлих, «чужих», — звідси постійні скарги лівобережної старшини на засилля «поляків» при гетьманському дворі (найчастіше малися на увазі вихідці з Правобережжя, здебільшого українці за походженням, за деяким винятком — наприклад, вже згаданого Одорського). Важко сказати, наскільки подібні розстановки і взагалі кадрова політика Мазепи виправдали себе — зрештою, гетьманові вдалося сформувати цілком дієздатний адміністративний механізм, що непогано працював за умов миру та війни, але дав фатальний збій у найвирішальніший момент — під час виступу проти політики Петра I. Саме тоді з'ясувалося, що показна лояльність більшості старшини була справді формальною, а ось відданість «зайшлих» старшин — висуванців гетьмана — часто виявлялася міцнішою і надійнішою.

У цей же період у полках з'являється «значкове товариство» (що перебувало «під значком полковим»), незалежне від сотенної влади і безпосередньо підпорядковане полковникові. Ці люди виконували його різноманітні «особливі доручення».

Знатне військове товариство і особливо його верхівка, бунчукове товариство, наприкінці XVII — на початку XVIII століття поступово перетворювалося на справжню старшинську аристократію Гетьманщини, яка концентрувала у своїх руках усю повноту економічної та політичної влади на Лівобережній Україні. Покликана стати надійною опорою гетьманства, ця верхівка все більше і більше плекає невдоволення самовладною політикою «сильних» ватажків і прагне обмежити гетьманську владу (Самойловича, а згодом Мазепи), виношуючи плани змов та переворотів. Це був зворотний бік кадрової («старшинської») політики лівобережних гетьманів, зокрема і Мазепи, в цілому спрямованої на зміцнення сильної політичної еліти держави, яка б стала справжнім виразником інтересів «козацької нації».

Тепер варто розібрати політику гетьмана Мазепи щодо формально основного стану Гетьманщини — козацтва. Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка була записана до офіційного козацького реєстру (компуту), наприкінці XVII — на початку XVIII століття було досить важким. Формально козацькі «права й вольності» зберігалися і завжди визнавалися українським і російським урядами, але фактично за Самойловича та Мазепи прискорився процес зубожіння козацької маси та

визискування її старшиною, монастирями й багатим купецтвом. Це визнавав і сам гетьманський уряд.

«А если козак, которий по своей старинности держится реестра войскового и пилнует козацкое службы, то такого розными способами кривдят [старшина й монастирі], чинячи такую налогу, жеби albo з козацтва в мужицтво силомоцю его притягнути, albo цале з житя маетности тое прочь витиснути; через що многие козаки, над право водности войсковою, необычнои утерпели тягкости», — писав гетьман Мазепа в 1691 році. «Особы, маетностями владе-ючи, выгудующие о давних кгрунтах, полях и сеножатех панских, якие за лядское держави при дворцах бывали, а тое першее войны славное памети гетмана Хмельницкого пришли под область козацкую, смеют оние от Козаков отнимати и приворочать под свою владу». Козацтво і в походах, і вдома залежало від своєї старшини, яка мала багато можливостей під виглядом «звичкої послуги» або «датків» (звичайно, збільшуючи їх розміри) визискувати козаків, виснажуючи тим їхнє господарство і нерідко фактично перетворюючи їх на своїх «підданих». 1690 року запорожці дорікали Мазепі, що старшина «не токмо народ посполитой дачами великими обложили, но не мало и Козаков уже всех в подданство себе подворотили и полчан своих ни во что обратили».

Послідовно і з великим успіхом ішов цей процес у монастирських володіннях. Управителі монастирських маєтків крок за кроком обплутували звичайних козаків різними фінансовими зобов'язаннями, вимагали від них «послуги» або «датки», ставили перед вибором — відбувати підданські (фактично селянські) повинності на користь монастиря або йти геть із монастирських володінь. Іноді монастирі перетворювали козаків на своїх слуг. Так, наприклад, було з козаками, які жили в селі Плосьькому, що належало Києво-Вознесенському жіночому монастиреві. Дійшло до того, що в Київському полку козаки цілої Моровської сотні (130 чоловік), «не могучи знести обид своих» від «приказного чернця» Києво-Софійського кафедрального монастиря і «не хочючи покинути своих домових поселеній, мусили на тое позводитися, же все огулом поддаются в подданство или крестіянство» до Київського митрополита.

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була досить ясна і послідовна. Козацтво Гетьманщини являло собою на той час дуже значну силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. У його руках опинилися і чималі земельні володіння, і важливі господарські угіддя, млини, гуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне — права і вольності, здобуті «шаблею козацькою» за часів Богдана Хмельницького. Щоправда, за тридцять років «від Богдана до Івана» козацтво вже втратило багато прав, а разом з тим і свої земельні володіння, промисли тощо. Адже процес

економічної диференціації чимраз більше зачіпав козацьке «товариство», козацьку «чернь», як її офіційно називали гетьманські універсали середини та другої половини XVII століття. Проте не дарма і гетьманські та полковницькі універсали, і царські жалувані грамоти старшині, монастирям та багатим купцям на різні промисли, торгівлю тощо застерігали, що з усіх цих надань виключаються козаки («опроч Козаков»). Втім, старшина мала можливість, безсоромно користуючись своїм службовим становищем, збільшувати визиск рядових козаків, але економічна сила козацтва, особливо заможної його частини, ще не була зломлена.

Неабияке значення мало і те, що козацтво являло собою основну військову силу країни, головний озброєний резерв її не тільки за воєнного, але й за мирного часу. В умовах важкої і тривалої війни з Туреччиною та Кримом козацьке військо відіграло особливо велику роль. Козацтво ще дуже добре пам'ятало часи «першого воєни славної пам'яті гетьмана Хмельницького», коли «отвагою рыцарства Войска Запорозкого» здобуло свої козацькі «права» — безмитну торгівлю, заняття промислами, вільне від повинностей землеволодіння за умови військової служби. Живі були й чимало учасників героїчної епопеї Хмельниччини або їхні найближчі нащадки. Козацтво не раз і не два грізно нагадувало про свої права і вольності, зокрема під час бунтів та повстань на Гетьманщині. Була ще одна обставина, яка зміцнювала позиції козацтва. Не кажучи вже про Запорожжя, яке завжди виступало оборонцем традиційних козацьких прав, на правому березі Дніпра утворилася під проводом Семена Палія правобережна козаччина, що грізною силою повстала проти польського панування на Правобережній Україні і, як побачимо далі, доволі міцно була пов'язана з Лівобережжям.

Усі ці обставини і визначали політику Івана Мазепи щодо козацтва. Основні принципи цієї політики О. Оглоблін сформулював так:

- 1) оборона традиційних прав козацтва проти старшинських та інших зазіхань;
- 2) закріплення відокремлення козацтва від селянства;
- 3) сприяння заможнішим шарам козацтва оформитися як «виборним козакам», а іноді й просунутися в ряди нижчої старшини.

У цьому плані особливий інтерес становлять такі акти українського уряду, як універсали гетьмана полковникам київському К. Мокієвському і ніжинському С. Забілі (листопад 1691 року). Обидва документи майже аналогічного змісту. Можливо, такі універсали були послані й до інших полків, але не збереглися до наших днів.

1691 рік був дуже неспокійним у взагалі непростих 90-х роках XVII століття. Напад сарани в 1690 році і пов'язані з цим дорожнеча та голод на Гетьманщині викликали чимало заворушень і серед селян, і серед козацтва. Зокрема, велике «роптание» було в Київському полку на

полковника К. Мокієвського; те саме сталося і в Лубенському, Полтавському та інших полках. Заколоти виникли також у козацькому війську. Навіть в охочепіхотних (найманих сердюцьких) полках «почали они [сердюки]... непристойные легкомысленности всчинати и сотников своих без... ведома гетманського самоволством с уряду поскидали». Уряд Мазепи завжди суворо приборкував ці заворушення, але реагував і іншим чином на прояви народного невдоволення.

За таких обставин і було видано листопадовий (1691 року) універсал Мазепи. «Дошло нам ведати же некоторые з духовних и з светцких людей особи, з ласки Божой и монаршей и з респекту нашего рейментарского маетности перед собою маючие, не поглядючи на тутошние малороссийские обикновения и на войсковие порядки, не так, як би ся годило, але збиточне з жителями тих маетностей поступуют, тяглих людей над миру обтяжают, а Козаков приневоляют во свое подданство». Далі в універсалі мова йде виключно про козацтво. Подавши картину експлуатації звичайних козаків старшинами, гетьман заявляє, що все це «як против права войскового и против самое слушности, так и против воли наше гетманское деется». Далі йде дуже цікава декларація козацьких прав. «Кгдиж що кол век добр рухомих и лежачих, перших лет войн и Хмельницкого, отвагою рыцерства Войска Запорозского зостало отнято и завладено, и уже через так не мало лет утвержд-далося козацким заживанем, з того жадная реч не повинна быта от Козаков отбирана. Поневаж война оная Хмельницкого была вщата не из иных яких неуважных завязтостей, тилко за веру чистую и за церкви благочестия достойного, которые до уніе римское кгвалтовне были потягнены, а тут же и за волности войсковие, которые ярмом тяжким были притиснены. Прето годни тие отваж-ники того и теперь заживати повинни, що им тогда шаблюю и кровию загорнулось в руки; а если бы хто помер, то потомки их на том сидети мають». Гетьман рекомендував чиновникам (державцям) («як духовного чина просим, так и свецким людем приказуем») поводитися не нахабно і помірковано щодо запровадження «підданських повинностей» — «особливе, абы Козаков, здавна в тих маетностях мешкаючих, жадною и найменшою кривдою не домикали, и кгрунтов жадних, здавна ими завладених... отнимать оних не важилися», і взагалі «що колвек... з початкових лет войны Хмельницкого, люб слушним поделом, люб завладением з позволения старших в область козацкую пришло, з того конечно абы от Козаков жадное речи не отбирано и ничим их, ани порыванем на послуги, ани витяганием датков не обтяжено», щоб «козаки все, в реестру войсковом найдуючиеса и услуг козацких не лениво и не хилтяно щирим прилежанием всегда пилнующие, при полних войскових правах и волностях найдовались и спо-койне до всех духовных и свецких маетностей без жадной жили турбации».

Універсал погрожував особливо зажерливим і «упорним»

старшинам конфіскацією маєтків. При цьому Мазепа застерігав, посилаючися на «виразний... монарший указ», що «яко Козаков в реєстри войсковом будучих от налогов всяких и от повинностей посполитих бороним, заховуючи их при волностах належачих, так и посполитих тяглих людей в реєстр козацкий приймовати не кажем, жебы як козаки свои козацкие службы, так и посполитые люде свои тяглое повинности непременно як теперь, так и во все потомние часы пилновали».

Зрозуміло, вищезгаданий універсал не вносив нічого нового в існуюче законодавство Української козацької держави. Але його принципове значення заперечити важко, та й практично він не міг не стримати старшинських порушень прав козацтва.

Перші кроки на довгому і непростому шляху юридичного оформлення диференціації рядового козацтва були зроблені на початку XVIII століття. Так, 2 березня 1701 року Мазепа доручив глухівському сотникові Олексію Туранському учинити «перебор» козакам чотирьох засеймських сотень — Глухівської, Кролевецької, Корейської та Воронізької, поділивши їх на «лучших» («виборне и переборне товариство»), які повинні були завжди бути готові до військової служби, і «подлейшее товариство» (слово «підліший» в ту епоху вживалося в значенні «гірший», не маючи сучасної виразної морально-етичної оцінки), яке мало «в домах оставатися і повинне було тому виборнейшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство». Хоч це розпорядження і було формально обмежене лише чотирма сотнями Гетьманщини, але немає сумніву, що воно застосовувалося значно ширше і взагалі намічало поділ козаків на виборних і підпо-мічників, який був остаточно здійснений в 30-х роках XVIII століття. Цілком можливо, що уряд гетьмана Мазепи використав досвід Слобідської України, де лише трохи раніше (1700 рік) указом Петра I була запроваджена така ж система поділу козацтва, зумовлена сильним майновим розшаруванням козацтва і прагненням Російської держави зберегти українські козацькі частини як дешеву боєздатну силу.

Найбільші суперечки серед дослідників завжди викликала політика гетьманського уряду Мазепи щодо селянства. Радянські дослідники завжди змальовували гетьмана «як кріпосника», «лютого ворога трудового народу», історики-державники намагалися знайти більш раціональні пояснення тим чи іншим крокам гетьмана в цій сфері. Спробуємо і ми зрозуміти, чим була обумовлена політика Мазепи щодо селян, які склали чималу частину мешканців Української козацької держави.

Селянство на Лівобережній Україні наприкінці XVII — на початку XVIII століття переживало процес подальшого збільшення «підданських» повинностей та загального зубожіння. Концентрація землеволодіння і політичної влади в руках козацької старшини досягалася за рахунок посилення експлуатації селянства.

Ще на початку існування Гетьманщини найенергійніші селяни «пописались в козаки, а подлейшие остались в мужиках». Протягом другої половини XVII століття на Лівобережжі широко вживався термін «піддані», який чітко визначав суть і форму відносин між селянами і державцями.

Підданське становище селянства, власне основної його маси — так званих посполитих, було визначене ще до гетьманства Мазепи, за часів Самойловича. Підданські повинності — натуральні данини та різні шарварки (повинності), грошові данини (чинш), зародки панщини — усе це було ще до Мазепи. Але саме за його часів, з одного боку, зростають і регламентуються всі ці повинності, а з другого — змінюється співвідношення окремих видів повинностей. Збільшуються грошові данини, а також панщина. Однак тоді як грошові та натуральні данини переважають у «вільних військових» і особливо рангових маєтностях (у тому числі і в гетьманських), посилення панщини було характернішим для маєтностей «повного» володіння (насамперед монастирського).

На жаль, збереглися лише фрагментарні дані про збільшення селянських повинностей за цих часів. Наприклад, у гетьманському селі Пушкарях (Шептаківської сотні) за Самойловича збиралося на «гетьманську кухню» по 25 золотих, а за Мазепи — 50 золотих. У гетьманських володіннях містечку Ямполі (Ніжинського полку) та навколишніх селах наприкінці XVII століття з посполитих збиралося: від робочого коня по 2 золотих, з пішого селянина — по 1 гривні. На відміну від козаків селяни платили податок за право займатися гуральництвом — «показанщину» — по 2 талари.

Посполиті села Смичина (Чернігівського полку), які протягом чотирьох років не відбували «жадної повинности тяглою» своєму панові — чернігівському полковому писареві П. Булавці — в 1703 році зобов'язалися «в прежней посполитой тяглости найдоватися». Зокрема, вони мали платити річний чинш (грошовий податок) від 20 до 40 золотих, сплачуючи його двічі на рік. За це державець обіцяв не вимагати від них «подвод отбування» і жодних «работизн». Щоправда, посполиті були зобов'язані працювати на свого пана тиждень під час косовиці, тиждень під час жнив, протягом тижня восени «з своею проможности, нашим товаром и працею» орати панське поле. Крім того, вони були зобов'язані виконувати всі державні повинності (наприклад, утримання сердюків і виряджання їх у похід). Нарешті, селяни зобов'язувалися «на потребу... панскую, куда нам роскажет, быть готовими и отбувати службу своими конми и працею».

Посполиті сіл Конотопа, Хрипківки та Смяча (Чернігівський полк) наприкінці XVII століття відбували на користь свого пана, яким був не хто інший, як пасинок Мазепи бунчуковий товариш Криштоф Фридрикевич, такі повинності: чинш (щороку приблизно по 9 золотих з людини) і різні натуральні данини (птиця, яйця, горіхи, хміль, прядиво і т. ін.) Нарешті, селяни завжди могли бути притягнуті до різних «шарварків» (наприклад,

гатити греблі, лагодити дороги, мости тощо).

Дуже цікаві відомості про зростання повинностей селян та міщан у Прилуцькому полку в останні роки XVII — на початку XVIII століття подає О. Оглоблін. У невеликому сотенному містечку Варві, населення якого займалося переважно сільським господарством, під час полковництва Лазаря Горленка (до 1687 року) з посполитих («на наезди») гроші збиралися двічі або тричі на рік. Розмір цих грошових данин не був обмежений якоюсь сталою нормою, а залежав, мабуть, від звичаю, з одного боку, і від апетиту полковника — з другого. Крім того, від кожного міщанського та селянського двору збиралося грішми «на служителів сотенних»: на утримання хорунжого — по 1 копійці, писаря — по 2 копійки, на «сторожей сотні Варвинской полевих» — по 2 копійки; на останніх також збиралося по одному четверику вівса, по одній хлібині, сіль та пшоно. Доводилося населенню платити і за послуги прилуцького ката: по 1 копійці від кожного міщанського та селянського двору. Натуральні повинності «свободних посполитих» за часів прилуцьких полковників Л. Горленка та І. Стороженка (до 1692 року) ішли на утримання полковницького двору та міської ратуші. «Для переездов сено... косять и тое укошенное сено как в двор полковничий, так и в ратушу своим скотом перевозят, да на лошади артиллерии полковой прилуцкой сено... косят же». Інших зборів (грошових і натуральних) на ратушу не збиралося. Втім, полковники Горленко і Стороженко широко вдавалися до стягнення з місцевого населення різних екстраординарних поборів; зокрема перед Великоднем селяни збирали та відвозили на полковницький двір «з местечка и сел з посполитих свободных гуси, утки, кури, яйца и поросята».

Ще тяжче стало посполитим і козакам Прилуцького полку за часів полковника Дмитра Горленка. Його наступник Іван Ніс (той самий, що допоміг Меншикову взяти Батурин) свідчив (можливо, серйозно згущуючи фарби), що Горленко, «здобячи свои доми и распространяючися оними, где было какое згодное ку пожитку людскому в полку нашем местце, все он своими пооднимал хуторами, под такою кондицією: будто одному заплатит, а сотцте и другое людей мусит и от своих добр уступати; настроил хуторов на волних здавна степах, не толко себе, але й своим детям, на которих бедние люде многие в заживаню поль, в кошеню сенов, для отбуваня тяжких своих повинностей, чинили пожитки...; сена по килкодесять скирд кошовалися здавна на особливих в стену сеножатех за бывших... панов полковников прилуцких, на полковничую потребу; а он [Д. Горленко] когда стал полковником прилуцким, то не толко тие особливие сеножати, якие на бывших панов полковников прилуцких кошовалися, плугами поизоровал и пообкоповал... себе и детям своим на потомние часы, леч и мизерних людей власние сеножати и поля пахотные, нивы и облоги, все загонами своими пооднимал и до хуторов своих поприворочовал, же до сего часу без старостов его трудно было бедному

человекови и на воз сена вкосити. И такое полку... хуторами своими и детей своих учинил стеснение, же где осмотри, то все... теперь его власное, будто купил; и купчие отбирает, хотя хто и не рад продавати, а он, яко многомошный будучи властелин, все, що хотел, тое и привлашивал...». Крім власних підданих (їх у Дмитра Горленка було понад тисячу), прилуцький полковник зганяв селян і навіть козаків свого полку працювати на своїх хуторах. «Що всяк... признати мусит, хто тилко лядских панов памятает, же далеко барзей горшая мука в работизне была од полковника бывшего [Д. Горленка] всему... полку, нежели за панов лядских; и так не мордовали пани лядские своих подданных и не забивали киями, як он [Д. Горленко] мужиков и Козаков».

До цих повинностей треба додати річну грошову «ста-цію», яку збирали з населення як податок на користь гетьмана («на гетманскую музику и на его кухню») з кожного мешканця «по пропорции их имуществ», «мукою ржаною, пшеничною и гречаною, солодами, семям конопляним, горохом, маком, кабанами и птаством».

Зростання підданських повинностей наприкінці XVII століття викликало велике невдоволення селян, яке нерідко переходило у відкриті виступи проти панського та державного визиску. Уряд Мазепи в інтересах держави та громадського ладу мав втручатися в цю справу і обмежувати надужиття державців та експлуатацію посполитих. Показовим є лист Мазепи до переяславського полкового писаря Михайла Мокієвського від 10 листопада 1688 року. Гетьман писав: «Дойшло нам видати, же як село якоесь Кучаков, так и всем городом Баришполем завладевши, великие людем прикрости чиниш...» Гетьман наказував Мокієвському, «...абисте конечно до того села поменен-ного не втручались и в города Баришполе з людами як найскромней обходилися». «А так если хочеш будоватися и що кол век себе чинити, то за грош свой наймаючи справу, а не вигоном панщан», мотивуючи це тим, щоб «нам самим неславы не было и поговору от тих же людей». Факт надмірного обтяження «тяглих людей» старшиною гетьманський уряд чесно констатував і пізніше (наприклад, в

1691 році). Політику стримування апетитів державців Мазепа застосовував і пізніше, розуміючи, що різке посилення експлуатації селян старшиною неминуче призведе до зростання соціальної напруги, загрози вибуху, хаосу та зруйнування держави.

Загалом подібний вибух, що неминуче переплівся б із незадоволенням російськими порядками, не був вигідний і російському уряду. У 1692 році уряд Петра I, стривожений повстанням Петрика та заворушеннями на півдні Гетьманщини, запропонував гетьманові Мазепі вжити певних заходів, щоб заспокоїти селянську та козацьку масу. Це питання обговорювалось на старшинській раді у вересні 1692 року. Насамперед було ухвалено відібрати маєтки у тих державців, які не гідні були ними володіти. «Которые особы еще в войску и в народе мнятця быти

к служби негодны, а за нашими универсалами к маетностям приобщилися, — писав гетьман Мазепа, — тех угодно бы от того владения отставить». Ще раніше, влітку 1692 року, під час походу на Полтаву проти Петрика, Мазепа позбавив декого зі старшин маетностей у Полтавському полку. Однак цього було замало для заспокоєння народу, і гетьман, зважаючи також на вимоги запорожців, розіслав у вересні 1692 року до всіх полків універсали з наказом, «дабы никто из тих владетелей не дерзал работами великими и поборами вымышленными людей, в селах, себе данных, обретающихся, отягощати, и чималой в землях, полях, лесах, сеножатех и всяких угодьях чинити им обиды и насилия, и чтоб владели ими в миру, ничего вновь и выше меры не налагая, но извычайными дачами и работами от них до-вол ствуаяся». Неслухняним державцям гетьман загрожував карою і навіть позбавленням маєтків — як бачимо, це не залишалося пустою погрозою.

Наприкінці XVII століття на Лівобережній Україні найбільш розповсюджений розмір панщини підвищився до двох днів на тиждень. Але чимало державців перевищували і цю норму, примушуючи підданих працювати на панщині значно більше. 1701 року селяни села Смоляжа (Ніжинського полку) поскаржилися гетьманові Мазепі на свого державця сотника веркіївського Самійла Афанасійовича, що його дозорця «великие и нестерпимые им в работизне деял прикрости, несносные чинячи обиды, а в панщине непрестанные вимисли», і просили у гетьмана «полегкості і оборони». Генеральний суд визнав скаргу селян справедливою. Своім спеціальним універсалом від 28 листопада 1701 року гетьман, хоч і залишив село за тим самим сотником, але висловив йому сувору догану («ему, сотнику, не похвалились-мо такого прикрого владения») та наказав, «абы не болшей, але толко два дни в тиждень роботу его панщизною отпраовали, а иншие дни на свои... потребности, и в рок по пол осмачкы овса от рабочей тварини давали; над що жадных датков и повинностей не мает и не повинен будет он, пан сотник, вимагати» під загрозою гетьманської кари.

Відомий український історик XIX століття О. Лазаревський, який вперше опублікував цей універсал, зауважив, що фактично до епохи Мазепи «розмір панщини залежав лише від сваволі державців». Цей документ фіксував звичайний тоді в Гетьманщині мінімальний розмір панщини, але значення універсалу було, без сумніву, ширше. Схоже, він вперше законодавчо регулював певну норму панщини, що визнавалася українським урядом і пізніше, у XVIII столітті.

Захищаючи селян від старшинської сваволі, гетьман, з другого боку, дбав про те, щоб посполиті не виходили з «підданства» та виконували свої обов'язки щодо державців. Це, зокрема, виявилось в справі монастирських підданих села Уланова (Глухівської сотні), яке належало чернігівським єпископам. Звичайно посполиті, які сиділи або на своїх «предківських

грунтах», або на зайнятих ними в ході Визвольної війни землях, вважали себе їхніми власниками. Раніше це майже не викликало заперечень з боку влади Української козацької держави. Але наприкінці XVII століття це питання стає спірним. Старшина та монастирі часто заперечують право селян вільно розпоряджатися своїми землями. Уланівські селяни, «удалившись... за границю», все ж продовжували користуватися своїми ґрунтами, і гетьман своїм універсалом від 1708 року заборонив їм це робити, посилаючись на «право здавна ухвалене», за яким селянин, що назавжди залишав маєток, втрачав свої землі, які відходили панові (державцю).

Загалом політика гетьмана Мазепи щодо селянства була достатньо зваженою, вона була спрямована насамперед на стабілізацію соціальних відносин всередині тогочасного українського суспільства. Але ця стабільність нерідко досягалася досить дорогою ціною — уряд був змушений іти на непопулярні кроки, які не додавали гетьманові авторитету в середовищі звичайних українських селян і козаків. Водночас старшина не була у захваті від спроб обмежити її невгамовні апетити щодо грошей та влади, і підтримка, яку вона надавала своєму гетьманові, була більш чи менш сталою залежно від конкретної ситуації — це Іван Мазепа особливо гостро відчув наприкінці свого гетьманування.

Розвиток торгівлі та промислів за часів Мазепи сприяв зростанню міст, збільшенню купецької верстви. У зв'язку з цим відбувалися чималі зміни в соціально-економічному житті міст Гетьманщини.

Головним торговельним центром Лівобережної України було забуте сьогодні місто Стародуб. Воно стояло на перехресті важливих торговельних шляхів з Росії до Польщі, і з узбережжя Балтики до берегів Чорного моря. У Стародубі нерідкими гостями бували московські, львівські, варшавські купці. Сюди також приїздили купці з Білорусі, Литви, балтійських володінь Швеції (зокрема, з Риги), Кенігсберга і Гданська (Данціга). У Стародубі (а на півдні — у Полтаві) був також осередок торгівлі між північною і південною частинами Лівобережної України. Купці з промислово розвинутої півночі і хліборобського півдня Української козацької держави вели тут жваві торговельні операції, обмінюючи вироби і продукти. Стародубські купці у великій кількості експортували прядиво, олію, поташ, ліс, мед, віск, скло тощо, водночас імпортуючи текстильні вироби, хутра, метали і металеві вироби, вина. Закономірно, що вони накопичували великі багатства, справляючи значний вплив на економічне і політичне життя свого міста, а разом з тим і всієї держави.

Крім Стародуба, важливими торговельними осередками Гетьманщини були міста: Ніжин, де була колонія грецьких купців, які торгували з Росією, Кримом, Молдавією та Валахією; Полтава, через яку ішла торгівля з Запорожжям і Кримом; Глухів, що швидко зростає саме за доби Мазепи завдяки розвитку торговельних контактів між Україною та

Центральною Росією; Кролевець, де проводився великий міжнародний ярмарок. Окреме місце займали Київ — давній торговельний, військово-політичний, церковний та культурний центр і Батурин — резиденція українського гетьманського уряду і потужна фортеця, одне з найбільших міст держави. Історичні міста Лівобережжя — Чернігів і Переяслав — були переважно духовними та освітніми центрами.

Цікаві враження від українських міст на початку XVIII століття залишив московський священник-старообрядець Іван Лук'янов, який в 1701 році подорожував через Україну на Близький Схід, до святих місць. Наведемо кілька описів українських міст, зроблених цим спостережливим мандрівником: «Град Глухов, земленой, обруб дубовый, вельми крепок, а в нем жителей богатых много панов; и строенья в нем преузоричное, светлицы хорошия, палаты в нем полковника Стародубскова Моклышевского зело хороши; ратуша зело хороша, и рядов много; церквей каменных много; девичей монастырь предивен зело; соборная церковь хороша очень; зело лихоманы хохлы затейливы к хоромному строению; в малороссийских городах другова вряд такова города сыскать; лучше Киева строением и житіем».

«Град Нежин... велик жильем, и строение в нем хорошо; грек в нем много живут торговых людей».

А ось опис Києва: «Град Киев стоит на Днепре, на правой стороне на високих горах, зело прекрасно; в московском и российском царстве такового града подобнаго красотою вряд сыскать... Зело опасно [пильно, уважно] блюдут сей град; да надобе блюсти: прямой замок Московскому государству». У Києві «везде сады, винограды».

«А в нижнем городе все мещане хохлы, все торговые люди; тут у них и ратуша, и ряды все; всякие торги; — а стрельцам в нижнем городе не дают хохлы в лавках сидеть: только всякие на себя товары в розное продают. Утре все стрельцы сходят на Подол торговать, а вечером пред вечернями, так они на горе в верхнем городе торгуют между себя; и ряды у них свои; товарно сильно сидят». Однак Лук'янов зауважує, що «шинки их [київських міщан] вконец разорили, да кобы из того у них сильно скаредно: и добрый человек худым будет». Цікавим є також опис правобережного Фастова, який мав непогані, хоч і не дуже міцні укріплення і де були дуже дешеві продукти харчування, а також багато покозачених селян, які налякали священника своїм зовнішнім виглядом та тим, що відбирали у проїжджих купців товари.

Купецтво на Гетьманщині ще за Самойловича являло собою досить міцну соціальну групу, яка мала великий вплив на життя міста. За гетьманування Мазепи ця тенденція посилилася. Чимало представників купецької верхівки зацікавилися і землею, і різними промислами (особливо лісовими). Такі купці заводили млини, хутори, а потім, за декілька років, ставали великими землевласниками, які ріднилися з

козацькою старшиною.

Показовою є історія двох відомих купецьких родів Гетьманщини — стародубських купців Шираїв і київських — Максимовичів.

Спиридон Якович Ширай (? — 1709), родом з містечка. Погар, багатий стародубський купець, провадив значну зовнішню торгівлю, здебільшого прядивом, з Ригою і Архангельськом. Протягом майже тридцяти років (1681 — 1708) з незначними перервами він був стародубським війтом, тобто вищим представником міської влади в цьому найбільшому торговельному центрі Гетьманщини. Недарма 1682 року стародубський полковник Семен Самойлович просив князя В. Голіцина, щоб той поклопотав перед польським урядом про торговельні інтереси Ширая. Паралельно зі своїми торговельними операціями Ширай скуповував землі навколо Стародуба, засновуючи численні млини та поташні буди. Гетьман Самойлович надав йому село Солову, а гетьман Мазепа 2 травня 1688 року видав Шираю універсал на село Синин (Стародубської полкової сотні) з правом на «послушенство» селян. Крім того, Ширай згодом заснував поблизу одного зі своїх поташних підприємств село Спиридонову Буду. У 1705 році гетьман Мазепа дозволив Шираєві «людми заграничними слободку оселити и, греблю висипавши, млин построити».

Старий Ширай до кінця своїх днів залишався «значним обивателем стародубським», тобто належав до міщанського стану, але всі його діти були споріднені з козацькою старшиною. Старший син Ширая Степан одружився з донькою стародубського полковника Миклашевського; другий син, Спиридон, був одружений з донькою пасинка самого Мазепа, седнівського сотника Криштофа Фридрикевича. Одну зі своїх доньок старий Ширай видав за сина стародубського полковника Тимофія Олексійовича, і всі інші доньки одружилися з представниками стародубської козацької старшини. Нащадки стародубського війта стали одними з найбагатших землевласників північної Гетьманщини, а згодом зайняли не останнє місце серед українського дворянства.

Історія Максимовичів ще більш показова. Максим, що не мав навіть власного прізвища (згодом він звався Васильковським — мабуть, походючи з Василькова — або Печорським), був «підданим Києво-Печерської лаври». В 50-х роках XVII століття він мешкав у Ніжині, пізніше переїхав до Києва і в 1676 році став «орендарем Печерським», тобто отримав оренду в Печерському містечку, що належало Лаврі. Максим Васильковський провадив значний торг з Правобережною Україною і, очевидно, з Польщею та Молдавією. Найбільше розбагатів він на імпорті і вже в середині 80-х років був одним із найбагатших і найвпливовіших людей у Києві, а може, і в усій Гетьманщині. В середині 80-х років XVII століття він орендував маєтки Сапег на Чорнобильщині — села Хохли, Кононовщину, Черевач (Корогод) та інші. У 1686 році фактично в його руках знаходилось чимало

сіл та містечок в околицях Києва. Він володів млинами біля Києва, селітряними майданами поблизу Трипілля і Василькова. На нього на Васильківському мосту «сбирают с проезжих людей мостовщину». Йому належать «сенные покосы и сена многие» на річці Стугні. Він — дуже близька людина до гетьмана Самойловича і посвоячений з ним. У нього бенкетують представники київської влади, і відомий генерал і командир російського гарнізону Києва шотландець Патрик Гордон охоче відвідує його в Печорському містечку (про що є запис у «Щоденнику» Гордона). Скинення Самойловича не зашкодило «панові Максиму»: він був надто впливовою людиною, яку до того ж добре знав і новий гетьман, Іван Мазепа. Поступово в руках Максима та його синів — Максимовичів — збиралися «доми, хутори, млини» в різних полках Гетьманщини. Сини Максима увійшли до перших рядів церковної ієрархії та козацької старшини. Старший син — Іоан Максимович (1651 — 1715) — став відомим церковним діячем, письменником і проповідником. Він був професором Києво-Могилянської колегії, архієпископом Чернігівським (1697 — 1711) і митрополитом Тобольським і Сибірським (1711 — 1715). Другий син — Василь, що був компанійським полковником, загинув у 1698 році на річці Кодимі — «попался в руки бесурменские и... усечением головы живот свой окончил». Третій син, Дмитро Максимович, одружений з донькою Федора Сулими — Тетяною, став одразу свояком і Самойловича, і Мазепа (через Д. Зеленського, одруженого з другою донькою Ф. Сулими). Спочатку він був ніжинським полковим писарем (1682 — 1692), а потім «войсковым экзактором» (1694 рік), тобто видав зборами податків від продажу горілки, тютюну та дьогтю. Згодом він став генеральним бунчужним (1703 — 1708) і генеральним осавулом (1708 — 1709). Він був наближеною особою гетьмана і користувався його довірою (що не завадило йому втекти з шведського табору під час битви під Полтавою, згодом Максимовича було заслано до Сибіру, де він і помер в 1732 році). Інші сини Максима зробили не таку блискучу, але також цілком пристойну, як на ті часи, кар'єру — Петро був знатним військовим товаришем, Григорій — протопопом переяславським (1680 — 1711), Михайло і Антон — бунчуковими товаришами.

Такі випадки не були поодинокі. Поєднання так званого міського патриціату (торговельно-ремісничої верхівки) зі старшиною мало місце і в Ніжині (рід Тернавіотів), і в Переяславі (Томари), і в Полтаві (Герцики). Багате купецтво міцно тримало в своїх руках торгівлю і фінанси Гетьманщини, поступово скуповувало землі, засновувало «промислові підприємства», керувало міським самоврядуванням. Воно було тісно пов'язане родинними контактами зі старшинською верхівкою, і його вплив на господарство і політичне життя Гетьманщини з часом лише зростав.

Приклад Шираїв, Максимовичів та інших представників великої «аристократії грошей» наслідували й купці «середньої руки». Наприкінці

XVII — на початку XVIII століття і для нього стає характерним інтерес до землеволодінь ня і, разом з тим, близькі зв'язки з козацькою старшиною. Надзвичайно цікавим є приклад стародубського вйта Ісака Дерев'янки. У 1686 році стародубський полковник Яків Самойлович надав йому село Азарівку, а наступного року цей Ісак Дерев'янка вже був стародубським полковим обозним і підписував Коломацькі статті. Хоча Дерев'янка незабаром був звільнений зі своєї посади, гетьман Мазепа універсалом від 3 листопада 1688 року залишив за ним його земельні володіння — слобідку Антонів Лубок — з правом на «послушенство» селян, а також млини та сіножаті.

27 листопада 1707 року гетьман Мазепа «з певного респекту взявши в особливу... оборону и протекцію» Григорія Отвиновського, писаря Стародубського магістрату, дозволив йому «при его ж млинку за селом Ущерпем, на ричци Речици стоячом, поселити дворов скидка» і підтвердив його право володіння «купленным кгрунтом» в селі Обухівці (Стародубської полкової сотні), з правом на «належние... послушенства и повинности» селян. Отвиновський був магістратським писарем до 1722 року, а на початку 1723 року був обраний стародубським вйтом. Щоправда, гетьманський уряд (наказним гетьманом був тоді Павло Полуботок) скасував ці вибори (адже вони відбулися без дозволу гетьмана) й усунув Отвиновського навіть від писарства, але того ж року він фігурує в реєстрі місцевої козацької старшини на посаді стародубського городского отамана. Створена ним ще з дозволу Мазепи слобідка Річиця (або Писарівка), разом із сусіднім селищем Смялчю і Обухівкою, залишилися в руках Отвиновського та його нащадків, що вже належали до козацької старшини.

Іноді Мазепа надавав маєтності і тим визначним членам міського патриціату, які й надалі залишалися в міщанському стані. Наприклад, у 1708 році він надав київському вйтові Дмитрові Полоцькому село Ничагівку (Київський полк).

Але на шляху бурхливого розвитку і господарського піднесення міст і зростання всього міщанського стану Української козацької держави лежала «недобросовісна» економічна конкуренція з боку козацької старшини та монастирів, різного роду утиски з боку місцевої адміністрації, а в деяких містах — привілейоване становище чужоземних купців (грецьких — у Ніжині, російських — у Києві та на півночі Гетьманщини). Щоправда, за часів Мазепи чужоземні купецькі колонії в українських містах ще не мали того впливу, якого вони набудуть пізніше, у XVIII столітті. Грецькі купці з Ніжина спеціалізувалися на торгівлі з країнами Близького Сходу, а також організовували транзитну торгівлю через Україну між цими країнами та Росією, а нерідко — і з Західною Європою. Поселення російських старообрядців на півночі Стародубського та Чернігівського полків лише почали активно розвиватися, і тільки напівлегальні

торговельні операції московських стрільців у Києві (про які згадував у своєму цитованому вище описі міста священник Лук'янов) відверто шкодили місцевому купецтву, викликаючи велике невдоволення українців, що писали численні скарги до Київського магістрату. Стрільці підпільно торгували різними товарами, не виконуючи жодних міських повинностей.

Мешканці багатьох інших міст Гетьманщини — навіть найбільших і найбагатших — скаржилися на різні утиски та кривди, маючи насамперед на увазі своїх чиновників (полкової та сотенної старшини) та великі монастирі. Так, ще за часів Самойловича київський полковник Григорій Коровка–Вольський заволодів власністю міста — урочищами Підгороддям та Кожем'яками з їхніми мешканцями (переважно ремісниками); урочищем Преваркою (Пріоркою) заволоділи козаки, «сенними покосами» і вигоном для худоби київських міщан — київський Кирилівський монастир. Раніше половина з «перевозного збору» йшла на ратушу (друга половина — до царської скарбниці), але коли на Дніпрі було збудовано міст, мостовий збір почали збирати до російської скарбниці, «а в ратушу нічого не дають», хоч міщани платили «мостовые деньги». Рибні лови, острови Муромець та Труханів і ліси захопили «начальные и ратные в Киеве будучие люди». Великим тягарем лягла на місто підводна повинність («подвод по сту и болши», які доводилося наймати «дорогою ценою»). Особливо дошкуляла міщанам конкуренція з боку козацьких (здебільшого старшинських) та монастирських шинків. Києво–Флорівський монастир з чималою вигодою для себе і великим збитком для Київського магістрату торгував горілкою у власних шинках. Крім того, старшина та монастирі заводили, шкодячи інтересам міщан, свої броварні та воскобійні. Ігумен Києво–Кирилівського монастиря Інокентій Монастирський «на ровнинах и на болотах» у чотирьох місцях побудував «мостки» і брав з усіх проїжджаючих, не виключаючи і киян, чималу «мостовщину»; внаслідок чого «окольные люди ни с какими торгами в Киев не ездят».

Чималої шкоди завдавали міщанам козацькі постої, а також відмови власників козацьких та монастирських дворів відбувати загальноміські повинності. Київський магістрат скаржився також на те, що місцевий полковник і старшина безсоромно визискують ремісників: «Ремесленные люди... выдают повинность полковнику и старшини и всякие дела делают без платежу». Київський полковник забрав з відома магістрату під свою владу також «музицький» цех.

Київ був затиснений в міцні лещата між старшиною та монастирями, з одного боку, і російським гарнізоном — з другого. Український гетьманський уряд у відповідь на численні скарги з боку мешканців різних міст видав низку універсалів, що підтверджували старі міські права і привілеї, але здебільшого був не в змозі захистити місто від зловживань старшини та монастирів, не говорячи вже про російських вояків. Зрештою, іноді самі міщани вважали за краще потрапити в

залежність від старшини або навіть монастирів, ніж підпорядковуватися своєму магістратові. Невелике значення мали також видані на прохання міст царські жалувані грамоти, в яких ішлося про низку важливих прав міста. Реальний контроль відносно дотримання цих прав був відсутній, і фактично все залишалось по-старому. Нові царські жалувані грамоти 1689 та 1699 років не надто помітно поліпшили становище київського міщанства.

Подібна картина була і в інших містах Гетьманщини. У Чернігові полковник і полкова старшина також порушували права магістрату. І тут старшина примусово брала у міщан підводи, які належали мешканцям сіл, що перебували під юрисдикцією магістрату, і навіть змушувала ремісників у місті працювати на себе, силою захоплювала міські млини, міщанські землі та угіддя, порушувала торговельні інтереси міщан тощо. У Переяславі полковник І. Мирович «употреблял до своего двору» «загородних людей, на подварках жиючих», які раніше «прислужали» до ратуші. Переяславський полковий писар М. Мокієвський в 1688 році «всем городом Баришполем завладевши, великие людем прикрости» чинив, обтяжував населення «для своих потреб» всяким «послушенством», будівельними роботами та працею в своєму приватному господарстві.

Прикро, але в умовах Української козацької держави місто було майже беззахисним перед цими зловживаннями. Навіть такі великі міста з впливовим патриціатом, як Ста-родуб і Ніжин, не могли знайти захисту від старшинської сваволі. Стародубський полковник Миклашевський разом зі своїм сватом — генеральним осавулом А. Гамалією — з допомогою ще одного свата — згаданого дещо вище старо-дубського вйта Спиридона Ширая — захоплював міські землі, млини та цілі села (Деменку, Рухів, Картушин, Круків, Солову та ін.), осаджуючи на міських землях свої хутори й слободи, використовуючи міські греблі для спорудження своїх млинів тощо. Наскільки безцеремонно поведився Миклашевський з правами та володіннями міста, видно з того, як, захоплюючи хутір Березівщину (поблизу Стародуба), він «часть войсковую» купив, «а две части меских грунтов... силомоцю под владение свое забрал». Усі ці володіння здебільшого так і залишилися в руках клану Миклашевських.

Подібне відбувалося і в Ніжині. Ніжинський магістрат скаржився гетьманові в 1696 році на великі утиски, яких місто зазнає не тільки від полкової старшини і духовних осіб, але й від сотників та рядового козацького товариства. Старшина та монастирі різними способами переманювали і записували за собою селян, землі яких належали місту. В результаті прибутки міста від дьогтьової оренди знизилися наполовину. Дуже зменшилися і міські прибутки від торгівлі («ратушная вага», «ратушное ведерко») та міських млинів («размеровые пожитки»), які фактично перебували в руках різних «особ... как духовного, яко и мирского чина». Своїми універсалами (в 1696 та 1698 роках) гетьманський уряд

підтверджував права Ніжинського магістрату. Однак, мабуть, усе залишилося по-старому, бо в 1699 і 1700 роках ніжинський полковник і небіж гетьмана Іван Обидовський знову нагадував сотенній і сільській козацькій старшині про магістратські права щодо повинностей посполитих (селян) у селах, які належали магістрату Ніжина.

Слід зазначити, що уряд Івана Мазепи, як і його попередників, регулярно підтверджував права та привілеї великих міст Гетьманщини, зокрема знамените магдебурзьке право. Так, було підтверджено магдебурзьке право Києву, Стародубу, Чернігову (17 вересня 1687 року), Ніжину (2 вересня 1687 року і 11 січня 1698 року) тощо. При цьому український уряд завжди підкреслював, що все міське населення має відбувати на користь магістрату традиційні повинності та платити податки. 11 вересня 1687 року Мазепа видав універсал Києву, яким зобов'язував «монастырских людей», тобто монастирських «підданих», незалежно від того, де вони мешкають, чи при монастирях, чи «в дворах монастырских», відбувати сторожову та інші міські повинності; щоправда, це розпорядження мотивоване було тим, що Київ «єсть пограничний, под который завше звыкли неприятели бесурмане подъездами своими подбегати».

Так само Мазепа дбав і про те, щоб права магістрату не були порушені місцевим козацтвом. 16 червня 1688 року було стверджено заборону київським козакам торгувати в шинках горілкою; цю заборону гетьманський універсал мотивував тим, що це ганебне заняття не личить військовому, лицарському стану. Гетьман рекомендував козакам «иншие пристойнейшие к вспоможенью господарства своего обмышления завзята» і загрожував, що кожний порушник цієї заборони «не тилко на шкурі своей строгое понесет каранье и худобы позбудет, але й для горшой неславы з реестру козацкого будет вымаран». Однак це не змінило становища, і у відповідь на численні скарги магістрату 13 січня 1691 року Мазепа видав новий універсал, де, повторюючи заборону козакам шинкувати горілкою, дозволив магістратові порушників цієї заборони «заберати і грабити». 6 червня 1694 року гетьман знову видав грізний універсал, де загрожував порушникам «суровым караньем» у Батурині. Та, незважаючи на це, козаки і після того не перестали з колосальним прибутком для себе шинкувати горілкою, а магістрат — подавати на це скарги.

Захищаючи права Київського магістрату на монопольну торгівлю горілкою в шинках, гетьманський уряд керувався не тільки інтересами міста. Вільне шинкування горілкою козаками зменшувало прибутки міста від горілчаної оренди, а це, в свою чергу, відбивалося на загальних прибутках державної скарбниці.

Проте урядові заходи Мазепи не завжди були на користь міст. Так, гетьман відібрав у Київського магістрату село Осетчину і чотири міські

млини на річці Сирці. Київське міщанство було обтяжене також індуктним збором (податком на імпорт). У дуже важкому становищі на початку XVIII століття опинилося невеличке місто Почеп на півночі Лівобережжя, яке також мало магдебурзьке право. Місто втратило всі свої ратушні села, які, не без допомоги стародубського полковника Миклашевського, розібрали різні державці, зокрема родичі та свояки полковника. Гетьман знав про це. У своєму універсалі 6 листопада 1706 року він писав: «Респектуючи на тяжести и незносние долегливости, городу Почепу деючиися... бо якіе до него належали села, то тіе все за власти небожчика пана Миклашевского, полковника Стародубовского, одишли за державцов, навит ледве не остатное село, зовемое Старий Почеп за инстанціями и уставичною его прозбою, зятеві его пану Андрею Лизогубу досталося в заведованье, чрез що тамошній обыватели почеповские умалилися и до остатного пришли знищеня». Тому гетьман, який ще в 1694 році погодився надати це село Лизогубу, тепер повернув його Почепівській ратуші, «касуючи і анигилюючи» свій попередній універсал.

Загалом можна погодитися з істориками-державниками, які твердили, що політика Мазепи щодо міст та міщанства визначалася насамперед загальнодержавними інтересами (за деякими винятками, коли гетьман був змушений іти на помітні поступки впливовій старшині і фактично закривати очі на порушення прав міст). Сприяючи розвиткові української торгівлі та промисловості і дбаючи про потреби державної скарбниці, гетьман часто виступав оборонцем прав міста і привілеїв його провідної верстви — купецтва та верхівки ремісників, яка наприкінці XVII — на початку XVIII століття посідає досить впливове місце в економічному і навіть політичному житті Української козацької держави. Саме такий напрям державної політики гетьмана мав ще один надзвичайно важливий аспект. Міста і міщани протягом формування, а за часів Руїни — і руйнування недосформованих інституцій Української козацької держави виступали «пасинками держави», яку формували і якою керували козаки, а згодом — козацька верхівка (старшина). Надзвичайно показовим є той факт, що коли раніше, за часів Руїни і навіть за гетьманування Самойловича, деякі українські міста у боротьбі за свої економічні і правові інтереси проти козацької старшини шукали собі допомоги у російського уряду, то за гетьманування Мазепи навіть таке місто, як Київ, де перебували російський воєвода і великий російський гарнізон, поклало свої надії передусім на свою, українську, державну владу і особисто на Мазепу.

Окрім все ж таки недостатньо розвинутих і міцних міст, ще однією, як згодом виявилось, фатальною слабкістю Української козацької держави була надто швидко зростаюча і помітна майнова диференціація серед її населення, яка закономірно переростала в фактичну та юридичну нерівність. Економічне зuboжіння широких мас населення Гетьманщини

наприкінці XVII — на початку XVIII століття, внаслідок безперервних воєн, а також зростаючого визиску з боку чиновників-державців, викликало все більший соціальний протест, що виявлявся в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору і закінчуючи масовими повстаннями.

Дуже поширеними наприкінці XVII століття були такі форми опору селян і міщан, як вписування посполитих у козаки, перехід їх у під сусідки, постійний перехід на «слободи» тощо.

Хоча й становище рядових козаків було нелегке, проте сама наявність козацьких прав і вольностей боронила їх від загрози потрапити в «підданство». Тому під час Кримського походу 1687 року чимало селян пішло до козацького війська. Однак після походу ці «нові козаки» повернулися до свого звичного стану. На Великодньому з'їзді 1688 року старшинська рада ухвалила, «жебы нигде ново козаки з тяглых людей не уписовалися в реєстр козацкий». У зв'язку з цією ухвалою гетьман 15 вересня 1688 року наказав сотникам і отаманам, щоб вони «не важилися як ново тяглых людей у козацтво приймовати и вписовати, так и тых новиков, котрие, на свой упор покозачившись... знову до громад привернули, якобы оные по прежнему знову тяглость звичайную и повинность вшелякую» віддавали своєму державцеві, компанійському полковникові І. Новицькому. Проте, звісно, це не припинило вписування селян у козацтво, чому іноді сприяли й самі козаки, які приймали до свого реєстру деяких «тяглих». Гетьман «под строгим... каранием» рішуче забороняв це робити.

У цьому питанні уряд був послідовний навіть у тих випадках, коли вписування селян у козаки відбувалося з відома і дозволу місцевої старшини. Коли в тому ж таки 1688 році борзенський і шаповалівський сотники вписали в козаки кількох селян, гетьман видав універсал (13 листопада 1688 року), де наказував сотникам «Козаков зась болше не вписовати... кгда ж без указа нашего не доводится вам уписовати никого в реєстр козацкий», а ті, що були вже вписані, — «нехай робят монастиреви свою повинность».

Справа в тому, що гетьман намагався перешкодити надто небезпечному розмаху того, що сучасні соціологи називають вертикальною соціальною мобільністю населення, коли перехід людей з однієї верстви (класу, стану, соціальної групи) до іншої, часто вищої верстви в ієрархічній суспільній структурі є явищем розповсюдженим і нескладним. Адже перехід величезної маси селян та міщан до привілейованого козацького стану за часів Хмельницького поруч із тим, що він дав гетьманові колосальний резерв воєнної сили, мав і негативні наслідки, одним із яких, як нам здається, було деяке уповільнення процесу виокремлення української державної і національної еліти. Недарма майже всі українські історики-державники твердять, що саме плекання такої

еліти як справжньої опори держави і репрезентанта тогочасної «козацької нації» було головною кінцевою метою внутрішньої політики гетьмана Івана Мазепи. Проте гетьман водночас розумів, що надто різке і невпинне втілення в життя такої політики може викликати небажану соціальну напругу в суспільстві, яка не піде на користь жодному із станів і всьому суспільству та державі в цілому.

Якщо уряд іноді і міг дивитися на перехід «посполитих» у козацтво крізь пальці, а місцева старшина іноді й прямо потурала цьому, то монастирі завзято боролися проти втеч своїх «підданих». Коли посполиті села Ястребщини, яке належало Чернігівській архієпископії, покозачилися, архієпископ Іоан Максимович в 1706 році видав грізне «окружное посланіє» такого змісту: «За таковое их самовольство отчуждаются они з домами своими Божія благословенія, общенія христіанского и входу церковного. Кто з них або в домах их умрет — не похоронити: буди им без обыклого пенія церковного погребете. Кто народится в домах их — не крестити. Кто бы их принял в свой двор, з ними пріобщался и до них пошол — тому ж неблагословенію подлежати будет».

Тодішній поет, ієромонах Климентій писав «о уписующихся в козаки дурных мужиках»: «Прето березовим пером виписувать тя треба, Й худобу, кгдаймаеш, на ратуш взять потреба» (тобто, мовляв, таких селян треба вчити кийками і конфісковувати майно).

Якщо перехід посполитих у козаки викликав активний спротив з боку «державців», монастирів і уряду, то ставлення до «підсусідків» і мешканців слобід було трохи іншим.

Перехід у так звані «підсусідки» дуже зріс саме наприкінці XVII — на початку XVIII століття. З одного боку, зубожіння селянства, з другого — утиски старшинської влади примушували багатьох селян і навіть козаків кидати своє господарство та переходити у «сусіди» до інших, заможніших господарів — старшини, духовенства, козаків і навіть заможних селян. Були випадки (наприклад, у Ста-родубському полку), коли і заможні селяни продавали свої двори та поля козакам, ставали їхніми «підсусідками», а самі «в тих дворах своих, от себе проданных, свободно живучи, всяких неналежных собі волностей заживали». Наслідком цього стало те, що податки, які платилися від кожного двору та земельної ділянки, перекладалися на все меншу кількість селянських дворів, від чого страждали і самі платники податків, і державні інтереси (наприклад, все важче було забезпечити «грошові місячні датки» на наймане військо).

Звичайно, це порушувало й інтереси середньої та дрібної старшини, «піддані» якої нерідко переходили в підсусідки до багатих державців (старшини та монастирів), де рівень експлуатації був дещо нижчий. Отже, уряд також мав боронити інтереси скарбниці та всієї старшинської верстви від зазіхань окремих великих землевласників.

У 1692 році лубенський полковник Леонтій Свічка з приводу скарги

державця Петровського на своїх тяглих людей, які у «Козаков в сусідстві мешкають», наказав усім, «которіє упряж мають», відбувати панщину на користь Петровському, а «убогшим подсуседкам» — «Козаков годовати и стацію роковую панскую до города давати», а також «сторожам... полевым непременно все их заслугу давати». Тих, хто порушував цей наказ, чекало покарання і конфіскація майна.

Перехід до юридично неповноправної, але економічно прибуткової категорії підсусідків набув настільки значного розмаху, що в 1701 році гетьман був змушений вдатися до вкрай непопулярних серед селянства заходів — наказати всіх селян, які записалися у підсусідки до козаків, але фактично жили на своєму старому господарстві, повернути знов до селянського стану.

Багато селян і навіть козаків переходили жити на слободи. Хоча звичайно дозволялося осаджувати слободи людьми «чужими», «зайшлими», але фактично слободи заселялися здебільшого місцевими людьми, які бажали хоч ненадовго вийти з підданства. Зрозуміло, що заснування слобід було здебільшого справою великих землевласників — старшини та монастирів. Однак ці заходи нерідко зачіпали інтереси інших державців, які втрачали своїх підданих, і державного скарбу, що втрачав своїх платників податків.

На початку XVIII століття ігумен Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря і знатні військові товариші Федір Жученко та Іван Іскра (обидва — колишні полтавські полковники) заснували біля Полтави слободу «мимо воли и позволения» гетьмана. Зокрема, Жученко «под тем претекстом людей многих значних, войскових и посполитих, полтавских до оной слободи обнадеживанием волностей на житло звабляет»; те саме робив і Іскра, який до того ще «не менший тоей слободи осажованием... городу Полтаве чинит утиск». Довідавшись про це, Мазепа в березні 1707 року наказав, щоб полтавський полковник (І. Левенець) «легкомыслених людей», які йшли до цих слобід, «нетолко переймал, грабил, забирал, вязенем мордовал, киями бил, леч без пощаденія вишати розказовал». Усіх, хто оселився на цих полтавських слободах, наказано було «оттоль зогнати на першое их мешкання повернути», а слободи скасувати.

Згадуваний вже Климентій писав «о йдучих на слободы людех»: «...Добре тые чинят, що прочан обдырают: Бог их простіт за тое, згола гріха не мають. І не тьлько потреба б таких обдирати, Але й з самими душами розлучати. Бог за бунтовника, як мовят, не повісить, Але й нагородою еще потішить. За чим ви, панове, таких не важтєсь щадити: Втікаючих проч самих деріть, бить і беріть діти».

В останні роки XVII — на початку XVIII століття дуже поширилось масове переселення селянства, козацтва та міської бідноти до Слобідської України, сусідніх повітів Росії і особливо на Правобережжя.

У своїх донесеннях цареві гетьман Мазепа не раз скаржився на те, що лівобережне населення, здебільшого з південних полків Гетьманщини (а слід пам'ятати, що саме в південних полках було найбільше переселенців з Правобережжя), тікало на правий берег Дніпра, до Палія. Гетьманський уряд ще з часів Самойловича вживав усіх заходів, щоб припинити цей рух, тримав на головних перевозах на Дніпрі військові сторожі. У деякі роки мало не вся діяльність переяславського, прилуцького та миргородського полковників була скерована на те, щоб затримати цих переселенців. Велика роль у приборканні цього руху належала найманим (охотницьким) полкам.

У листуванні гетьманського та царського урядів збереглося чимало вказівок на те, хто саме переселявся на правий берег Дніпра. «Все безпутство и остатная голота там пошла», — писав Мазепа.

Переселенський рух на правий берег Дніпра поширюється наприкінці 1680-х років. Є дані про масові втечі на правий берег Дніпра в 1687 — 1689 роках. Уряд не тільки перешкоджав їм, а й намагався силоміць повернути переселенців назад. 1691 року гетьман наказував лубенському полковникові Свічці та охотницьким полковникам Новицькому і Кузьмовичу «чернь всю, поотбиравши оружие и всякие вещи, пригнати на сую Днепра сторону». Для того ж туди було послано і переяславського полковника Лисенка.

У 90-ті роки XVII — на початку XVIII століття всі полковники південного Лівобережжя повідомляли до Батурина про те, що масове переселення на правий берег Дніпра дуже посилювалося. Прилуцький полковник Горленко сповіщав Мазепу, що в його полку селяни та козаки розпродують свої землі і спішно подаються за Дніпро. Те саме писав і переяславський полковник Мирович. Навіть в далекому Чернігівському полку якось зібралася велика «купа» втікачів, яка намагалася перейти на правий берег Дніпра, але була завернута назад.

Гетьман скаржився цареві на те, що він не має змоги перешкодити цьому масовому руху, і просив царя добитися згоди польського уряду на те, щоб український уряд мав право посилати своє військо руйнувати правобережні слободи, а втікачів з Лівобережжя примусово повертати додому. У 1699 році Петро I, посилаючись на умови «Вічного миру» 1686 року, звернувся до польського короля Августа II з проханням не дозволяти нікому заселяти Правобережну Україну.

Однак усі ці заходи, судячи з цього, не дали наслідків. У 1700 році московський уряд констатував посилення цього руху і наказував гетьманові збройною силою вертати і суворо карати утікачів. У 1702 році за перехід на правий берег Дніпра гетьман наказав карати смертю не тільки тих, хто тікав, але й тих, хто переправляв їх на перевозах через Дніпро. Проте і це не могло ані припинити масового переселення, ані стримати тих, хто так чи інакше сприяв цьому. Справа в тому, що в

заснуванні слобід на правому березі Дніпра зацікавлені були як київські монастирі, що здавна мали там свої земельні володіння (в руках цих монастирів, зокрема Києво–Видубицького, були й деякі перевози на Дніпрі, які, у зв'язку з посиленням переселенського руху на правий берег, давали монастирям великі прибутки), так певною мірою і сусідня лівобережна старшина, яка мала свої слободи й на Правобережжі. «Воюючи» зі слободами, гетьманський уряд Мазепи продовжував політику Богдана Хмельницького, який колись надзвичайно різко ставився до спроб українців переселятися на Слобідську Україну і намагався повертати потенційних переселенців, караючи за подібне «дезертирство». Очевидно, подібні дії селян і козаків розцінювалися гетьманським урядом не просто як «свавільство», а практично як державна зрада (адже формально Правобережжя належало полякам).

Та особливих турбот гетьманському урядові і місцевій адміністрації завдавали постійні повстання та виступи проти світських і церковних «державців» і багатого купецтва, в яких брали участь селяни, міська біднота та козаки. Ці розрухи здебільшого мали локальний характер: вони зосереджувалися переважно на півдні Гетьманщини, хоча відбувалися окремі заколоти і в північних полках. Заворушення виникали мало не щороку. Іноді вони набирали грізної сили, створюючи дуже небезпечну ситуацію. Зокрема, такий характер мали бунти влітку 1687 року.

Сучасники — українські (козацькі літописці) і чужоземні (європейська преса), а також більшість дослідників зазвичай пов'язують ці соціальні виступи з усуненням гетьмана Самойловича. Проте немає сумніву, що вони мали причини, що не залежали безпосередньо від подій на Коломаку, хоча, зрозуміло, ці події не могли не сприяти поширенню заворушень. Виступи почалися майже одночасно в кількох полках південної Гетьманщини. У Га–дяцькому полку в 20-х числах липня 1687 року селяни містечка Лютенки «розшарпали худобу» гадяцького полковника М. Бороховича. Селяни села Русанівки влаштували справжнє аутодафе: захопили в околицях Гадяча кількох ченців Мгарського монастиря, які їздили до гути за склом, і «на смерть позабивали і, на купу тела их зложивши, дегтем поливши, сеном накидали и, вози на верх склавши, тела их попалили».

Наприкінці липня виступи охопили майже все південне Лівобережжя — Гадяцький, Переяславський і почасти Прилуцький, Лубенський та Миргородський полки.

Найбільші бунти відбулися в Переяславському полку: в самому Переяславі і в багатьох селах та містечках, зокрема у Воронкові, Домонтові, Бубнові тощо. Заколотники вбивали і козацьких старшин, і багатих купців. В Переяславі було вбито полкового судцю (він заміняв полковника, який був у поході) і вїйта. У Переяславі, Воронкові, Домонтові було захоплено чимало майна старшини та купців. Руйнувалися маєтки переяславського

полковника Леонтія Полуботка (зокрема в селі Шелехівці), пасіки (в тому числі і на правому березі Дніпра, біля Трипільля), рибні стави в Бубнові та Домонтові. Селяни забирали старшинську худобу, хліб та інше майно. У Воронкові було захоплено майно сотника Івана Сулими, зруйновано гуральню Максимовича та крамниці Константиновича. В багатьох місцях козацька старшина й міські урядники повтікали і влада на деякий час перейшла до заколотників.

Про заворушення в Гетьманщині влітку 1687 року було відомо і в Західній Європі. Німецька преса писала про грабунки та вбивства в Україні, посилаючись на дані своїх польських кореспондентів (наприклад, польського резидента при російсько-українській армії Глошковського).

Новий уряд гетьмана Мазепи енергійно взявся за приборкання бунтів. Повертаючись з табору на Коломаці, гетьман мав, окрім козацького війська і компанійців, ще надані йому князем Голіциним смоленські полки (піхоту та кінноту). Крім того, гетьман, який був тоді в Гадячі, викликав до себе 13 серпня 1687 року компанійські полки Новицького та Пашковського. Водночас діяла і нова полкова влада. У Переяславському полку виступи швидко і успішно придушив новий полковник Дмитрашко-Райча. Послані ним загони відновлювали місцеву адміністрацію, карали учасників виступів, вишукуючи насамперед організаторів, стягували великі штрафи та контрибуції в сотні талерів з місцевих громад. Невеселу картину ліквідації розрухів 1687 року змалював у своєму літописі Самійло Величко: «Зараз всех тих своеволников по городах и селах велено от Гетмана старшинам зисковати, ловити и до крепкого вязения отдавати, потом розиски чинити; по которих розисках едним виннейшим руки и ноги полаmano, другим голови неистовіе одтинано, третих на шибеницях вешано, четвертих на худобах карано, з пятих глупство киями вигоняно».

Хоча бунти 1687 року були жорстоко приборкані, але вже на початку 1688 року в Миргородському й Лубенському полках сталося кілька нових виступів селянства та козацтва. Один з агентів гетьмана, який проїздив через ці полки в березні 1688 року, писав: «Йдучи через полк Миргородский и Лубенский, прислухалемся межи людьми посполитими, же голоси барзо непожиточніе так самому рейментарови, яко й мешкаючим статечне в Украини людям; с которих до подобенства бунту неуважного сподеватися потреба, а то с тих мер, иж од своих панов полковников меют полчане великіе долегливости... за що на весне хотят цале вийшовши у войско, отозватися за свои кривди».

Небезпечного розмаху набрали селянсько-козацькі заворушення влітку 1689 року, після другого походу на Крим. Внаслідок того невдалого походу (про нього — див. попередній розділ), «многое тогда от войска московского и козацкого на Голицина и Гетмана было роптаніе и клятвa». Ще рішучішими були настрої в середовищі звичайних українців, які несли на собі головний тягар цих походів. Гетьман на той час був у Москві, і

керівництво державою було в руках наказного гетьмана — генерального судді М. Вуяхевича, генерального осавула І. Ломиковського і ветерана багатьох кампаній, компанійського полковника І. Новицького. Наприкінці літа 1689 року Вуяхевич і Новицький сповіщали Мазепу про заворушення в Україні. Вуяхевич писав, що йому важко тримати людей у покорі, бо «люди його не слухаються, властей не поважають, розбігаються в різні сторони... Що можемо зробити з якимись кількома тисячами дворян [найманого гетьманського надвірного війська] проти такого великого числа неслухняних! Не так страшні нам невірні татари, як свої нехристі, що страху Божого не мають і начальства не слухають». Вуяхевич і Новицький просили Івана Мазепу скоріше повертатись додому.

Гетьман був дуже стурбований цими подіями. Він сповіщав Новицького про те, що його зустріли в Москві дуже прихильно, що він одержав великі царські «милості» (в Україні вже поширювалися чутки, що у зв'язку зі справою Голіцина Мазепа потрапив в «опалу», його заарештовано і навіть страчено). Гетьман наказував своїм замісникам якнайшвидше приборкати заворушення. Він писав: «Постерегайте того пилно, абы порядок зась... был заховай в належитом исправленіи». «Неспокойный и малодушный головы, который безсловными плетками своими всенародный покой нарушают», мали бути ув'язнені та покарані.

Повернувшись до України, Мазепа писав цареві Петру, що він «видит в Малороссійских краях всюду совершенную смиренность». Проте окремі заворушення були і в 1690 — 1691 роках. 1691 року відбулися виступи проти старшини в Київському, Лубенському, Полтавському та інших полках. Ці бунти були особливо небезпечні тим, що вони охопили козацьке військо і навіть бували, як ми вже бачили, в найманому війську. Зокрема, в травні 1690 року, під час походу на річку Самару, козаки Миргородського полку відмовилися підкорятися своєму начальству, а чимало з них втекло додому. Не допомогли навіть погрози суворою карою, головне — «в послушенство тяглое выдавать», тобто перевести в селянський стан.

На початку 1692 року ліквідація заворушень ще тривала. Гетьман наказував Іллі Новицькому «тих збродцов и бунтовников, который над Сулою забойством безбожне руки свои помазали, судить и учинить декрет, кого доведется на горле карати, а кого киями обкладати». Однак уже влітку того ж 1692 року на півдні Лівобережжя розпочалися виступи, пов'язані з повстанням Петрика. Український уряд був дуже стурбований «соціальною програмою» ханського гетьмана та його популярними антистаршинськими закликами, що мали значний вплив на широкі маси населення, зокрема південної Гетьманщини. Старшинська рада в жовтні 1692 року обговорювала і це питання та подала вочевидь занадто оптимістичну картину тогочасних соціальних відносин на Лівобережній Україні, призначену, звісно, для вух представників російського уряду. «Внутри Малороссійских городов никакой обиды жителям... никаких налог

нет. Живут все, старіше і меншіе, войсковые и посполитые люди, малоросійские жители в счастливом поведеній, никто их не зобижаает, не насилствует, не теснит, всякого имения в доволство житія своего имеют много. В котором будучи изобиліи, все хвалят имя Господа Бога, давшого силу і власть их Царскому Пресвітлому Величеству счастливо владети и облаадателствовати ими...» Дійсність була дещо іншою.

Окремі заворушення були в 1693–му і особливо в 1694 — 1696 роках. Зокрема, 1693 року бунти і повстання охопили територію Ніжинського полку, а 1694 року — козацьке військо. У червні 1694 року, під час походу в районі річок Вовчої і Самари, в Гадяцькому і Полтавському полках стався великий заколот. Полковники цих полків сповіщали гетьмана, що якби не гетьманський «лист», який дозволяв війську повернутися додому (після чого козацькі полки вирушили назад, за Вовчу), то «певне и нога б наша оттоль не уйшла, и были бысмо цале побитими». Щоправда, і після того козаки «по табору з киями й кольем ходят». Старшина скаржилася, що козаки «заодно додому уходят, а нельзя их вже и зупиняти, поневаж убійство над нами оніе, безпутники, цале виполнити укновали. И если б тут до килка день прийшлося нам збарити, то певне б хиба сами бысмо з старшиною при арматах остались».

Заворушення в козацькому війську виникали і пізніше. Сучасник подій, львівський міщанин Домінік Вільчек, писав 24 серпня 1695 року королю Яну III Собеському про «неймовірні бунти серед козацтва». «Мазепа, — промовисто писав Вільчек, — всю гармату позабирав з козацьких полків і наказує завжди ставити її перед своїми наметами. При ній поставлено московських стрільців, сердюків і компанійців 500, які там днюють і ночують... Щоб приборкати завзятість (козаків), Мазепа наказує на кожній стації ставити дві шибениці».

У 1696 році, під час походу, спалахнуло нетривале повстання козаків Київського полку проти свого полковника К. Мокієвського. Виступи козацтва, здебільшого скеровані одночасно і проти власної старшини, і проти гетьманського та царського урядів, не припинялися і на Запорозжжі. Особливо великі заворушення були там 1691 року. У 1700 році в Таванську сталася велика сутичка між запорожцями та гетьманськими сердюками. Багатьох січовиків та найманців було вбито, інших покалічено; у купців порозбивали та пограбували їхнє майно, зокрема бочки з вином та медом.

У 1701 — 1702 роках Запорозжжя виступило проти будівництва російським урядом фортеці на Дніпрі коло Кам'яного Затону. Запорозжці зруйнували селітроварні лівобережної старшини на річці Самарі, забрали казани, волів тощо, вчинили ряд нападів на турецьких та грецьких купців, які торгували з Лівобережною Україною і Росією.

Ці заворушення та заколоти, що тривали майже увесь період гетьманування Мазепи, ставили український уряд перед дуже складною проблемою. Цілков зрозуміло, що козацьке військо не можна було

використовувати як урядові поліцейські сили. На воєнному становищі козацтво було не завжди, а під час походів, нерідких у ті роки, козаки були дуже далеко від території своїх полків. А головне — серед самого козацтва надто частими були виступи проти своєї старшини та державців. Тому уряд мусив або збільшувати наймане військо, утримання якого завжди було великим тягарем для населення і збільшувало його незадоволення, або ж мимоволі (і дуже неохоче) звертатися по військову допомогу до Москви. Це неминуче сприяло російському втручання у внутрішні справи України, посиленню тиску на українську державність. І Мазепа йшов на збільшення кількості найманого війська, як кінного (охочеконного, компанійського), так і пішого (охоче-піхотного — «сердюків»). У цих полках було мало «природних» козаків; зате було багато, особливо серед старшини, «зайшлих елементів», зокрема з Правобережжя, Молдавії, Білорусі, Польщі тощо. За словами сучасників, Мазепа тримав у себе «в милости и призрении» охотницькі полки, сподіваючись на їх відданість урядові. Але між реєстровим козацьким та охотницьким військом завжди тривали суперечки, непорозуміння, конфлікти, а іноді навіть збройні сутички. Наймане військо було дуже непопулярним серед українського населення, якому надто дошкуляли компанійські та сердюцькі постой (стації).

Напружені соціальні відносини й загострення соціальної боротьби в Гетьманщині були дуже небезпечними також для зовнішньої політики українського уряду і широких планів Мазепи щодо посилення позицій Української козацької держави і об'єднання українських земель. Вони послаблювали позиції України відносно царя та змушували український уряд триматися в орбіті російської зовнішньої політики. Вони стали причиною того, що Запорозька Січ протягом майже всього періоду гетьманування Мазепи знаходилась у різкій опозиції до гетьманського уряду, з великою недовірою, а то і з відвертою ворожістю ставилася до самого гетьмана. Наслідком цього були такі дії запорожців, як спроба встановити польський протекторат над Січчю в 1689 році або розробка планів угоди з Кримом в 1690-х роках. Усі вищезгадані обставини також послаблювали позиції Мазепи на Правобережній Україні і тим самим надзвичайно ускладнювали здійснення одного з його найголовніших національно-політичних завдань — об'єднання Правобережжя та Лівобережжя в єдиній Українській козацькій державі. Крім того, досить непопулярна серед широких верств «соціальна» і «кадрова» політика гетьмана певною мірою спричинила створення образу Мазепи як вірного слуги Москви, виконавця різноманітних несприйнятних для населення царських планів щодо України. Раптова для більшості українців зміна зовнішньополітичного курсу гетьмана в 1708 році не могла не спантеличити багатьох. Значною мірою це спричинило кінцеву поразку майстерно побудованих планів Івана Мазепи.

Передбачаємо ще одне питання ласкавого читальника — яким же

був стиль, манера керування людьми, що її дотримувався герой нашої книжки, як формувалися його відносини з опозиційними або й ворожими щодо нього представниками власне українського політичного істеблїшменту? Адже цей момент був і залишається надзвичайно важливим для будь-якого політика, від цього багато в чому залежить його «успішність».

Спробуємо звести до купи все, що знаємо з джерел. Про вміння гетьмана причаровувати до себе людей завжди писали багато — і сучасники Івана Степановича, і пізніші історики, публіцисти тощо. Як слушно зауважував Ілько Борщак, це вміння полягало передусім у тому, що гетьман міг майстерно уловлювати хід думок співрозмовника, аби говорити з ним на ті теми і тією мовою, яка була для того зрозуміла і прийнятна. При цьому Іван Степанович чудово знав собі ціну і ніколи не опускався до грубих лестощів чи якихось інших подібних прийомів, які здатні радше відштовхнути і насторожити розумну людину. Себе Мазепа вважав, за його ж словами, «искусным и ношеным птахом», тобто особою, чудово обізнаною з політичними справами. Зрозуміло, що хоч тоді, хоч зараз політик рідко може бути відвертим у своїх словах, адже він має турбуватися про те, як вони будуть сприйняті в суспільстві. Не дивно, що цей аспект був дуже важливий і для Івана Мазепи. Очевидно, що поведінка українського гетьмана в цьому плані була зразковою — як влучно висловився неодноразово цитований нами французький дипломат Жан Балюз, гетьман «користувався великою повагою в країні, де народ, загалом свободолюбивий і гордий, мало шанує тих, хто ним володіє». Зауважимо, що Мазепа був керівником зовсім молодого держави, яка до того ж тільки-но вийшла зі стану зтяжної кризи, що мало не зруйнувала її. Для того, аби успішно провадити свою лінію за тих умов, політик мав володіти винятковими здібностями, міцною волею і, бажано, великою харизмою. Ці якості сполучав у собі, наприклад, Богдан Хмельницький, стиль керівництва котрого можна назвати досить авторитарним. Такий стиль міг імпонувати звичайним українцям (за умов загалом успішного розвитку країни), та аж ніяк не українській політичній еліті, яка на момент приходу до влади гетьмана Мазепи вже значною мірою сформувалася, консолідувалася як потужна політична сила. Тому ті, часом відверто брутальні та жорсткі, але нерідко вельми ефективні методи керівництва, які міг собі дозволити Богдан-Зиновій (наприклад, пряма розправа з політичною опозицією на Січі чи деінде), вже просто не могли бути застосовані Іваном Степановичем — він мусив значно більшою мірою покладатися на силу слова. Таким чином, справа тут, схоже, не тільки у наявності більшої харизми та залізної волі у першого або кращої освіти, шарму чи таланту політика-прагматика — у другого. Адже ми знаємо, що за певних умов гетьман Мазепа не гірше за свого великого попередника, творця Української козацької держави, вмів виявляти і вольові якості (у

вирішальний момент хворий 70-річний Мазепа «зірвався як вихор» на чолі війська назустріч шведському королю та своїй долі), бути відвертим і авторитарним, навіть дуже різким (хоча зазвичай йому чудово вдавалося тримати себе в руках, не видаючи свого емоційного стану). Чудові зразки того, яким різним міг бути Мазепа за різних обставин, зафіксувало перо спостережливого Пилипа Орлика. Чого варта хоча б сцена того, як гетьман посвятив свого генерального писаря в таємні задуми щодо союзу зі Швецією! Мазепа виголосив справжню промову і запропонував Орликові принести присягу на хресті, водночас зауваживши, що цілком довіряє йому, адже той має шляхетську кров, почуття вдячності та відданості своєму панові. Після цього — наступна вбивча тирада: «Дивись, Орлику, аби був вірним мені. Я багатий, а ти убогий, а Москва гроші любить. Ти пропадеш, а мені нічого не буде». Коли ж Орлик саме в цей момент спробував висловити сумніви у доцільності союзу зі шведами, гетьман досить грубо перервав його: «Яйца курицу учат! Албо ж я дурак, прежде времени отступать от его царского величества...» Ще промовистішою є фраза, спересердя кинута Мазепою кільком старшинам, які довго добивалися від гетьмана, аби той розповів їм про свої плани (події мали місце вже значно пізніше вищезгаданої розмови Івана Степановича з Орликом). Орлик писав: «Извещал он, Мазепа, на тое с гневом тыми словами: «Для чого вам о том прежде времени ведать? Спуститесь вы на мою совесть и на мой подлый розумишко, на котором вы не заведетесь болше; я по милости Божой мею розум един, ниже вы все»; и обратившись до Ломиковского сказал: «Ты уже свой розум выстарел», а на мене: «у того еще розум молодой, дитинный», а о посылке до короля Шведского отве-товал: «сам я буду ведать, якого часу послать»; и с гневом вынявши з шкатулы своей универсал Станислава, от Заленского принесенный, велел мне пред ними прочитать». Важко сказати, чого тут більше — майже молодечого запалу (а Мазепі в цей момент було не менше 65 років), іронії («довіртеся моему нікчемному розумові») чи натяку на свої дійсно неабиякі здібності. Проте зауважимо: за увесь довгий період гетьманування — ніякого грюкання ясновельможними кулаками по столах у супроводі обіцянок вибити всіх проклятущих ворогів упень і «загнати за Віслу, аби вони там сиділи і мовчали» (тут, мабуть, причина все-таки у відсутності холеричного темпераменту, притаманного Богдану-Зиновію), а також жодного брутального мордобою, милого серцю Петра I.

Але якими б не були методи керівництва, які застосовував наш персонаж (а вони були, як бачимо, цілком в дусі елегантної і складної доби бароко), вони не могли позбавити його постійного головного болю політика — наявності відвертої та прихованої опозиції, яка була налаштована не надто «конструктивно» ні щодо свого гетьмана особисто, ні щодо очолюваної ним держави.

Формуванню потужної старшинської опозиції наприкінці XVII

століття сприяли як зовнішньополітичні, так і внутрішні чинники. Так, зовнішня політика урядів Самойловича та Мазепа, особливо війна проти Криму та Туреччини в союзі з Росією та Річчю Посполитою, була непопулярна в колах української старшини південних полків, на Запорозькій Січі та серед деяких представників генеральної старшини. Крім того, в нормальних відносинах із Кримом було зацікавлене купецтво південної Гетьманщини. На такому тлі будь-які невдачі союзників по антитурецькій коаліції неминуче мали призвести до пожвавлення опозиційних настроїв у середовищі української козацької старшини. Саме це й сталося в ході невдалих для Росії та України Кримських походів, завдяки чому було скинуто непопулярного (наприкінці свого надміру авторитарного правління) гетьмана Самойловича. Мазепа протягом усього гетьманування чудово пам'ятав, до чого може призвести виступ старшинської опозиції в комбінації із російським втручанням. Таке втручання завжди висіло дамокловим мечем над головами лівобережних гетьманів — двоє з них (Многогрішний і Самойлович) втратили булаву внаслідок доносів до Москви і активних дій опозиційної старшини. Саме цим пояснюється атмосфера таємниці, якою гетьман оточував свої зовнішньополітичні дії навіть за часів союзу з Росією.

Крім того, серйозним каменем спотикання у відносинах між гетьманом і старшиною завжди було питання про статус гетьмана та обсяг його владних повноважень.

Як уже було згадано, зміцнення економічних позицій козацької еліти ставило на порядок денний питання про забезпечення її політичних прав. Згідно з козацькою традицією гетьман ніколи не сприймався як самовладний правитель. Помітним винятком був Богдан Хмельницький з його іміджем «Богом обраного» лідера, що рятує свій народ. Проте навіть його «самовладність» та династійні плани дуже болісно сприймалися старшиною, що воліла бути справжньою правлячою аристократією Української держави, адже перед очима козацької еліти завжди були колосальні права та привілеї шляхти Речі Посполитої. І якщо такі гетьмани, як Петро Дорошенко, намагалися діяти в руслі старих козацьких демократичних традицій, то лівобережні володарі булави все більше намагалися перетворити владу гетьмана на фактично князівську. Самойлович втратив владу саме завдяки недостатньо виваженим і передчасним спробам захопити всю повноту влади в державі, проте і новий гетьман, Іван Мазепа, продовжив політику свого попередника, хоч і робив це дещо обережніше і тактовніше. Це не могло не викликати нових проявів старшинського невдоволення.

Переворот, внаслідок якого Іван Мазепа прийшов до влади, не припинив боротьби серед старшинських угруповань. Самойлович втратив булаву і невдовзі помер, його сини були усунені з великої політики, але потужний клан Самойловичів не вдалося подолати остаточно.

Фактичним лідером тимчасово обезголовленого клану став небіж колишнього гетьмана — колишній гадяцький полковник та російський стольник Михайло Васильович Самойлович, дуже амбітна і владна людина, яка жадала реваншу за всі родинні негаразди. Самойловичі були пов'язані родинними зв'язками з Полуботками (Павло Полуботок був одружений із сестрою Михайла Самойловича), Сулимами, Святополк-Четвертинськими (серед яких виділявся молодий князь Юрій Святополк-Четвертинський, небіж митрополита Гедеона — того самого, обрання якого Київським митрополитом коштувало Україні визнання над нею влади Московського патріархату, особистого ворога Мазепи). У досить вузькому колі вищої української старшини Самойловичі мали ще чимало родичів, свояків тощо. Важливими і небезпечними для новообраного гетьмана були і їхні зв'язки з російською елітою — гетьман Самойлович встиг породичатися з відомим родом Шереметєвих.

Ненадійними виявилися і «союзники» Мазепи зразка 1687 року. Ті самі старшини, що розраховували на прихід до влади «слабкого» гетьмана замість його надто авторитарного попередника, швидко зрозуміли, що новий лідер так само прагне зміцнити свою владу коштом їхніх привілеїв, причому робить це куди талановитіше за хитрого, але часом надто прямолінійного Самойловича. Тому досить швидко серед невдоволених опинилися як колишні прихильники Самойловича, так і більшість тих, хто сприяв приходу Мазепи до влади, — генеральний обозний Дунін-Борковський, генеральний суддя Вуяхевич, Гамалії, Солонини, Забіли, Лизогуби, Данило Апостол і навіть старий знайомий Івана Степановича — Василь Кочубей.

Проте гетьман Мазепа дуже скоро довів, що не даремно вивчав твори Макіавеллі та римських класиків. Принаймні давньоримське правило «поділяй і володарюй» він застосовував з великим успіхом. Спираючись на підтримку царського уряду, гетьман вміло вносив розкол у лави опозиції, яку реально об'єднували достатньо скороминущі матеріальні інтереси. Щедрі пожалування і поступове усування від реальної політичної влади — ця гетьманська тактика виявилася досить ефективною. Поступово небезпечні для гетьмана діячі випадали зі сфери великої політики, їхні місця займали люди, особисто віддані гетьманові, пов'язані родинними та дружніми зв'язками вже з новим кланом, безперечним лідером котрого був Іван Мазепа. Не раз згадувані на сторінках цієї книжки Обидовський, Войнаровський, Мокієвський, Трощинський, Зеленський, Горленко, Орлик, Герцики, Миревичі — всі вони були представниками нового покоління української правлячої еліти, яких висунули на перший план їхня спорідненість із володарем України, їхні особисті якості та відданість гетьманові. Така кадрова політика допомогла гетьманові не просто пережити скрутні часи перших років правління, але й понад двадцять років зберігати в своїх руках усю повноту влади, керуючи українською

зовнішньою та внутрішньою політикою значною мірою на свій розсуд.

Проте давалося це Мазепі дуже нелегко. Адже до самого кінця його гетьманування боротьба серед української вищої старшини за владу то розгорялася, то дещо затухала, але ніколи не припинялася остаточно. Перший серйозний демарш опозиційних сил стався в 1688 році, коли Леонтій Полуботок, Данило Апостол та кілька інших старшин почали листування із Кримом та запорожцями за спиною у гетьмана, маючи на меті якісь ворожі щодо нього політичні комбінації. Обох обвинувачених було позбавлено посад і заарештовано, так само як і генерального осавула Войцу-Сербина, київського полковника Коровку-Вольського та переяславського — Дмитрашку-Райчу. Щоправда, згодом усіх звинувачених випустили з в'язниці, а Апостолові навіть повернули полковницьку посаду. Проте антигетьманська опозиція не заспокоїлася. Не зумівши скористатися вельми сприятливою ситуацією 1689 року, коли Мазепа їздив до Москви і застав там державний переворот, в результаті котрого до влади прийшов Петро I, Михайло Са-мойлович все ж мріяв, що йому вдасться «зняти гетьманові з плеч голову» і самому захопити таку принадну булаву. Для цього він разом з кількома іншими старшинами затіяв небезпечну інтригу з наклепницькими листами. У березні 1690 року в Києві було поширено лист-прокламацію, в якому Мазепа звинувачувався в тому, що він разом із Голіциним збирався «искоренить, погубить и в ничто обратить престол», тобто зжити зі світу Петра I. Гетьман особисто проводив розслідування цієї справи, причому виявив навіть певний талант слідчого — так, спілкуючись із російськими представниками, він авторитетно заявив, що лист (написаний польською мовою) насправді був написаний не в Польщі, адже містить слова в таких граматичних формах, яких би не вжив справжній поляк. Ниточки вели до Михайла Са-мойловича та його приятелів. Проте остаточно небожа гетьмана-поповича згубила так звана справа «ченця Соломона». Оригінальну сучасну трактовку епізоду з Соломоном подає український дослідник С. Павленко. Він намагається довести, що справа із Соломоном була реальною спробою гетьмана Мазепи встановити дипломатичні контакти з польським урядом з метою подальшого тривалого союзу Гетьманщини та Речі Посполитої в критичний момент дворцевого перевороту в Росії і непевності у відносинах між Москвою і Батурином. Згідно з його баченням подій, Соломон був корисним агентом гетьманської розвідки, якого Мазепа використовував у найделікатніших справах, а потім «здав» російським спецслужбам. Загалом таке тулмачення більш схоже на шпигунську історію із занадто вже закрученим сюжетом. Тому ми схилиємося до більш давньої версії Миколи Костомарова, який свого часу теж «розслідував» цю детективну справу.

Якщо викладати суть справи коротко, то в 1689 — 1690 роках з України до Польщі і навпаки кілька разів їздив такий собі чернець Соломон (справжнє прізвище якого було чи то Гродський, чи навіть Троцький). Він

возив із собою підроблені листи нібито від Мазепи до польського короля Яна Собеського та коронного гетьмана Яблоновського (в яких ішлося про палке бажання гетьмана перейти разом з усім козацьким військом під польську протекцію), а також такі ж фальшиві відповіді на них. Причому винахідливий Соломон сам підробляв відтиск гетьманської печатки. Але щось в цій інтризі пішло не так, і злочасного агента заарештувала російська розвідка. На допиті із застосуванням звичних тоді тортур чернець розповів, що насправді він діяв не один, а за прямою намовою Михайла Самойловича. Цього російський уряд стерпіти не міг, і цього Самойловича відправили туди ж, куди й усіх попередніх — до Сибіру. Нещасного Соломона було страчено 7 жовтня 1692 року в Батурині. Та сама доля спіткала ще кількох чи то агентів старшинської опозиції, чи просто необережних і легковажних любителів полаяти гетьмана та московські порядки — черкащанина Михайла Чалієнка, сотника Мандрику тощо. Але ось що зазначає в цілому неприхильний до гетьмана Мазепи Костомаров — Іван Степанович вперто і послідовно намагався зберегти життя всім, кого російський уряд засуджував до смерті за антигетьманську і антиросійську пропаганду. У вищезгаданих випадках йому це не вдалося, але двох нерозумних молодиків, що стали сліпим знаряддям в руках антигетьманської опозиції, Мазепа таки врятував від шибениці. Йдеться про досить резонансну справу з черговим доносом на гетьмана, який подали в 1699 році бояринові Борису Шереметеву бунчуковий товариш Данило Забіла (син звільненого Мазепою з посади генерального хорунжого) та колишній особистий гетьманський слуга Андрій Солонина. Мазепа в цьому доносі звинувачувався у зраді, не санкціонованих російським урядом переговорах із поляками, турками та татарами, а також у допомозі Петрикові (щодо Петрика — див. розділ, присвячений зовнішній політиці гетьмана до 1700 року). Донощиків суворо допитали і видали гетьманові. І тут Мазепа зробив незбагненну для тогочасних суворих часів річ — милував донощиків і відпустив їх на свободу. У випадку із Солониною таке милосердя виявилось виправданим, а от Забіла скористався подарованою свободою вельми своєрідно — він обрав малопочесний в усі часи фах «професійного донощика» і протягом довгих десятиліть плідно працював на цій ниві, пишучи доноси до Москви на українських гетьманів (зокрема, і на Івана Скоропадського), старшину та козацькі порядки взагалі. Справа в тому, що російський уряд конче потребував таких людей в українському істеблїшменті, адже приставлені для шпигування за гетьманами росіяни (як-то стольники Ізмайлов, Протасьєв тощо) все-таки виглядали чужими і не могли так успішно збирати різноманітний компромат.

Прикро, але охочі послужити за непогані гроші на ниві доносительства знаходилися і серед української вищої старшини. Так, Василь Кочубей вів негласне стеження за гетьманом в 90-х роках XVII століття за прямим завданням російського уряду. Василь Леонтійович ще

не один раз з'являтиметься на сторінках цієї книжки, щоб зникнути остаточно і безславно після свого найзнаменитішого вчинку — доносу 1708 року, який коштуватиме йому голови. Поки ж він плекає грандіозні плани, очолюючи найпотужніше антигетьманське старшинське угруповання — так звану «полтавську опозицію». Непрямим доказом апетитів Кочубея є портрет Василя Леонтійовича початку XVIII століття, підписаний «гетьман Кочубей».

Іван Мазепа був у курсі вищезгаданих інтриг — адже він мав власну «розвідку» і «контррозвідку». Гетьманські «дозорці» (Іван Рутковський, Федір Третяк, Петро Гриневич), довірені особи та свояки гетьмана Бистрицький, Топольницький, зрештою, інші козацькі старшини, що завдячували Мазепі своїми посадами, — всі вони відстежували опозиційні та відверто ворожі щодо їхнього володаря прояви. Були у Івана Степановича свої агенти і на Січі, в Росії, Молдавії, Речі Посполитій тощо. Те, що Мазепа успішно протистояв усім інтригам аж до фатального 1708 року, значною мірою є і їхньою заслугою.

Відчуваючи свою силу, яка поступово зростала протягом 1690-х років, гетьман міг дозволити собі бути милосердним щодо своїх ворогів. Крім того, він явно не був схильний до непотрібної жорстокості. На відміну від того ж особисто сміливого Петра I, який ще й катував звинувачених у зраді стрільців, а згодом засудив до смерті власного сина, Мазепа теж був воїном, теж не раз дивився у вічі смерті, але не став ані самозакоханим самодуром, ані садистом. Можливо, в цьому гетьманові допомогли сильний і ясний розум, витримка і неабияка сила волі, а також досить врівноважений характер (що, однак, не заважало йому інколи чинити нелогічно, під впливом сильних почуттів — прикладом таких дій є численні любовні пригоди Івана Степановича).

В цілому ж гетьманові вдалося сформувати працездатну «команду», яка загалом добросовісно працювала за відносно звичних для неї умов, але виявилася недостатньо стійкою та витривалою у вирішальні останні місяці 1708 року. Попри всю свою часто досить яскраво виражену опозиційність щодо російської влади, ця команда за надзвичайно несприятливого для себе збігу обставин почала розпадатися. Інертність, пасивність, відступництво багатьох її представників на вищому, середньому та нижчому рівнях пояснюється також дієвістю російських засобів терору, страхом старшин за своє життя та добробут. Як би ця команда виявила себе за сприятливішого для українсько-шведської коаліції сценарію розвитку подій — точно сказати важко.

Так чи інакше, але і в сфері внутрішньої, зокрема соціальної і кадрової, політики гетьман виявив найбільш притаманні талановитому політичному діячеві тієї доби риси — мудрість, виваженість у відносинах із підлеглими, вміння зробити своїх ворогів союзниками чи принаймні змусити їх бути нейтральними щодо себе (це Мазепі вдалося зробити,

наприклад, з Павлом Полуботком та Данилом Апостолом), щедрість і гуманність. Саме цей набір (попри, а може, і завдяки певній схильності до авторитарності) і дозволив Івану Степановичу тримати булаву довше за будь-кого з українських гетьманів і використати відведений йому історією час для багатьох шляхетних справ, зокрема в сфері культури та мистецтва.

Розділ 5

«Як утриматись музам у воєн заграві?»

Іван Мазепа — меценат української культури та мистецтва

Величезний внесок Івана Мазепи в справу розвитку української культури не залишився непоміченим як сучасниками гетьмана (навіть його ворогами), так і дослідниками XIX — XXI століть. Констатація того факту, що саме за гетьманування Мазепи Лівобережна Україна досягає особливого піднесення та розквіту усіх галузей культури (освіти, науки, літератури, мистецтва), стала майже загальним місцем багатьох досліджень на цю тему. Спробуємо визначити для себе, чим була мотивована така увага гетьмана до культурної сфери, і коротко охарактеризуємо основні культурні надбання «мазепинської доби» та їхнє значення для подальшого українського культурного розвитку, адже, як писав О. Оглоблін, «світ мазепинського ренесансу ще довго світив у сутінках московського панування над Україною після Полтавської катастрофи й поразки політичних планів Мазепи».

Справедливим є зауваження, що так звана «мазепинська доба» розпочалася не на порожньому місці. Часи Руїни, що так страшно спустошили українські землі, підірвали основи Української козацької держави, безперечно, заподіяли чимало шкоди і в сфері культурного розвитку. Проте духовне життя України в добу Руїни не тільки не завмерло, але й виявило гідну подиву активність і творчу наснагу, зокрема в сфері науки, особливо філософії та теології, літератури, політики, трохи меншою мірою в царині освіти та мистецтва, котрі вимагали більших матеріальних засобів та спокійніших умов для свого нормального розвитку.

Парадоксально, але, схоже, певний вплив на це пожвавлення українського культурного життя мала сама загальна ситуація Руїни, руйнація Української козацької держави, створеної гетьманом Хмельницьким. В часи руйнації матеріальних основ людського життя, постійної небезпеки думка людини, особливо інтелектуала-дослідника, вченого, філософа, поета блискучої і химерної доби бароко звертається до першоджерел буття. Саме там людина шукає причини тих часто незрозумілих, страхітливих подій, що відбувалися перед її очима, а нерідко

зачіпали і її саму. В творчій думці та уяві виникають картини минулого і образи майбутнього — того, що було, і того, що може або мусить бути.

Був ще один чинник, що досить сильно впливав на українське культурне життя доби Руїни. Політичні події, а зокрема, перенесення головного осередку Української козацької держави на Лівобережжя на довгий час обмежили західні впливи на українську культуру в цьому регіоні і поставили її віч-на-віч з російським політичним та культурним світом. Потужна російська політична (імперська) ідея, яка знаходилася в процесі формування, в очах українських (київських і чернігівських) інтелектуалів була важливим чинником, що впливав на їхню уяву і думку, формуючи певні «москвофільські» думки і концепції або викликаючи почуття ідейного спротиву російському тиску на українське державне та культурне життя, а іноді створюючи своєрідний синтез усіх цих думок, концепцій і почуттів. Слід зауважити, що в Україні ще залишалися певні польські впливи (навіть на Лівобережжі), а також впливи мусульманського, турецько-татарського світу.

Це ідейно-політичне напруження українського культурного і духовного життя в добу Руїни мало особливий вплив на розвиток української культури пізнішої «мазепинської» доби. Воно створювало відповідний духовний клімат, стимулювало почуття та думку, викликало реакцію українського національного духу на чужі і нерідко ворожі йому події, явища, впливи. Саме в цій киплячій атмосфері зароджувалися ті ідейні та культурні побудови і цінності, які потім знайшли своє втілення за часів гетьманування Самойловича і особливо Мазепи.

Проте не позбавлені логіки й міркування тих авторів, які вважають, що для культурної творчості і народження пам'яток людського духу потрібен стан певного спокою та добробуту. Як писав О. Оглоблін, «в постійній тривозі за своє життя, серед біди і злиднів, без матеріальної бази й певної незалежності від буденних турбот життя творчий процес не може знайти свого завершення, втілення в камені будов, на полотні картин, у друку та оздобах книги, в нотах музики і пісні — в усіх тих пам'ятниках людського духу, що переживають своїх творців і свою епоху й живуть своїм власним життям у просторах вічності, формуючи духовно наступні покоління».

Відносна передишка, консолідація сил українського етносу на частині його етнічної території дала українській культурній творчості можливість знайти своє завершення та реальне втілення, створити свій власний стиль, «проростаючи з оточуючого ландшафту» (за знаменитим висловом Освальда Шпенглера). Цікаво, що навряд чи можна сказати, що ці можливості були ідеальні або цілком задовільні, що українська культура в часи Мазепи здобула якнайсприятливіші умови для свого розвитку, як це часто твердять в сучасній історичній публіцистиці та навіть наукових працях, присвячених добі Мазепи. Вочевидь, це відчув і читач цієї книжки,

якому доводиться читати здебільшого про війни, бунти, інтриги, чвари і катастрофи. Тому запитання українського поета доби бароко, яке стало назвою цього розділу, «Як утриматись музам у воєн заграві?», було справді важливим для митця тієї епохи.

Можливих відповідей було як мінімум дві. Перший варіант відбивав настрої тієї надзвичайно великої частини українців, яка елементарно втомила від постійного стану боротьби і війни, прагнучи миру, спокою, стабільності за будь-яку ціну. Така позиція в принципі могла передбачати і повне зречення ідеї національного самовизначення на користь стабільного існування під іноземною владою. Цілком зрозуміла психологічно, така ідея була наслідком глибокої зневіри тогочасних українців у своїх силах і запанувала в українському суспільстві після поразки планів Мазепи. Після повної втрати Україною всіх ознак політичного суверенітету наприкінці XVIII століття така позиція трансформується в лояльне щодо імперської влади малоросійство, в ідеології котрого, однак, буде місце і «плачу на річках вавилонських» по втраченій «золотій» добі, коли козацька Україна все ще була суб'єктом, «гравцем» на політичній карті Європи. Згодом ця пекуча ностальгія відчуватиметься у Котляревського, Гоголя, Шевченка, які, бачачи навколо себе нудний, сірий, стабільний імперський світ України XIX століття, в розпачі шукатимуть інших, яскравіших барв у добі козацтва.

Друга відповідь цілком пасувала молодому етносу, який поступово трансформувалася в політичну націю. Її висловлювали чимало тогочасних поетів, зокрема відомий київський панегірист Іван Орновський у своєму творі «Вік залізний повсюди розсіює рани». Хоча «Вірша лагідна скромність і лють ворогують, Марс незгідно із Фебом живуть і міркують», поет може знайти себе і в буремний час війни, прославляючи доблесть і відвагу героїв свого часу, «славить залізо в упряжці кривавій». Крім того, зауважував поет, війна і військові успіхи — скороминущі і насправді не такі вже й цінні для історії, а ось справжнє мистецтво — назавжди (типовий приклад спроби протиставлення людини дії, воїна і людини думки, митця, що характерний для культури бароко, яка розчаровано і меланхолійно вглядалася в уламки ренесансного ідеалу «virtuoso» — гармонійної, всебічно розвиненої особистості). Цікаво було б дізнатися, як саме поєднувались гаряче прагнення дій та любов до барокового мистецтва в душі нашого персонажа...

Справа в тому, що Іван Мазепа видається нам доволі своєрідною і самотньою постаттю в не такій і малій вервечці українських володарів козацької доби. Якщо історики і публіцисти різних часів зуміли створити, поряд із досить переконливими і цікавими історико-психологічними портретами ще й досить шаблонні образи («для широкого вжитку») Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Петра Сагайдачного — «воїнів, борців», Івана Брюховецького та Павла Тетері — «демагогів і політиканів»

тощо, то з образом Мазепи така трансформація ускладнена тим, що він погано піддається звичній примітивізації. Сам цей багатогранний персонаж опирався перетворенню на образ «дрібного переможеного зрадника», «інтригана» або навіть шаблонного «великого політика і національного героя» (і перших, і других, і третіх образів у популярній українській історичній традиції минулого й сьогодення є предосить).

І справді, Іван Мазепа — політик, майстер інтриги, полководець, воїн, цінитель прекрасного і його творець — не загубився б і на тлі блискучих правителів італійських князівств доби Високого Відродження — Сфорца, Медічі, Малатеста... Як і вони, Іван Мазепа розумів колосальну роль культури і мистецтва в житті нації, піднятті престижу держави та авторитету володаря, і, поєднуючи це розуміння із справжньою зацікавленістю мистецтвом, зокрема поезією, архітектурою та музикою, приділяв меценатській діяльності величезну увагу.

За словами Оглобліна, «в особі гетьмана Мазепи була щаслива сполука творця, активного учасника культурного процесу і його мецената — багатого, могутнього і щедрого. Культура взагалі, а мистецтво зокрема завжди займали важливе місце в душі Мазепи, натури поетичної і разом з тим схильної до філософічної синтези. Мазепа був непересічний поет, і в палкій політичній поезії його «Думи» кожна думка проникнута глибоким чуттям і високим пафосом, а в поетичній прозі його листів до Мотрі Кочубей майже в кожному рядку не тільки відчувається, але й чується пісенна ритміка, увінчана нерідко навіть віршовою римою». Додамо, що так само цікавими є меланхолійні роздуми гетьмана щодо долі України в «Пісні про чайку-небогу», яку часто приписують Мазепі:

Ой горе, горе
Чайці-небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі!

Киги! Киги!
Злетівши вгору,
Пришилось втопитись
В Чорному морю!
Киги!

Жито поспіло,
Діло пріспіло,
Прийдуть женці жати,
Rim ok з абир am и.

Ой чайка в'ється,
Крилами б'ється!

Чого ж їй літати?
Чого ж їй кричати?

Як їй не кричати?
Як їй не літати?
Дітки маленькі,
Вона ж їм мати!

Ой діти, діти,
Де вас подіти?
Чи мені втопитись,
Чи з горя убитись?

Безперечно вартими уваги є ще не опубліковані та недосліджені поетичні твори гетьмана — філософська дума про старого, що веде розмову зі своїм тілом, та ще один лірико-філософський вірш — обидва нещодавно знайшла в російських архівах дослідниця Тетяна Яковлева. Деякі дослідники (наприклад, Ю. Шевчук) приписують Івану Степановичу ще принаймні два поетичних твори. Перший — дума, присвячена падінню Самойловича, яку за першим рядком називають «Іване, поповичу-гетьмане». В ній засуджується не стільки сам Самойлович, скільки людська пиха та зажерливість в цілому:

Ой Іване, поповичу-гетьмане!
Чому так запустився у недбання?
Ой був єси хорошим усім паном,
А потім протиставивсь усім станам.
Сам цілодушно став гетьманувати,
Хотів нащадкам звичай той віддати.
Ти давню вольність війська став ламати,
І гідності всіх станів зневажати.
У гордість ти упав і став пишатись,
І родом своїм славно вивишатись.
Забув, тебе з любові ми обрали
Та й старшим собі паном забажали.
Вже й ради теж: тобі не стало треба,
Бо мислив, начебто зійшов із неба.
Поміж людей не визнавав любові,
Всі бесіди прирівнював ко змові,
Щоб поміж себе хліба не спожити —
Хотів усіх у нас пересварити...
<...>
А в Війську Запорозькому іздавна
Є рада сильна, котра ділом славна...
<...>

Та Бог на тебе волив напустити
 Твоїх підлеглих, визнали — лихий ти.
 Отак позбувсь гетьманської поваги,
 Дістав натомість слізної зневаги.
 Не допомгла, гетьманська старанність,
 Ні, не заживсь, а мав таку о сонність!
 Ти закінчив, ох, тяжко і жорстоко,
 А пам'ять має плинати широко.
 Отож ніхто не зажирайся много,
 Тоді кінця не матимеш лихого.

Другий твір — «Псалом», або, за першим рядком, «Бідна моя головонька...» — вірш, дуже близький за світоглядом до народних поетичних роздумів про правду і кривду, та взагалі долю людини в цьому жорстокому світі.

Бідна моя головонька,
 Я на світі сиротонька:
 Ні матері, ні татуся.
 До кого ж я прихилюся?
 Прихилюся до Ісуса,
 То ж мой і отець і матуся,
 Тож мні радість і утіха,
 Тим позбуду всього лиха.
 <...>
 Тепер правда лежить в долі,
 А неправда в добрій волі,
 Тепер любви ність і мало,
 Бо на світі все зле стало.
 Боже! Дай нам любов міти,
 А ім'я твоє хвалити,
 Доки ми на суді страшнім
 Узримо світ твій преясний...
 Чоловіку більш не треба,
 Тільки доступити неба.
 Там нам, Боже, даруй бити,
 Лицем к лицю тебе зрити...

Гетьман був чудовим промовцем — це зазначали практично всі дипломати, а також знайомі і друзі Мазепи. Він також добре умів викладати свої думки на письмі. Так, коронний гетьман Речі Посполитої Яблоновський в одному з листів до царя писав про чудовий стиль, яким написані листи, адресовані до нього українським гетьманом. Орлик свідчив, що Мазепа нерідко проглядав продиктовані своєму генеральному писареві тексти, виправляючи їх. Те ж джерело свідчить про нерідкі промови гетьмана перед студентами та професорами Києво-Могилянської

академії, виголошувані довершеною латиною. Гетьман був завзятим бібліофілом і колекціонером — Орлик писав про «незабутню... й досі величну бібліотеку небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправы з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі і латинські інкунабули [видання XV століття], багато ілюстровані стародавні рукописи! Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було на Україні».

Ще одним захопленням гетьмана було колекціонування зброї, що було традиційним для аристократа доби Ренесансу та бароко, — про чудову збірку зброї писали кілька іноземців, які в той чи інший час відвідали Батурин. Добре знався Мазепа і на дорогоцінному камінні — скринька з діамантами та іншими чудовими самоцвітами, що переливалися всіма кольорами, за словами шведського очевидця, лежала біля смертного ложа гетьмана в Бендерах.

Про особливий інтерес Івана Степановича до архітектури свідчать не лише десятки відремонтованих або двадцять шість побудованих на його кошти церков та соборів у сімнадцяти містах України, — зрештою, це досить відомий факт, і про нього йтиметься далі. Можливо, менш відомим є те, що саме Мазепа першим серед українських гетьманів побудував для себе справжній палац (а не просто величезний і пишний варіант традиційної одноповерхової селянської хати — в таких будівлях мешкали його попередники). Цей палац, що височів посеред укріпленого передмістя Батурина, загинув разом з усією блискучою столицею в 1708 році, але судячи з креслень, що збереглися в шведських архівах, він мав три поверхи, був побудований в стилі бароко і мав революційні для тогочасної української світської архітектури конструктивні рішення — наприклад, балочні перекриття. Зсередини кімнати палацу прикрашали кахлі голландського типу, поливна палітра яких нараховувала до восьми різних кольорів. Робили ці кахлі спеціально запрошені з Києва та Москви майстри.

Відомо і про інтерес героя нашої книги до музики — за його сприяння створювались і функціонували ансамблі народного плану зі скрипками, сопілками, флюями, басолями, бубнами. Такий народний музичний ансамбль згадується в універсалі гетьмана від 1705 року, за яким музичний цех Стародуба був підпорядкований «церкві Різдва Іоана Предтечі». Непросто з'ясувати, який саме ансамбль (народний український чи, скоріше, західноєвропейського типу) існував власне при гетьманському палаці, але недаремно ж часто цитований нами Жан Балюз згадує про італійських майстрів-музик при гетьманській резиденції, з якими Мазепа говорив італійською мовою... Зрештою, гетьман, за деякими свідченнями, і сам добре грав на торбані — вдосконаленому і досить складному різновиді кобзи. В Батурині існував хор — причому його реєнта Пилипа спіткала в 1708 році сумна доля — його стратили солдати Меншикова. Однак під час

спалення столиці частина музик та співаків урятувалася — в описі Батурина 1726 року як колишні музики гетьмана Мазепи фігурують Дорош Павленко, Миско Скрипка, Пилип Гребенниченко, Панько Демиденко, Демид Старий, Федір Шевченко.

Дещо складніше з певністю визначити, наскільки світогляд гетьмана був насичений православними християнськими елементами. Меценатство в сфері церковного будівництва само по собі є певним виявом релігійних уподобань гетьмана, проте воно, вочевидь, було продиктоване ще й важливими державними та громадськими інтересами (зміцнення авторитету гетьманської влади, розвиток системи освіти та тогочасної «соціальної сфери», адже при церквах та монастирях існували школи, притулки, шпиталі тощо). Але ми все ж наважимося стверджувати, що, окрім турботи про свій імідж на цій грішній землі, гетьман думав і про вічне життя. З окремих уривків свідчень очевидців (Орлика, російських, шведських авторів) складається образ Івана Мазепи як загалом віруючого і практикуючого православного християнина з достатньо толерантними щодо представників інших конфесій поглядами. Так, він не вдається до скандалу з приводу одруження своєї сестри з католиком Войнаровським (і без зайвого православного фанатизму сприймає згодом родинну сварку, що, схоже, мала саме релігійно-побутове підґрунтя), залюбки спілкується з великою кількістю католиків — поляків і французів, протестантів-шведів тощо. Загалом саме такі погляди були звичайним явищем в тогочасній Україні — думка про козацькі часи в Україні як про добу тотальної лютої ненависті українців щодо католиків, іудеїв чи мусульман є давнім і доволі примітивним міфом, який навіть сьогодні ніяк не вивітриться зі свідомості певної частини українців.

Натомість в Росії XVII століття (до Петра I) до християн інших конфесій ставилися як до еретиків — недаремно цар мав навіть виконувати ритуал миття рук після того, як їх поцілував (і тим самим тимчасово «осквернив») іноземний посол. Тому російських сучасників часто вражала (і нерідко виводила з себе) незрозуміла релігійна толерантність їхніх православних сусідів-українців, які, до того ж, мало відповідали російським уявленням про «боголіпний» зовнішній вигляд (бо в більшості своїй носили не борода, а довгі вуса і «хохлы имели на главах»).

Як же гетьман Мазепа, як православний, сприйняв сувору політичну необхідність порушення хресного цілування і клятви на вірність своєму сюзеренові, російському цареві (який, щоправда, зовсім не був ревним православним чи взагалі благочестивою людиною в очах більшості своїх підданих)? Частково це питання розібране нами в наступному розділі (там, де йде мова про юридичні аспекти союзу Мазепи і Карла XII і розриву васальних відносин Росії та Української козацької держави, а також про сумнозвісну анафему). Тут лише скажемо, що гетьман-політик мав здійснити в тій ситуації те, від чого Іван Мазепа як звичайний християнин,

можливо, і не був у цілковитому захваті. Проте він свідомо робив свій вибір, розуміючи, що його народ і історія насправді не вибачать йому іншого — якщо він не спробує за будь-яку ціну врятувати свій державний корабель у грізному вирі між Сціллою і Харибдою...

Хоча гетьман і був насамперед політиком-практиком і ніколи не одягав «білих рукавичок», переоцінювати ступінь його політичного «аморалізму» та «макіавеллізму», як це робили критики гетьмана (аби скомпрометувати його образ в очах широкої публіки) та навіть деякі його прихильники (захопившись розглядом справді майстерних політичних комбінацій Івана Степановича), все ж не варто. При всій своїй подібності до блискучих італійців доби Ренесансу Іван Степанович усе ж не був українським Олександром VI чи Чезаре Борджіа і своїх політичних супротивників не труїв. Зрештою, гетьман дуже гостро і болісно переживав крах своїх державницьких планів, переживав скоріше не як ренесансний самовпевнений «вінець творіння», а як людина зі свідомістю по-своєму глибоко релігійної доби бароко, кинувши Орликові на згарищах Батурина сповнену гіркоти фразу про те, що вирватися з «московського неключимого рабства» поки ще «не благословив Бог» ні козацьку Україну, ні її володаря...

Повертаючись до питання про політику Івана Мазепи в галузі культури, зазначимо, що гетьман Мазепа був справді великим меценатом. Меценатство було давньою доброю українською традицією і навіть за тих бурхливих часів не занепало. Цікаво, що навіть люди, яких зазвичай вважали дещо ощадливими або навіть відвертими скнарами (гетьман Самойлович, чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський), не шкодували грошей та уваги на будівництво та прикрашання церков і монастирів, дбаючи як про свій імідж, так і про порятунок душі. Але масштаб меценатства Мазепи вражає навіть сьогодні, а сучасники гетьмана були справді захоплені ним. «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет», — писав чернігівський ієромонах (згодом єпископ Чернігівський і митрополит Тобольський і Сибірський) Антоній Стаховський в 1705 році.

Вже після смерті Мазепи козацька старшина в Бендерах (схоже, з дещо змішаними почуттями) підраховувала, але так і не змогла повністю підрахувати всього, що гетьман «розкинув і видав... щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині» тощо. Наведемо деякі дані з цього єдиного в своєму роді і справді вражаючого реєстру меценатських діянь Івана Степановича (суми подані в широко розповсюджених на території України польських золотих). Позолота бані Печерської церкви — 20 500 золотих, спорудження муру навколо Києво-Печерського монастиря — мільйон золотих, великий дзвін і дзвіниця для Печорського монастиря — 73 000 золотих, великий срібний свічник, золота чаша, оправа Євангелія та золота митра для того ж

монастиря — 7400 золотих, позолота бані митрополичого собору в Києві та золота чаша для нього — 5500 золотих, ремонт цього ж собору — 50 000 золотих, церква при Київському колегіумі — 200 000 золотих, церква Св. Миколая Київського з монастирем — 10 000 золотих, ремонт церкви Св. Кирила за Києвом — більш ніж 10 000 золотих, побудова нового пишного кафедрального собору в Переяславі з монастирем — більш ніж 300 000 золотих, церква в Глухові — 20 000 золотих, ремонт і прикраси для Густинського та Мгарського монастирів — 18 000 золотих, Троїцька церква в Батурині — понад 20 000 золотих, незакінчена церква Св. Миколи в Батурині — 4000 золотих, монастирська церква в селі Дігтярі — 15 000 золотих, відбудова кафедрального монастиря в Чернігові — 10 000 золотих, добудова Троїцької церкви там же — ще 10 000, Макошинський монастир із церквою Св. Миколи — понад 20 000 золотих, срібна рака зі свічниками для Київського Золотоверхого монастиря — 4000 золотих. Будівництво і ремонт дерев'яних церков: Св. Іоана в Чернігові — понад 5000 золотих, Воскресенська і Покровська церкви в Батурині — понад 15 000, у селі Прачі — також понад 15 000 золотих.

Щедро жертвував український гетьман і на храми поза Україною — на його кошти будували і прикрашали церкви і собори в Росії (в Рильську), Речі Посполитій (у Вільно), на Близькому Сході. Так, церква в Рильську отримала 2000 золотих, церква у Вільно — 3000. Православні патріархи Сходу, що завжди перебували в матеріальній скруті, нерідко подорожували Україною та іншими східнослов'янськими землями, маючи надію зібрати трохи грошей. Іван Мазепа цілком виправдовував їхні сподівання — так, Єрусалимський патріарх Хрисанф, побувавши 1701 року в Батурині, отримав 50 000 золотих на ремонт монастиря Св. Сави; згодом український гетьман вислав йому ще 30 000. У 1708 році на кошти гетьмана в сирійському місті Алеппо було видане Євангеліє арабською мовою, а Антіохійський патріарх Афанасій отримав від Івана Степановича 3000 золотих, написавши передмову до вищезгаданого Євангелія, де прославляв щедрість, мудрість та побожність гетьмана, за якого мали молитися всі православні священники на землях Османської імперії і котрого за кілька місяців буде проклинати Російська православна церква... Не обійшов Мазепа своєю увагою і найбільшу святиню християнського світу — собор Воскресіння при Гробі Господньому в Єрусалимі. Він отримав від володаря далекої України чашу з чистого золота, лампу та срібну дошку із різьбленим зображенням плащаниці. Дошка (так само, як і вищезгадане арабське Євангеліє) збереглася до наших днів і використовується при урочистих богослужіннях — на неї ставлять чашу зі Святими Дарами. Вона має розміри 105 на 85 сантиметрів, містить зображення Тіла Христового, Божої Матері, Марії Магдалини, євангеліста Іоана, а також символів Страждань Христових — драбини, молотків, губки з оцтом, списа, тернового вінця, ганебного стовпа, рукавиць, Христового хітона тощо.

Напис засвідчує, що дошка є даром Івана Мазепи, ініціали та герб якого зображені внизу цього шедевра різьблення по металу кінця XVII — перших років XVIII століття (жодної дати, на жаль, не зазначено).

Справді важко перелічити всі церкви та монастирі, засновані, побудовані, перебудовані, оздоблені Мазепою. Це монастирі Києва (Києво-Печерська лавра, Пустинно-Миколаївський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Михайлівський Золотоверхий, Межигірський), Чернігова (Троїцько-Іллінський), Лубен (Мгарський), Прилук (Густинський), Батурина (Крупницький), Глухова (Петропавлівський), Домницький, Макошинський, Бахмацький, Каменський, Любецький, кафедральні собори в Києві (зокрема загальновідома Св. Софія), Переяславі, Чернігові, церкви в Батурині, навіть у деяких селах. Навіть вороги (Петро I в 1708 році, після переходу гетьмана до шведів) визнавали, що Мазепа «великой строитель был святым церквам». Цікаво, що на відміну від своїх сучасників — блискучих володарів Західної Європи, що будували багато палаців і порівняно мало соборів, гетьман Мазепа, навпаки, споруджував переважно церкви або публічні будівлі (наприклад, будинок Київської академії).

Ще важче скласти хоча б приблизний список усіх витворів мистецтва, у вигляді ікон, хрестів, чаш та іншого церковного начиння, митр, риз, дзвонів, богослужбових книг, зроблених, опрацьованих, оздоблених золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, парчею, оксамитом, шовком, якими гетьман щедро обдаровував православні святині не лише України, але й інших країн Сходу і Заходу. Взагалі неможливо порахувати загальну суму коштів, подарованих Мазепою церковним і світським закладам — храмам, колегіям, шпиталям, притулкам тощо. Ясно лише, що мова йде про величезні гроші — кілька мільйонів золотих. Адже лише на будови та оздоблення Києво-Печерської лаври Іван Мазепа, за його власними ж словами, подарував більше ніж мільйон.

Хоча сам гетьман Мазепа як меценат української культури і не має собі рівних в історії козацької України, але не можна забувати, що в ті ж часи чимало інших представників старшинської аристократії також були визначними засновниками та благодійниками церков та монастирів. Варто згадати, наприклад, імена генеральних старшин та полковників В. Борковського (Чернігів), М. Миклашевського (Київ, Глухів), В. Кочубея (Київ), К. Мокієвського (Київ), П. Герцика (Київ), І. Мировича (Переяслав), І. Іскри (Полтава), Д. Горленка (Густинський монастир), М. Бороховича, представників династій Лизогубів, Гамаліїв тощо. Різними були мотиви пожертв, так само як і характери та доля цих людей, але всіх їх із вдячністю згадувало не одне покоління священників та мирян в побудованих чи прикрашених ними храмах України.

Значне культурне піднесення козацької України наприкінці XVII — на початку XVIII століття було б неможливе без активної участі і допомоги української церкви, а саме — без гармонійної співпраці української

православної церковної організації та уряду гетьмана. За словами Бориса Крупницького, «ніхто з гетьманів не грав такої ролі в житті української Православної Церкви, як Мазепа». Глибокі і давні зв'язки пов'язували гетьмана Мазепу з українською церквою. Його мати була ігуменею; сестра і племінниця — черницями. Як голова Української козацької держави, гетьман добре розумів величезне політичне та культурне значення церкви і був її могутнім оборонцем і меценатом. Ще до свого гетьманства Мазепа мав близькі стосунки з вищим київським та чернігівським духовенством, зокрема з Києво-Печерським архімандритом Варлаамом Ясинським, майбутнім митрополитом («отцом пастыром и благодетелем моим великим», як згадував про нього Мазепа в 1708 році), і з архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем. Тоді ж, мабуть, почалися дружні відносини Івана Степановича зі Стефаном Яворським, Дмитром Тупталом, Йоасафом Кроковським, Феодосієм Углицьким, Іоаном Максимовичем, Захарією Корниловичем, Інокентієм Монастирським та іншими видатними діячами української церкви тих часів. Ідея гармонійних відносин (або «симфонії», як говорили колись візантійці) церкви та держави завжди була близька серцю Мазепи.

Статус православної церкви в Україні був зафіксований ще за часів Самойловича, коли вона опинилася під зверхністю Московського патріарха (1686 рік), але залишалось чимало спірних і проблемних питань, не говорячи вже про поточні справи церковної організації та церковної політики. Гетьман Мазепа, шануючи права церкви і не втручаючись в її внутрішнє життя, міг лише опосередковано брати участь в подібних справах. Проте він завжди сприяв інтересам церкви і допомагав їй в її потребах, а також захищав її права і привілеї від централізаторської та русифікаторської політики Московського патріархату наприкінці XVII століття. Не маючи змоги змінити загальний статус української церкви, гетьман проте повністю зберіг за собою вплив щодо заміщення церковних посад і надання церковних бенефіцій, а також підтримував ті реформи, що мали на меті піднести значення, силу, добробут та авторитет української церкви. Більше того — шляхом рекомендації українських кандидатів на вищі ієрархічні та навчальні посади в російській церкві (як у центрі, так і на далеких окраїнах, зокрема в Сибіру), Мазепа, схоже, намагався зберегти за українським духовенством і взагалі за Україною лідерство в церковному та культурному житті Східної Європи. Зрештою Мазепа сприяв діяльності тих освітніх та добродійних закладів, якими опікувалася та які утримувала Українська православна церква.

Наприкінці XVII — на початку XVIII століття збільшується церковне, особливо монастирське, землеволодіння. Гетьман Мазепа щедрою рукою надавав маєтки монастирям, а також затверджував своїми універсалами ті великі володіння, що їх на той час зосередили в своїх руках монастирі. В універсалі Чернігівському Єлецькому монастирю 1689 року гетьман писав,

що хоч в Коломацьких статтях було ухвалено не давати монастирям нових маєтків, але він «з горливого до святого местца... усердія, респектуючи на тогдашню в нем скудость и на малость людей, в подданстве обретаючихся», надав монастирю село Мошонку. Згодом Мазепа надавав маєтки монастирям без жодних застережень. Зокрема маєтності були надані (або затверджені) монастирям Києва — Пустинно–Миколаївському, Братському–Богоявленському, Кирилівському і Вознесенському (жіночому), Чернігова, Батурина, Глухова, єпископським кафедрам Чернігова та Переяслава тощо. Гетьманські надання, як правило, підтверджувалися відповідними царськими грамотами.

Окрім земельних надань і надання дозволу на торги, промисли, млини, шинки, на створення слобід і промислових підприємств, а також на право збирання різноманітних місцевих податків, гетьман роздавав чимало «оборонних» універсалів монастирям, звільняючи їх від тих чи інших податків та повинностей, а також забороняючи полковій та сотенній козацькій адміністрації втручатися у внутрішні справи монастирських володінь. Так, борзенський і шаповалівський сотники в 1688 році дістали від гетьмана сувору догану за те, що вони «не знати одколь взявши смелость тую непотребную», наважилися хазяйнувати в маєтках Максаківського монастиря. Гетьманська влада боронила церковні права та володіння не тільки від зазіхань з боку світських державців, але й від «непослуху» з боку монастирських підданих.

Не може не вражати розвиток архітектури в часи гетьманування Мазепи. Ця доба залишила цілу низку прекрасних будівель, які значною мірою змінили архітектурне обличчя міст Лівобережної України. У Києві, Чернігові, Переяславі і в багатьох інших українських містах з ініціативи і за кошти гетьмана Мазепи було побудовано або перебудовано десятки величних храмів. Не можна не згадати старовинних київських соборів — Св. Софії, Успіння Пресвятої Богородиці та Троїцької надвратної церкви (останні два храми — на території Києво–Печерської лаври), Дмитрівського собору Михайлівського Золотоверхого монастиря, Троїцького собору Кирилівського монастиря, перебудованих Мазепою, а також нових соборів та церков, збудованих гетьманом у Києві (собори Св. Миколи в Пустинно–Миколаївському монастирі, Богоявлення в Братському монастирі, Всесвятська церква Києво–Печерської лаври), у Чернігові, Переяславі (Вознесенський кафедральний собор), Батурині і в менших містах та численних монастирях Лівобережжя. Найвеличніші з усіх — обидва київські «мазепинські» собори (в Братському Богоявленському та Пустинно–Миколаївському монастирях) були збудовані в першій половині 1690-х років за одним архітектурним планом (на зразок Спасо–Преображенського собору Лубенського Мгарського монастиря, побудованого близько 1684 — 1688 років, прототипом якого були римські барокові базиліки початку XVII століття), схоже, одним і тим самим не

відомим нам архітектором (щоправда, кілька істориків з української діаспори припускають, що ним міг бути українець Йосип Старченко). Серед архітекторів, що творили під патронатом українського гетьмана, були як українці (згаданий Старченко, Афанасій з Пирятина, Прокіп Корнієвич), так і поляки (Мартін Томашевський, Ян Федрович), німці (Адам Цернікау, Йоган Баптіста), французи (Ла Мот де Тансі, Дерівер).

Український дослідник архітектури та образотворчого мистецтва епохи Мазепи Федір Ернст зазначав, що вперше з часів Київської Русі на території України відновилася традиція будівництва значної кількості великих соборів і монастирських церков. Споруджувалися вони в стилі бароко, були довгими прямокутними в плані будівлями, ділилися на три нефи і мали п'ять або більше бань (центральну і кутові). Нерідко на західному фасаді таких храмів будувалися окремі виступи або башти. Пишно орнаментувався центральний портал (вхід), який прикрашався скульптурними композиціями, з декоративними щитами (картушами), хвилястими лініями волют (прикрас у вигляді мушлі, що дістали українську назву «слимачниці», бо, мабуть, нагадували майстрам слимачків), колонами та пілястрами. Останні мали розкішні капітелі з різьбленням і ліпниною у вигляді виноградної лози, завитків та листочків аканту, дитячих янгольських фігурок (які італійці називали «путті» — «діточки»), квітів та овочів, золочених орлів, сонць, монограм Ісуса Христа та Пріснодіви Марії. Цікаво, що суто барокові елементи гармонійно поєднувалися в Україні з давніми традиціями дерев'яного церковного будівництва, в результаті чого з'явився той стиль, який і досі відомий мистецтвознавцям як українське (або мазепинське) бароко. До речі, на втілення архітектурного проекту в життя сильно впливали смаки замовника, він не віддавався «на відкуп» архітекторові — в угодах між замовниками та архітекторами тих часів перші завжди обговорювали навіть деякі незначні деталі будівлі. Отже, зовнішній вигляд і конструкція величких українських соборів доби «мазепинського бароко» справді відповідали художнім смакам гетьмана та тогочасної української еліти.

Світське будівництво мазепинської України, хоча й мало менші масштаби, позначилося такими монументальними будовами, як, наприклад, будинок Київської академії (1703 — 1704) — первісний зовнішній вигляд цієї будівлі можна побачити, наприклад, на гравюрі Івана Щирського на честь ректора Академії Прокопія Колачинського (1701 рік) — тій самій, на якій, на думку деяких дослідників, в алегоричному вигляді Афіни-Паллади зображено не когось іншого, як... героя нашої книжки, в обладунках і з вусами (!); будинок Київської ратуші (1697 рік) і, звичайно, славнозвісний мур Києво-Печерської лаври з його чудовими брамами та вежами — споруда майже 520 сажнів (більше кілометра) завдовжки та 2 сажні заввишки.

З інших галузей мистецтва мазепинської доби варто відзначити

живопис — церковний (іконопис) і світський (зокрема, жанр портрета-парсуни). Чудовий зразок ікони цієї доби — ікона Покрова Пресвятої Богородиці з Переяслава, на якій зображені переяславський полковник Федір Миревич, гетьман Мазепа, Петро I, його дружина Катерина та придворні, а також представники українського православного духовенства (зокрема, Феофан Прокопович). Бурхливо розвивалося мистецтво різьблення, а особливо граверство, представлене такими визначними майстрами, як Олександр (Антоній) і Леонтій Тарасевичі (які навчалися своєму мистецтву в Аугсбурзі), вже згаданий нами Іван (Інокентій) Щирський, Іван (Іларіон) Мигура, Данило Галяховський та ін. Для уважного сучасного глядача, що всерйоз цікавиться живописом, справжньою насолодою є розглядати бездоганні за технікою виконання гравюри українських барокових майстрів цієї доби, що мають складну композицію, насичені символічними персонажами, алегоріями, якимись химерними образами, що інколи можуть видатися близькими родичами монстрів з творів Босха чи Гойї, або милуватися розкішними пейзажами, композиціями з плодів та пишно орнаментованими рамками. Додамо, що саме наприкінці XVII століття гравюру на дереві витісняє складніший і технічно досконаліший вид цього мистецтва — гравюра на металі (на мідній дошці). Центрами граверства були Київ, Чернігів та Новгород-Сіверський, і українські майстри славилися далеко за межами Гетьманщини. Особливо популярним жанром стають гравіровані об'яви (такі собі рекламки) публічних диспутів, що влаштовувалися студентами та професорами колегіумів. Кінець блискучого гетьманування Івана Мазепи був початком певного занепаду українського граверства, яке відродиться, хоча і не так потужно, в 30-ті роки XVIII століття. Справа тут, мабуть, не лише в тимчасовій відсутності серйозної «спонсорської підтримки» цього недешевого виду мистецтва. Військова та ідеологічна катастрофа, яку пережила козацька Україна в 1708 — 1709 роках, не могла не позначитися на виборі кола тем для гравюр, адже граверам довелося переорієнтовуватися з прославляння подвигів української зброї та ілюстрацій до панегіриків козацькій старшині на вихваляння Петра I та його сановників, які якраз і були ініціаторами політичної руйнації Української козацької держави. Зробити такий карколомний фінт зуміли (і захотіли) далеко не всі митці...

Цікавим і малодослідженим є розвиток прикладного мистецтва за часів гетьмана Мазепи, а саме ця епоха залишила нам у спадок величезну кількість церковних та світських предметів, прикрашених різьбленням, ювелірних виробів з благородних металів, тканин та вишивок, скляних виробів тощо. Ми знаємо, що своїми вишивками срібною ниткою славився неодноразово згадуваний нами Київський Лаврський дівочий монастир, ігуменею котрого була мати гетьмана Марія-Магдалина, а черницею — сестра Івана Степановича. В різних українських музеях зберігаються кілька

вишитих саме за ігуменства Марії–Магдалини Мазепини плащаниць, церковних риз, «воздухів» тощо. Неймовірно, але і для цієї тихої обителі 1708 — 1709 роки стануть катастрофічними — монастир буде закрито російським урядом, а черниці перейдуть до Флоровського монастиря на Подолі, де згодом буде відновлене мистецтво високохудожньої вишивки сріблом.

Саме в добу гетьманування Мазепи Київ відродився в своїй іпостасі духовного центру України. Його значення та вплив, як це було колись ще за часів Петра Могилы, поширилися далеко на схід і південь, у країнах Східної Європи і православного Сходу. Головним культурно–науковим осередком Києва і всієї України став Києво–Могилянський колегіум, який успішно пережив скрутні часи Руїни. Зміцнення української козацької державності в останній чверті XVII століття сприяло створенню для колегіуму належної матеріальної бази, а відновлення культурних зв'язків із Західною Європою та культурна діяльність на Сході допомагали йому збирати якісні викладацькі кадри, що нерідко здобували підготовку в університетах Західної та Центральної Європи, і приваблювали до нього широкі маси студентської молоді. Про високий науковий рівень колегіуму можуть свідчити хоча б імена викладачів — Варлаама Ясинського, Йоасафа Кроковського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича. Останнього вважають найвидатнішим вченим–енциклопедистом тогочасної України. Прокопович добре знався на теології, філософії, літературі, історії, математиці, астрономії, а також першим почав викладати в Києво–Могилянській академії теоретичну фізику та математичні науки (усе це, між тим, абсолютно не заважало Феофанові бути неймовірним інтриганом, мати мінімум одного позашлюбного сина і виявляти щодо своїх численних ворогів гідну подиву мстивість).

У 1690 році в колегіумі було запроваджено повний курс теології (а саме наявність такого курсу була обов'язковою ознакою тогочасних вищих навчальних закладів — університетів і академій), а 1694–го (згідно з царською грамотою від 21 січня) він дістав фактичні права академії і внутрішню автономію. Проте лише в 1701 році (ця царська грамота датована 7 жовтня) колегіум був офіційно визнаний академією. Схоже, справа була в тому, що російський уряд з певною обережністю ставився до викладання теології в Києві, який вважався розташованим у зоні сильних католицьких і уніатських впливів.

Як писав сам гетьман Мазепа, в Києво–Могилянській академії «цвечение всякому з малороссійских детей хотячому учитися походит». Академія в цей період дійсно мала загальнонаціональний характер, охоплюючи всі стани українського населення, від гетьманського небожа до звичайного селянина. Важливо, що тут формувалися кадри української керівної еліти. Саме сюди гетьман Мазепа віддавав навчатися наукам своїх небожів і потенційних спадкоємців — Івана Обидовського та Андрія

Война-ровського. Тут вчилися діти генеральної старшини та полковників — Орлики, Ханенки, Полуботки, Лизогуби, Ломиковські, Горленки, Мировичі, Новицькі, Голуби, Туранські, Маркевичі, Скоропадські та багато інших майбутніх державних, культурних, церковних діячів козацької України. Згодом тут навчалися їхні діти, і ця традиція зберігалася майже до кінця існування Гетьманщини. Саме тут, в академічних конгрегаціях, формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької еліти і мали значний вплив на українську державну політику. Зі стін академії вийшло нове покоління старшини, що відіграло велику роль наприкінці гетьманування Мазепи, а потім в колах української політичної еміграції (Пилип Орлик, Федір Мирович), а також в Українській козацькій державі за часів наступників Мазепи (Павло Полуботок). Також тут готувалися кадри для місцевої української адміністрації полкового та сотенного рівня, яка помітно відрізнялася від своїх попередників доби Руїни, а також духовенства — фактично тогочасної української інтелігенції, яка формувалася з різних верств українського народу. За часів Мазепи Київська академія мала найбільшу за увесь період свого існування кількість студентів — понад 2 тисячі.

Такими великими успіхами Києво-Могилянська академія чимало завдячує Мазепі, якого Варлаам Ясинський називав «особливим обновителем, промислинником і благодітелем Братського монастиря». «Зрим Києво-Могилянські Афины, щедрою десницею Вашею Панскою каменным строением и прав утверждением укреплены», — писав у 1705 році ієромонах Антоній Стаховський, префект Чернігівського колегіуму, що згодом став Сибірським архієпископом, у своєму «Зерцале от писания Божественного». Затвердження статусу і прав академії, забезпечення її маєтками (зокрема надання Київському Братському монастирю села Більмачівки в Івангородській сотні Київського полку в 1692 році, сіл Виповзова і Лутава в Остерській сотні наступного року, села Плісецького в 1702-му, затвердження прав на село Стайок в 1707-му тощо), щорічна дотація в сумі 1000 золотих («на київських спудеїв»), різні коштовні подарунки (зокрема, значна кількість цінних книжок для бібліотеки), будівництво нового академічного корпусу та передача в 1703 році кількох будинків на Подолі, повсякчасна увага до академії та піклування про неї, часті візити та присутність на диспутах та академічних театральних виставах — усе це зробило гетьмана «ктитором преславної Академії Могило-Мазеповіанської Київської» (як називав цей заклад Феофан Прокопович у своїй посвяті до драми «Володимир»; ця назва стала звичною для академії). Передаючи академії село Плісецьке, гетьман писав, що робить це, «меючи особливый наш на тую обитель святую Братскую киевскую (в которой многими трудами ко общой церкви Божией и Малороссийской нашей отчизни пользе и потребе науки визволение отправуются) респект и рементарскую патронствующую прихильность...»

У 1708 — 1709 роках російська влада в Києві навіть всерйоз побоювалася «мазепинських симпатій» і якихось виявів непокори з боку Київської академії, яка після Полтавської битви переживала протягом досить тривалого часу далеко не кращі часи, а її професори в своєму колі нерідко з ностальгією згадували «золоту» мазепинську добу.

Києво-Могилянська академія була не єдиним важливим навчальним закладом Гетьманщини. Під безпосередньою опікою гетьмана Мазепи в 1700 році з'явився і почав швидко зростати новий академічний центр — Чернігівський колегіум. Він містився при Борисоглібському монастирі і спочатку мав лише три «класи» (курси) — інфіми, граматики та синтаксису, а з 1705 року, коли колегіум перенесли до більшого приміщення, — шість «класів», що, власне, і складали звичайну навчальну програму. Недаремно Ан-тоній Стаховський, префект колегіуму, присвятив видане в Чернігові 1705 року «Зерцало от писания Божественного» Мазепі як меценату чернігівських храмів та покровителю колегіуму, що згодом (у 30-ті роки XVIII століття) неофіційно називали «Чернігівською Академією».

Передбачалося також заснувати колегіум при новій єпископській кафедрі в Переяславі, і, схоже, лише бурхливі події 1708 — 1709 років змусили відкласти цю справу на майбутнє. Згодом цей план буде реалізовано, але вже не за життя Івана Мазепи.

Створюючи гідні умови для поширення вищої освіти в Українській козацькій державі, гетьман не хотів ізолювати українську молодь від навчання в інших європейських закладах. Немає сумніву, що Києво-Могилянська академія, завдяки його допомозі, добре забезпечувала академічні інтереси українського студентства. Цікаво, що за часів Мазепи українці з Гетьманщини рідко навчалися в університетах Західної Європи — очевидно, значно простіше і дешевше було вчитися вдома, а рівень освіти, який давала Київська академія, не поступався європейському. Але в останні роки свого гетьманування Мазепа охоче посилав українську старшинську молодь, яка пройшла світський курс (до курсу теології) в Києві, продовжувати навчання у Львові, в єзуїтському колегіумі. В цьому місті, наприклад, навчалися сини генерального обозного Іллі Ломиковського, його онук Микола Ханенко, майбутній генеральний хорунжий і автор славнозвісного «Щоденника», свояк гетьмана Мазепи — Іван Топольницький, син переяславського полкового судді Андрій Берло (згодом стане єпископом Переяславським під іменем Арсенія) та ін. Можливо, це було якимось пов'язано з новою орієнтацією політики гетьмана, спрямованої на пошлявлення контактів між різними українськими землями, навіть із тими, що ніколи не входили до складу держави Хмельницького. Взагалі в цей період культурні контакти Гетьманщини із Заходом, які раніше відбувалися переважно через Вільно, почали налагоджуватися і завдяки львівським колам інтелектуалів.

З діяльністю київського та чернігівського академічних центрів безпосередньо пов'язаний розквіт української науки та літератури цієї доби. Поруч з численними академічними курсами та підручниками з теології, філософії, піітики, риторики (ораторського мистецтва), діалектики (мистецтва вести дискусію) тощо, з'являються такі монументальні твори, як богословський трактат німецького архітектора на українській гетьманській службі (зокрема, за його проектом побудовано чудовий бароковий Троїцький собор в Чернігівському Іллінському монастирі), військового інженера та, що може видатися нашому читачеві трохи несподіваним, видатного теолога Адама Зернікау «Про сходження Святого Духа». Тоді ж було видано шедевр української агіографії (літератури, присвяченої життям святих) — «Четві-Мінеї» Дмитра Туптала (1684 — 1705), праці Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Іоана Максимовича та інших вчених теологів і філософів тих часів.

Дуже характерним для мазепинської доби був інтерес до історичних досліджень. Українська історіографія кінця XVII — початку XVIII століття була тісно пов'язана з політичним життям гетьманської держави. Українська політична думка того часу постійно користувалася історичними матеріалами та аргументами. Варто згадати лише, наприклад, вступ (преамбулу) до Конституції 1710 року («Виводу прав України» П. Орлика), історичні паралелі в листах та універсалах Мазепи, Петрика, Орлика, Скоропадського та інших діячів тієї доби. Можна з повним правом сказати, що всі визначні українські політики тоді справді всерйоз цікавилися історією, зокрема історією України. Це позначилося також на конкретних напрямках історичних досліджень.

У центрі уваги тогочасних історичних праць була одна справді велика і грандіозна тема, наповнена для сучасників особливим історичним та політичним значенням, — тема Визвольної війни українського народу, Хмельниччини. Автори тогочасних історичних праць або майже виключно цікавилися цією темою (Самовидець, Граб'янка), або ж вона явно домінувала в їхніх дослідженнях (Величко). Саме на часи гетьманування Мазепи припадає розквіт так званого козацького літописання. Щоправда, історичні твори Самовидця (Романа Ракушки-Романовського) — «О початку и причинах войны Хмельницкого» (розпочатий ще за Самойловича), Григорія Граб'янки — «Действія презельной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского з поляки...» (1710 рік) і Самійла Величка — «Сказаніе о войне козацкой з поляками» (1720 рік) не зовсім вкладаються в хронологічні рамки мазепинської доби. Але Роман Ракушка продовжував свою працю вже за гетьманування Мазепи, а Величко і, можливо, Граб'янка розпочали написання своїх відомих творів ще до 1709 року. Зокрема, це напевно можна сказати про Величка, який, будучи канцеляристом Генеральної військової канцелярії, наводить в останній частині свого

«Сказанія» великі цитати і навіть повні тексти документів, що не пережили зруйнування гетьманської столиці в 1708 році, коли український державний архів загинув або був вивезений Меншиковим і так чи інакше не міг бути в розпорядженні автора після того. Зрештою, сам Величко у вступі до свого твору вказує, що він задумав писати свою історію ще в 1704 році. Праці вищезгаданих істориків мазепинської доби, створені під сильним впливом інтересів і настроїв, що панували в культурно-політичному житті тогочасної України, були не «козацькими літописами», як їх ще й досі неточно називають, а справжніми історіями з помітним нахилом до історичного і навіть філософського синтезу. Цей узагальнюючий момент осмислення історичного процесу помітний і в таких загальноісторичних оглядах, як «Летописец си ест Кроника» ієромонаха Леонтія Боболінського (1699 рік). Інтерес до історії охоплював значне коло освічених людей. Павло Полуботок, майбутній гетьман, вихованець Києво-Могилянської колегії, є автором невеличкого твору «Кронічка» (охоплює період з 1452 до 1715 року), яку Яків Маркович помістив у своєму величезному за обсягом щоденнику («Діаріуші»). Один з братів Лизогубів (Яків або Семен), мабуть, саме тоді розпочав писати свій літопис (Лизогубівський, читач ще зустрінеться з цитатами з нього в розділі нашої книжки, присвяченому трагічним подіям 1708 — 1709 років в Україні). Інтерес до історії прокидається і в молодого покоління вихованців Києво-Могилянської академії — Якова Марковича, Миколи Ханенка та Степана Савицького. Цікавою і непростою була доля Григорія Новицького, сина компанійського полковника часів Мазепи і Самойловича Іллі Новицького. У 1708 — 1709 роках він, одружений з рідною сестрою дружини Пилипа Орлика, був посланцем Мазепи до польського коронного гетьмана Адама Сенявського, після краху шведсько-українського союзу був заарештований росіянами і висланий до Сибіру. Там в 1715 році Новицький написав один із перших творів етнографічного характеру в Росії — «Краткое описание о народе остяцком», а в 1727 році був убитий під час бунту тими самими хантами (стара російська назва — остяки), про життя та побут котрих зібрав багато цікавих відомостей.

В рамках української літератури мазепинської доби, представленої багатьма письменниками, як духовними, так і світськими, розвивалися різноманітні літературні жанри як поезії, так і прози та драматургії. Твори самого гетьмана Мазепи (лірико-філософська поезія), Дмитра Туптала (вірші, драма, повісті про життя святих — так звані «Четьї-Мінеї», казання), Іоана Максимовича (вірші, казання), Стефана Яворського (вірші, казання), Феофана Прокоповича (драми, вірші, поеми, казання), Лаврентія Горки (драма), Афанасія Заруцького (казання), Івана Величковського (вірші), Пилипа Орлика (поеми, вірші), Самійла Мокрієвича (вірші), Климентія Зинов'єва (вірші) та багатьох інших літераторів свідчать про значне поживлення українського літературного життя. Якщо українські історики

мазепинської доби цікавилися хронологічно близькою Хмельниччиною і рідко коли згадували більш ранні епохи, то українські письменники того часу шукають своїх сюжетів у далекій старовині княжих часів. Славні часи військово-політичної могутності Русі, постать Володимира Святого, мудрого захисника віри і вітчизни, були головною темою трагікомедії Феофана Прокоповича «Володимир» (1705 рік), одного з найвидатніших літературних творів мазепинської епохи (докладніше про цю драму — наприкінці цього розділу). В блискучому стилі Феофан уподобляє Володимирові Святославичу своїх сучасників — особливо Петра I та гетьмана Мазепу, створюючи і прославляючи узагальнений образ щедрого і мудрого правителя, який на свій розсуд керує державою, виводячи її до світла. Правда, через три роки після закінчення драми Прокоповичу довелося спішно переробляти її окремі фрагменти, аби викинути все, що хоч чимось нагадувало про постать Івана Степановича, якого тепер стали порівнювати не з Володимиром Святим, а з Юдою Іскаріотським ті самі панегіристи та письменники, які раніше гіперболізовано прославляли гетьмана, його герб, родовід і щасливу Фортуну (чудовий приклад — Новгород-сіверський протопіп Афанасій Заруцький).

Підсумовуючи все сказане вище, скажемо, що саме в епоху гетьманування Мазепи в українському мистецтві виник свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і літературі, але взагалі в культурному житті гетьманської України. Це було бароко, українське бароко, близько споріднене із загальновідомим західноєвропейським стилем, але разом з тим справді національний стиль, який ще довго буде асоціюватися з Україною і власне українським. Чому саме бароко фактично стало символом мазепинської доби? Розгляд цього питання і варіанти відповіді на нього чудово викладені в працях О. Оглобліна, і далі ми послуговуватимемося його роздумами на цю тему, які багато в чому збігаються з нашими власними поглядами.

Відповідь на поставлене вище питання, на думку Оглобліна, дає мистецька творчість тих часів, зокрема архітектура. Історики мистецтва взагалі погоджуються, що українське (мазепинське) бароко стало результатом оригінального і блискучого синтезу західноєвропейських барокових форм і місцевих, українських мистецьких традицій, коріння яких пов'язане і з кам'яними церквами часів Русі, і з народною дерев'яною церковною архітектурою. Це стосується не тільки домонгольських церков Києва та Чернігова, перебудованих в стилі бароко за гетьманування і на кошти Мазепи, але і нових проектів, реалізованих за часів гетьмана, створених або цілком в стилі бароко (Мгарський собор і обидва великі київські «мазепинські» собори), або ж шляхом синтезу барокової кам'яної базиліки та української дерев'яної церкви (Всесвятська церква Києво-Печерської лаври та стилістично споріднені з нею будівлі Києва, Чернігова та Переяслава). Бароко зовсім не було чужим і малозрозумілим стилем,

випадково занесеним із сонячної Італії в українські степи. В. Залозецький, розвиваючи думки Ф. Ернста і Д. Антоновича, писав, що «барокові будови на Україні не являють чужих, імпортованих сюди архітектонічних форм, але органічно, внаслідок історичного споріднення певних стилістичних основних рис, врастають в традицію старовізантійського будівельного мистецтва на Україні». Саме різноманітність форм українського бароко свідчить про те, що «мазепинське» бароко було справді українським стилем. Саме це забезпечило йому не тільки панівне становище в українській архітектурі (і взагалі в образотворчому мистецтві) протягом майже всього XVIII століття, але й поширило його вплив на Схід, зокрема на Росію. Проте вельми промовистим є той факт, що російські владні кола з часом почали сприймати саме українське бароко як особливий різновид цього загалом добре відомого їм стилю і, намагаючись раз і назавжди уніфікувати «національні окраїни» імперії, навіть заборонили (наприкінці XVIII століття) будівництво церков в Україні в цьому стилі. Адже барокові форми в народній пам'яті органічно перепліталися зі спогадами про славні минулі часи козацтва, брязкіт шабель і блиск золотої булави. Пам'ятаєте Шевченкове: «Собор Мазепин сяє-біліє»?

Але бароко охоплювало й інші елементи українського культурного життя за часів Мазепи, окрім архітектури і образотворчого мистецтва. Професор Д. Чижевський досліджував такий феномен, як українське літературне бароко, включаючи сюди літературу мазепинської доби. «Для бароко важливіше, ніж пробуджувати спокійне релігійне чи естетичне почуття, викликати зворушення, роз бурхання, сильне враження». Саме такою була і сама доба Мазепи — життя і люди, зокрема політики та діячі культури, а серед них і сам ясновельможний пан гетьман. Це був стиль, який намагався розворушити, схвилювати, занепокоїти людину, і, як писав Чижевський, «з цим змаганням... зв'язані головні риси стилістичного вміння барокка, його прагнення сили, перебільшень, гіпербол, його кохання в парадоксі, та любов до чудернацького, незвичайного, гротеску, його любов до антитези та, мабуть, і його пристрасть до великих форм, до універсальності, до всеохопливості».

Вплив бароко на тогочасну українську культуру виявлявся не лише в сфері мистецтва, літератури, філософії, науки, але так само і в ідеології та політиці. Чижевський писав, що «політика барокка — політика широких всесвітніх планів та жадань». Політичне життя мазепинської України й політика самого Мазепи були самі одним з потужних виявів того барокового духу, притаманного йому прагнення людини, громади, нації до своєї духовної, політичної, матеріальної свободи, сили та незалежності.

Це яскраво позначилося також в українській історіософії та політичній ідеології епохи Мазепи. З цією добою було пов'язане відродження старої української ідеї Києва, як Другого Єрусалима, такого собі священного центру не лише України, а й усього православного світу.

Ця ідея мала давнє коріння і довгу історію. Вона з'явилася в Києві за часів гетьмана Сагайдачного, коли, за участю Єрусалимського патріарха Феофана, було відновлено українську православну ієрархію. Ідею Києва як Другого Єрусалима (підкреслюючи насамперед її церковно-релігійний аспект) формулювали і пропагували митрополити Іов Борецький («богоспасаемого града Києва, второго руского Іерусалима» — Окружне послання 1622 року до православних) і Ісайя Копинський (послання до князя Я. Вишневецького, датоване 1631 роком). Ця ідея була прийнята і в середовищі прихильників митрополита Петра Могили, і не дарма в його Катехізисі саме Єрусалимська (а не Константинопольська чи, приміром, Московська) патріархія була названа «матір'ю всіх Церков». Нового змісту та імпульсу цій ідеї надали часи Хмельниччини, перемоги національно-визвольної війни. Малодослідженим і цікавим моментом є вплив східного православного духовенства на формування образу Хмельниччини та її результату — новоствореної Української козацької держави. Схоже, в цей період ідея «Києва — Другого Єрусалима» була досить популярна в українських церковних і політичних колах. Її відгуки лунають у словах промови митрополита Сильвестра Косова до російських послів 16 січня 1654 року, в листі ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Василевича до царя Олексія Михайловича 5 липня 1654 року, в промові ніжинського протопопа Максима Филімоновича (згодом єпископа Мстиславського і Оршанського, місцеблюстителя Київської митрополії — Мефодія) в царському таборі під Смоленськом 27 вересня 1654 року, в промові українського посла, зятя Богдана Хмельницького і майбутнього гетьмана Правобережної України Павла Тетері в Москві 4 серпня 1657 року тощо.

Важкі часи Руїни мало підходили для поширення ідеї Другого Єрусалима, але вона активно відроджується і набуває великої популярності в Україні в добу Мазепи, її відголоски доходили навіть до Запорозької Січі — кошовий отаман Василь Кузьменко в листі до гетьмана Мазепи від 26 лютого 1693 року писав: «Истинну рекши, имянно во втором Іеросалиме, в богоспасаемом граде Кіеве». Вже згаданий нами Леонтій Боболинський вніс послання І. Копинського до Яреми Вишневецького (разом з Густинським літописом) до свого «Літописця» (1699 рік). Взагалі ця ідея була досить поширена в академічних колах Києва.

Але з особливою силою і новим політичним звучанням вона виступає в творах Феофана Прокоповича, особливо в його «Володимирі» і «казаннях» 1705 — 1706 років. Це був дуже важливий момент в історії України і в діяльності Мазепи, який саме тоді досяг свого найбільшого політичного успіху — об'єднання Лівобережної і Правобережної України під своєю владою. Здійснилися прагнення попередників Мазепи — гетьманів Петра Дорошенка та Івана Самойловича; мрія цілого покоління українських патріотів. Фактично була відновлена держава Богдана

Хмельницького, хоча її майбутнє залишалося під питанням. Це підносило престиж України і значення Києва, як її стародавньої столиці та культурного центру Східної Європи та одного з центрів православного світу. Водночас високо зріс авторитет і самого володаря булави Української козацької держави — гетьмана Івана Мазепи. В уяві Феофана Прокоповича постає картина політичної та культурної величі Київської держави великого князя Володимира, а в сучасному житті він бачить відродження Української держави гетьмана Мазепи та величні пам'ятки його культурної діяльності, зокрема в своєму рідному Києві, який «всі християни одностайно називають Другим Єрусалимом і новим Сіоном» (слово Ф. Прокоповича на день святого Володимира, 1705 рік). Присвячуючи свого «Володимира» саме Мазепі, автор славить його як гідного спадкоємця Володимира Великого та фактичного спадкоємця київської державної, навіть імперської традиції. На думку професора Ю. Шевельова, в цих творах Ф. Прокоповича ідея Києва як Другого Єрусалима стає настільки ж важливою для української національно-політичної свідомості, як ідея Москви — Третього Рима для свідомості російської.

Не втрачаючи традиційного антиримського та анти-польського спрямування, українська ідея Другого Єрусалима могла кінець кінцем стати противагою російській концепції Третього Рима.

Але так сталося, що у військово-політичній боротьбі Києва та Москви зазнав поразки Київ. Це мало колосальний вплив і на долю Феофана Прокоповича, який «все своє життя залишався слугою й ідеологічним речником сили». «Давня туга Прокоповича за імперіальною величчю, блиском імперії й сильною владою не могла бути задоволена на Україні» (Ю. Шевельов). Після Полтавської битви, що стала катастрофою для Української козацької держави, колишній ідеолог Київського Другого Єрусалима став пропагандистом уже навіть не московського, а «Петербурзького» Третього Рима, ідеологом Всеросійської імперії. Дійсно було щось глибоко трагічне і разом з тим символічне в цьому перетворенні Прокоповича з прибічника Мазепи, захисника традиційних прав і свобод на палкого прихильника Петра I та його брутальних модернізаторських реформ, які раз і назавжди змінили обличчя як України, так і Росії.

Багатогранна і плідна творча активність митців та меценатів тогочасної України в культурній сфері створила ідейні передумови для нового і вирішального напрямку політики гетьмана Мазепи — побудови об'єднаної (в рамках держави Хмельницького) незалежної Української козацької держави. Але поразка гетьмана Мазепи та його шведських союзників у 1708 — 1709 роках була великим ударом не лише для української політики, але, зрештою, і для української культури. Протягом кількох десятиліть остання фактично використовувала колосальний спадок мазепинської доби, розвиваючи, однак, лише ті тенденції, які не надто суперечили новій панівній імперській ідеї, якій було тепер

підпорядковане життя ослабленої України. За словами О. Оглобліна, в післямазепинський період існування козацької України «для творення нових духовних і культурних вартостей вже не стало ні широких матеріальних можливостей, ні відповідного формату людей, ні волі думки, слова й чину, і взагалі того духовного клімату свободи, без якого нормальний розвиток культури просто неможливий».

Розділ 6

«Вік залізний повсюди розсіює рани...»

Північна війна та початок зміни зовнішньополітичного курсу

У той час, коли Російська держава (а в її складі і Гетьманщина) продовжувала перебувати в стані війни з Османською імперією (до перемир'я 14 січня 1699 року), і протягом усього 1699–го — першої половини 1700 року, поки російські дипломати в Константинополі напружено працювали над мирною угодою, яка замінила б короткотермінове перемир'я, цар Петро I наполегливо створював Північний союз — коаліцію держав, спрямовану проти могутньої Швеції. Шведські володіння в Прибалтиці (Ліфляндія, Естляндія та Інгрія) заважали виходу Росії до моря. 21 квітня 1699 року було підписано (а 23 листопада ратифіковано) двосторонній договір з Данією, що мала сильний флот і була не проти усунути могутнього суперника на Балтиці (який незадовго до того позбавив Датське королівство контролю над стратегічно важливою протокою Зунд і створив загрозу з півдня, з боку Шлезвіг-Гольштейн-ну). 11 листопада було ратифіковано угоду з саксонським курфюрстом Августом II Сильним, який з 1697 року був водночас королем Речі Посполитої. Август претендував на Ліфляндію і мав досить сильну регулярну армію.

Сили союзників у кілька разів перевищували сили Швеції (так, населення Росії становило на кінець XVII століття 13,5 — 14 млн чоловік, з них 1,1 млн мешкали в Гетьманщині, населення ж Швеції не перевищувало 3 млн), престол якої щойно зайняв 18-літній Карл XII. Сприятливою була для союзників і міжнародна ситуація: великі європейські держави готувалися до так званої війни за іспанську спадщину, в якій Франції та Іспанії протистояла коаліція у складі Великої Британії, Нідерландів, Священної Римської імперії та кількох менших держав. Велика війна в Європі завадила б втручанням згаданих держав у північні справи.

Українська козацька держава як васал Росії була змушена брати участь у Північній війні, хоча українські землі завжди були частиною Чорноморського, а не Балтійського регіону, що робило для них цю війну не

лише цілком непотрібною, але й вельми обтяжливою — сорокатисячна козацька армія (що становила мало не третину наявних на початку Північної війни збройних сил Росії) мала воювати у незвичних для себе умовах проти однієї з найкращих регулярних армій Європи. З точки зору геополітики, Україна знаходилася в самому центрі Центральносхідної Європи, між чотирма «полюсами сили»: мусульманською Туреччиною і Кримським ханством на півдні, католицькою Річчю Посполитою на заході, лютеранською Швецією на півночі та православною Росією на сході. Відносна рівновага і боротьба між цими «гравцями» (кожен з яких за своїм потенціалом переважав Україну) давала змогу козацькій державі маневрувати, обирати різні варіанти зовнішньополітичного курсу. Рішуча перемога будь-якої зі згаданих держав тягла б за собою послаблення решти і неминуче втягнення України в орбіту впливу країни-переможниці. Тому найдалекоглядніші українські політики другої половини XVII століття (серед яких був і Іван Мазепа) якнайменше прагнули допустити подібний розвиток подій. Проте час для докорінної зміни політичної лінії ще не прийшов, хоча початок Північної війни не віщував для Росії та союзників нічого доброго.

Війна почалася з невдалої для саксонського війська Августа II облоги столиці Ліфляндії — Риги (лютий — серпень 1700 року). Вже на початку серпня того ж року молодий і талановитий полководець Карл XII за допомогою власного флоту і кораблів, наданих в його розпорядження Великою Британією та Нідерландами (які, як виявилось, були-таки зацікавлені в швидкій перемозі Швеції на сході і втягненні сильної шведської армії у війну проти Франції), напав на Копенгаген і, загрожуючи нищівним бомбардуванням столиці, примусив датського короля Фридеріка IV підписати 8 серпня Травендальську угоду. Згідно з нею, Данія виходила з Північної війни (невдовзі вона приєднається до антифранцузької коаліції).

Натомість 9 серпня війну Швеції, дочекавшись нарешті звістки про укладення миру в Константинополі, оголосив Петро I. Російське військо, що складалося з солдатських, стрілецьких полків та дворянської кінноти, вирушило здобувати Нарву. Туди ж послав 10-тисячний козацький загін на чолі зі своїм небожем — наказним гетьманом Іваном Обидовським — Іван Мазепа. До складу українського корпусу входили Полтавський, Чернігівський, Ніжинський та два сердюцьких полки. Та козаки не встигли прибути до Нарви, адже 18 — 19 листопада 40-тисячне російське військо, що вело облогу фортеці, було розгромлене 8-тисячним шведським корпусом Карла XII, втративши до 7 тисяч чоловік, та майже всю артилерію (130 гармат). Після цього шведський король вирушив проти Августа II, адже саксонська армія на той момент залишалася єдиним реальним супротивником шведів. Таким чином Петро I дістав необхідний перепочинок, щоб реорганізувати деморалізовану поразкою армію,

забезпечити її новою артилерією, а також прискорити проведення реформ з метою модернізації та вестернізації Російської держави. За словами Ореста Суб-тельного, «для царевих підданих це зробить війну подвійно болючою: її потреби й тривалість повністю виснажать їх, а докорінні реформи зіб'ють з пантелику й позбавлять відчуття безпеки».

Скориставшись тим, що основна частина шведської армії вела бойові дії в Польщі, Петро I починає крок за кроком витіснити шведів з Прибалтики. У здійсненні цього плану активну участь взяли й українські козацькі частини, особливо кіннота. Іван Обидовський розбив невеликі шведські загони біля мизи Киперецької та під Дерптом (сьогодні Тарту) в грудні 1700 року. Отже, перші перемоги в «малій війні» зі шведами здобули саме українські козаки. На жаль, це були перші й останні успіхи Обидовського — на початку січня 1701 року він раптово помер. Так несподівано закінчилася кар'єра блискучого молодого старшини, здібного полководця і можливого спадкоємця гетьманської булави, на якого Іван Степанович Мазепа покладав чималі надії. Козацьке військо повернулося в Україну, але ненадовго — уже того ж року загін козаків на чолі з гадяцьким полковником Бороховичем вирушив до Пскова, а звідти — на допомогу саксонцям. Гетьман разом із основними козацькими силами одержав царський наказ затриматися в Могильові, виславши до Ліфляндії на підмогу російському командувачу Борису Шереметеву підрозділ козаків на чолі з полковником (майбутнім гетьманом) Данилом Апостолом. Саме козаки Апостола разом із російськими драгунами та дворянською кіннотою взяли активну участь у першій справді значній російській перемозі над шведським корпусом Шліпенбаха — у бою під Ерестфером (29 грудня 1701 року). Про набіги козаків на Ліфляндію згадував у своїх листах і Петро I, який щедро обдарував гетьмана Мазепу «з усім Військом Запорозьким» за перемогу під Ерестфером. Але українські полки повернулися з походу невдоволені, в основному через негідне поводження з ними російського командування, яке ставилося до іррегулярних частин з погордою, а часто — просто як до «гарматного м'яса». Та це був тільки початок тих нещасть і страждань, які принесла Україні та її народів Північна війна.

У 1702 році для союзника Петра I Августа Саксонського відбулися значні зміни на гірше. По-перше, шведи, покінчивши з польсько-саксонським військом у Прибалтиці, захопили Литву і значну частину Польщі (де виникло замішання, адже до цього поляки вважали війну зі Швецією особистою справою їхнього короля в його іпостасі саксонського князя-курфюрста). По-друге, на Правобережній Україні влітку 1702 року спалахнуло потужне козацько-селянське повстання під проводом Палія, Саму-ся та Абазина. У польських політичних колах виникла ідея порозумітися зі шведським королем і уникнути тим самим руйнування Польщі та Литви. Потім можна було «втихомирити» Правобережжя,

придушивши виступ Палія, а можливо, й прилучити інші українські землі. До виниклої тоді «прошведської партії» належали, зокрема, впливові князі Любомирські та Сапєги. Проте існувала і міцна проросійська група, що воліла триматися Августа II і союзу з Росією і дістати допомогу проти Палія саме від останньої (сюди входили великий коронний гетьман А. Сенявський, гетьман литовський Г. Огінський — предок автора знаменитого «Полонезу», князі Вишневецькі та ін.).

За умов анархії, що почала ширитися в «шляхетській республіці», Мазєпа не міг не спробувати зробити кілька кроків до омріяної мети своєї «західної» політики (нею залишалось включення Правобережжя до складу Української держави). Та спробувати зробити це можна було лише за умови, що на подібне погодиться Петро I. Наприкінці 1702 року гетьман писав одному з найближчих сподвижників царя Ф. Головіну, що «лучше было бы теперь принять от Палея Белую Церковь в царское владение» (10 листопада українські повстанці оволоділи цією найпотужнішою фортецею Правобережжя). Але цар, не бажаючи псувати відносини з єдиним союзником — Августом II, порадив Мазєпі... умовити Палія віддати місто полякам. У листі від російського резидента у Варшаві Г. Долгорукова гетьманові було рекомендовано спростувати чутки, що кружляли в Польщі, про те, що Мазєпа допомагає повстанцям, а також не пропускати своїх козаків на Правобережжя (листопад 1702 року). В іншому документі («Инструкция, данная дворянами воеводства Подольского послан к гетману коронному») подільська шляхта вимагала від господаря Молдавії та гетьмана Мазєпи заборонити своїм людям переходити до лав повсталих (з подальшого ми побачимо, що лівобережні козаки все ж брали участь у повстанні, а їхня старшина не надто їм у тому перешкоджала; так, сам гетьман допомагав богуславському полковникові-повстанцеві Самусю порохом і свинцем). Отже, не варто приймати на віру досить розповсюджені твердження про «полонофільство» Мазєпи, що нібито був ворогом правобережного козацтва. Хоча, наприклад, відносини Івана Степановича з Семеном Палієм справді були складними.

Тим часом у Польщі загострилася боротьба шляхетських угруповань; одним із осередків прибічників Сапєг і «шведської партії» став Старий Бихів у Білорусії. Відправлений Мазєпою на вимогу царя десятитисячний козацький загін під командуванням стародубського полковника Миклашевського разом із поляками — прибічниками Августа II здобули це місто 12 жовтня 1702 року (саме за це наступного року гетьман Мазєпа отримав від Августа II найвищу польську нагороду — орден Білого Орла, про що писала європейська преса).

У 1703 та 1704 роках російські війська Петра I здобули низку перемог над шведами в Прибалтиці, але невдовзі ситуація в Польщі знову погіршилася для членів Північного союзу: скликаний у Варшаві кардиналом Радзейовським сейм під прямим тиском з боку шведів

позбавив престолу Августа II, королем було обрано молодого і не надто відомого познанського воєводу Станіслава Лещинського. Причинами цього були абсолютистські претензії саксонського князя, порушення ним «вольностей шляхетських», а головне — гучні перемоги Карла XII, який запрягся скинути з польського престолу хитрого і підступного саксонця (чим мимоволі зміцнив союз Августа і Петра, підтвердженням чого є Нарвська угода від 19 серпня 1704 року). Значна частина шляхти все ж продовжувала підтримувати Августа, створивши шляхетську конфедерацію в Сандомирі (Малопольща).

У квітні 1704 року Мазепа дістав від Петра I пряму директиву рухатися з основним козацьким військом на Правобережжя на допомогу Августу і конфедератам (повторимо — цар намагався зберегти свого єдиного союзника, що сковував основні сили шведів і відволікав їхню увагу. Також Петро I не хотів дозволити прибічникам Лещинського заволодіти Правобережною Україною, що потім завжди можна було б використати як розмінну монету на переговорах із Августом).

Вперше за багато років гетьман Мазепа мав чудовий шанс спробувати возз'єднати Правобережну Україну з Гетьманщиною, не наражаючись при цьому на опір Москви і скориставшись скрутним становищем Речі Посполитої. Він розумів, що не має права втратити цю нагоду, і саме тому «чим ближче Мазепа був до здійснення своєї мети — приєднання Правобережжя, — тим більш авторитарною ставала його поведінка, тим менш готовий він був іти на компроміси, все безоглядніше боровся проти всяких перешкод на своєму шляху» (Оглоблін).

На жаль, однією з таких перешкод виявився давній знайомий гетьмана, фактичний лідер відродженої правобережної козащини Семен Гурко (Палій), що у 1702 — 1704 роках по суті ліквідував на значній частині Правобережної України польську владу, «пообсаджувавши численні міста своїми залогами, жив як удільний пан... володарював немов гетьман» (літопис Граб'янки). Повстанці Палія, що, як колись за часів Хмельницького, оголошували себе козаками, навіть після руйнівної каральної експедиції польського коронного гетьмана А. Сенявського (що відбулася на початку 1703 року) продовжували утримувати чимало міст і сіл на Правобережжі (включно з полковими центрами відновлених козацьких полків — Бо-гуслав, Біла Церква, Корсунь і Фастів), незважаючи на неодноразові вимоги Августа II залишити цю територію. Польський король благав Мазепу допомогти йому вигнати з Правобережжя паліївців і придушити повстання. Про це ж прохали гетьмана і шляхтичі Київського та Брац-лавського воєводств, які приїздили до Батурина зі скаргами на паліївців. Але Іван Степанович якщо і думав оволодіти Правобережжям, то не для польського короля та магнатів. У тому ж році він писав Головіну: «Никгды бы ляхи не показали себя способными справиться с бунтовщиками, понеже самые подданные их к бунтам склонны и не хотят

далее ига людского над собой терпети. Как уже з чотырох гродов: Винницы, Бершава, Ягорлыка и Новоконстантинова приезжали подданные ко мне и просили, чтоб я позволил им губернаторов своих вон выгнати, не могучи болш терпети несносных грабительств».

У травні 1704 року гетьман Мазепа з військом вирушив за Дніпро і в червні — липні поступово зайняв міста, що були в руках паліївців. Німецька та австрійська преса багато писала про цей похід «козацького вождя Мазепи» на допомогу Августу II. Саме в цей час було надруковано і біографію та портрети гетьмана, інтерес до якого залишався значним і протягом наступних років. У своєму універсалі до польської шляхти Київського воєводства український гетьман заявляв, що йде не на допомогу бунтівникам і не проти польського короля, а на допомогу йому та проти шведів і їхніх прихильників. Водночас гетьман застерігав місцеве українське населення, аби воно трималося «існуючого правопорядку» і не насмілювалося бунтувати, виганяючи шляхту з маєтків. У разі непокори і бунтів гетьман погрожував «оные всмиряти и, яко неприятелей, таковых бунтовников зносити». Незабаром (восени 1704 року) гетьман міг відрепортувати цареві, що «бунты около Богу [Південного Бугу] и Днестра усмирились, и всюды как губернаторы по местам и местечкам, так и шляхта по своим селам сидят безопасно и подданных своих взяли в надлежащее послушание». Іван Степанович лукавив, причому свідомо — він не міг не знати, що ситуація дійсно стабілізувалася, але своєрідно: на Поділлі та Брацлавщині поляки придушили повстання, а ось на Київщині влада перебувала в руках козацької адміністрації Правобережжя, під загальним керівництвом самого Мазепи. Проте нетривалим був «спокій» і в сусідніх із Київським воєводствах — у 1705 — 1707 роках «свавільні купи опришків альбо левенців» громили шляхетські маєтки на Поділлі, причому їм активно допомагали козаки полків Самуся та Іскри, а також отаман Шпак. Гетьман відповідав на скарги шляхтичів цікаво — проханнями пригадати, як вони самі поводитися з українськими селянами під час каральної експедиції 1703 року, коли тисячі повстанців були страчені або жорстоко скалічені жовнірами та посполитим рушенням під командуванням коронного гетьмана Адама Сенявського, і фактично жодним пальцем не ворушив, аби допомогти полякам. Таким ось «польським паном, що мріяв запродати Україну ляхам, був Іван Степанович. Проте ці факти, на жаль, відомі не так добре, як наступний неоднозначний вчинок гетьмана.

Наприкінці липня 1704 року Семена Палія (який кілька тижнів вів не надто успішні переговори з гетьманом, будучи добряче напідпитку) було несподівано взято під варту в обозі гетьманського війська, звинувачено у зв'язках із прошведськи налаштованими магнатами і невдовзі відправлено до Москви, а згодом (в 1705 році) заслано до Тобольська.

Загалом існує кілька гіпотез щодо причин і суті конфлікту Мазепи і популярного правобережного козацького лідера. Українські історики ХІХ століття вбачали тут сутичку двох майже полярних поглядів на майбутній устрій козацької України — «демократичний» Палія і «аристократичний, панський» — Мазепи. Справді, гетьман навряд чи був прихильником часом гострої антишляхетської політики Семена Палія. Але чи є вірним погляд на самого фастівського полковника як на «народного месника», антипода феодала-Мазепи? Ці тези перекочували з відомої народної пісні про Мазепу і Палія до творів радянських вчених, а також, як це не дивно, і на сторінки праць деяких українських істориків-державників (хоча тут Палій характеризується здебільшого негативно — Ілько Борщак називає його «речником програми без хлопа і без пана», твердить, що Палій «тільки різав панів»). Думка про «боротьбу ідеологій» в даному разі здається надуманою, варто лише трохи дослідити, зокрема, документи, що стосуються самого Палія.

А вони переконливо свідчать, що Семен Палій не був якимось антишляхетським фанатиком-горлорізом — він підтримував дружні відносини з відомими магнатськими родинами Замойських та Любомирських (до речі, останні, як пам'ятаємо, були налаштовані на користь шведів), брав участь у шляхетських суперечках і конфліктах. Та головне — порядки в «Паліївщині» не так уже й відрізнялися від тих, що були в Гетьманщині (навіть відомий радянський історик В. Шутой визнавав, що селяни на землях під контролем Палія повністю не звільнялися від феодалної залежності і мали платити податки або виконувати повинності на користь козацького війська). За словами літописця Граб'янки, військо Палія «збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю». Тому, схоже, можна говорити лише про дещо більший ступінь «егалітарності» «Паліївщини» (як і держави Богдана Хмельницького на ранньому етапі) і дещо вищий рівень «елітарності» в Гетьманщині. Але це легко пояснити тим, що державотворчі процеси (у тому числі і творення еліти та розвиток її відносин з «неелітою», за термінологією відомого італійського політолога Гаetano Моски) на Правобережжі, спустошеному за часів Руїни і потім заселюваному знову, ішли дещо повільнішими темпами, ніж в Гетьманщині, куди перемістився основний осередок згаданих процесів.

Тому, мабуть, ближчою до істини є позиція О. Оглобліна, яка полягає в тому, що двом видатним діячам тогочасної України просто не було місця на Правобережжі. Надто самостійний та активний Палій «одбивався од рук» лівобережного гетьмана, розпочинав самостійні дипломатичні контакти (наприклад, з ворогами Августа ІІ в Польщі та з Буджацькою ордою — листи Мазепи до російського царя щодо цих контактів були зовсім не «наклепом на народного героя», адже рідна сестра Палія була дружиною татарського мурзи, і її син приїздив до свого славетного

дядька). Так само міг Палій і спробувати налагодити в обхід гетьмана Мазепи контакти з Москвою (як побачимо далі, цар Петро вів дуже лукаву політику щодо поляків і щодо Правобережжя зокрема).

Роз'єднувала двох видатних українських діячів тієї доби і позиція Запорозької Січі. Загальновідомо, що «сильні гетьмани» Української козацької держави (починаючи з Хмельницького) завжди прагнули встановити контроль над Січчю, підпорядкувати її надто незалежну, часто-густо відверто ситуативну політику своїй волі. Не був винятком і Мазепа, який через це і не користувався на Січі великою любов'ю — такою, як, наприклад, відвертий демагог Брюховецький. Стан «холодного миру» Гетьманщини і Січі інколи переривався періодами партнерства, коли інтереси обох збігалися (у роки гетьманування Мазепи це траплялося кілька разів, найяскравішим виявом цього став союз гетьмана і січовиків у 1709 році). Але частіше в цей період значна частина запорожців протиставляла ближчих їм по духу і залежніших від січової політики ватажків (того ж «батька Палія») «махія-велю і хитрому лису», «вітчимові» Мазепі.

Останньому неважко було переконати царя в необхідності усунути «незручного» Палія.

Отже, трагічний за суттю і наслідками конфлікт двох яскравих і непростих постатей тогочасної української історії закінчився, здавалося б, перемогою Івана Мазепи. Але майбутні події підтверджують правоту відомих рядків Тараса Шевченка з поеми «Іржавець» про шведів та українців, які «не пожали жита» на полтавських полях:

Ой, пожали б, якби були
 Одностайне стали
 Та з фастівським полковником
 Гетьмана єдали.
 Не стриміли б списи в стрісі
 У Петра у свата.
 Не втікали б із Хортиці
 Славні небожата...

Справді, враховуючи можливі прошведські симпатії Семена Палія в цей період і відомий майбутній поворот у зовнішній політиці гетьмана Мазепи, наслідки співпраці цих двох видатних діячів (що так і не пішли на компроміс, і не в останню чергу — з вини гетьмана) могли бути зовсім іншими.

Те, що сталося в гетьманському таборі, звісно, не додало Мазепі авторитету серед звичайних мешканців Правобережжя, але все ж, заплативши цю дорогу ціну, він першим з гетьманів після Дорошенка досяг об'єднання двох основних частин козацької України під однією булавою. Формальним підтвердженням цього стало те, що Самусь (саме він, а не більш відомий Палій, вважався номінальним гетьманом Правобережжя)

здав свої клейноди Іванові Мазепі, який став тепер «гетьманом України по обидва боки Дніпра». Непогані відносини зберіг гетьман із паліївською старшиною — Самусем, полковником Танським і навіть небожем Палія — Карпом Часником. 1 серпня 1704 року в своєму універсалі до мешканців правобережних полків гетьман Мазепа писав, що, усунувши «з певних причин» з полковницької посади Палія, він призначає білоцерківським полковником Михайла Омельченка.

Річ Посполита, знесилена Північною війною та боротьбою магнатських угруповань, не могла збройною силою витіснити українських козаків з Правобережжя. Єдине, на що спромігся Август II та його чиновники, — слати нескінченні листи до Москви та Батурина з вимогами відновити на Київщині «законну владу» польських губернаторів і воевод та вивести звідси лівобережні козацькі гарнізони. Але за негласної підтримки царя гетьман міг спокійно ігнорувати ці вимоги, обмежуючись відписками, які ні до чого не зобов'язували. З 1704 року і до кінця гетьманування Іван Мазепа зміцнив козацький устрій Правобережної України, полки котрої поступово ставали солідною бойовою силою. На момент виступу гетьмана проти царя їх нараховувалося тут сім (Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський і Могилівський). Полковниками були як місцеві старшини (Самусь), так і нові, соратники Івана Степановича (Га-малія, Кандиба, Мокієвський). «Столицею» правобережних володінь Мазепи стало потужне, укріплене поляками і Палієм місто-фортеця Біла Церква. Тут стояв гарнізоном гетьманський сердюцький полк Бурляя, сюди було перевезено частину клейнодів та скарбів гетьмана. О. Оглоблін навіть припускав, що це місто мало стати в майбутньому столицею об'єднаної козацької України. Правобережні полки поступово ставали частиною державного економічного механізму: тут з'являлися гетьманські чиновники, які встановлювали і збирали податки, запроваджували оренди тощо. Цікаво, що гетьман не пішов на «реституцію» колишніх володінь вихідців з Правобережжя, яких було багато серед чиновників державного апарату Гетьманщини (і серед яких був і сам ясновельможний). Ні Кандиби, ні Мокієвські не повернули собі правобережних родових земель. Інакше і не могло бути — спроба реалізувати принцип реституції неминуче викликала б загальне обурення правобережних козаків і селян, які тільки-но обжили ці землі, захищаючи від усякого, хто на них зазіхав. Фактично великі простори правобережних земель стали державною власністю, а прибутки з них ішли до гетьманської скарбниці, істотно поповнюючи її. Але гетьман інколи роздавав і тут села і містечка новопризначеній старшині. Проте специфіка полягала в тому, що їх, як правило, слід було ще заселити. Так, 27 січня 1706 року Мазепа видав універсал полковнику брацлавському Г. Іваненку на спустіле містечко Борки в Чигиринському повіті, а 26 грудня 1706 року села Яхни і Микитинці на Корсунщині

отримав компанійський полковник Антон Танський. Сприяв Іван Степанович і господарському освоєнню Правобережжя лівобережною старшиною: будувалися селітряні «майдани», пасіки, хутори, слободи тощо. З пустелі, якою Правобережжя мало залишатися за «Вічним миром», цей багатий край перетворювався на надійну опору Української козацької держави. Всього у 1704 — 1708 роках за сприяння гетьмана і його урядовців було «осаджено» на Правобережжі до 50 тисяч чоловік (про що занепокоєно писав 21 листопада 1708 року в листі до Головкина київський губернатор Голіцин).

На жаль, довести цей процес до кінця гетьманові не судилося — в ході трагічних подій 1708 — 1709 років Правобережжя було окуповане російськими військами і так і не стало «запасною базою» для розвитку широкомасштабних політичних планів гетьмана. Грізна Білоцерківська фортеця без жодного пострілу була здана зрадниками з числа старшини за кілька тисяч російських карбованців. До рук київського губернатора Дмитра Голіцина потрапили зосереджені тут чималі запаси продовольства, фуражу та боєприпасів, а також частина скарбниці та деякі клейноди Мазепи.

Але повернемося до подій кінця 1705 року, коли після успішного походу гетьманського війська на Правобережжя 10 тисяч козаків під проводом полковників Мировича та Апостола були відправлені Мазепою до Августа II як допоміжний корпус.

Ці козаки, не встигнувши допомогти обложеному і взятому Карлом XII Львову, разом із поляками Августа II переслідували шведів до Замостя, брали участь у боях під Варшавою. Завдавши чималих втрат невеликим шведським загонам, козаки залишили гарнізони в Любарі, Паволочі та інших містечках і в грудні 1704 року повернулися додому. На жаль, не всі — загін Данила Апостола чисельністю в 1700 козаків був розгромлений шведами (звістка про цю невдачу дійшла навіть до Англії — лондонська щоденна газета «Daily Courant» в номері за 15 грудня 1704 року помістила статтю про цей бій). Окрім втрат у боях, козаки страждали від хвороб, поганого харчування та ще гіршого поводження з боку німецьких командирів Августа II, яким були підпорядковані українські сили. Нерозуміння іноземними, здебільшого німецькими, генералами цінності легкої іррегулярної кінноти вело до зарозумілого, а нерідко й відверто хамського поводження з козаками в арміях Августа II та Петра I.

Активність шведських військ у Польщі, майже повне витіснення ними саксонських сил — усе це вимагало негайної допомоги з боку Петра своєму нещасливому союзникові. За Нарвською угодою 1704 року, Август II мав отримувати щорічну російську субсидію на ведення війни у розмірі 200 тисяч російських карбованців і допоміжне військо, до якого мали увійти і українські козаки.

У січні — лютому 1705 року гетьман Мазепа перебував у Москві, де

брав участь у нараді міністрів Петра I з питань планування кампанії 1705 року як такий собі консультант з польських справ (гетьман пильно стежив за ситуацією в Польщі через своїх агентів, що прислали йому шифровані листи). Ця подія знайшла відображення в іноземній пресі, зокрема австрійській.

Влітку 1705 року російські війська почали концентруватися в районі Полоцька. В червні Петро I з 30-тисячним військом вирушив до Литви, зайнявши Вільно. Ще одна російська армія під командуванням Б. Шереметева воювала цього року в Курляндії, причому не найкращим чином (15 липня 1705 року вона зазнала серйозної поразки під Гемауртхофом). Гетьман Мазепа дістав інструкції від царя вислати в район Гродно 4,5 тисячі козаків під командуванням полковника Горленка. Сам гетьман із основними силами мав вирушити на Волинь і далі в Польщу на допомогу Августу, чії справи йшли зовсім кепсько. Наприкінці травня армія Мазепа переправилась через Дніпро і попрямувала на Львів і далі на Сандомир, фактично зайнявши всю Галичину і значну частину Волині. Цього не вдавалося жодному з українських гетьманів після Богдана Хмельницького. За словами допитливого і добре інформованого англійського посла при російському дворі лорда Чарльза Вітворта (чії звіти до Лондона є надзвичайно цінним джерелом для історика, що вивчає добу Мазепа): «Генерал Мазепа наближається до Львова», «львівська провінція [воєводство Руське] висловила за польського короля [Августа II], сам же Львів добровільно піддався під опіку генерала Мазепа». На думку відомого українського дослідника О. Прицака, поведінка самого Мазепа під час цього походу була дещо дивною — він уникав сутичок зі шведами, листувався з польськими панами. Перше пояснити досить легко — Мазепа і не повинен був надто ризикувати, воюючи зі шведами, адже мета його походу була більшою мірою демонстративна. На думку Петра і Вітворта, козаки мали руйнувати маєтки прихильників Станіслава Лещинського, виступаючи стримуючим чинником для тих магнатів та шляхтичів, хто збирався підтримати шведів. Можливі ж контакти гетьмана з польською елітою восени 1705 року — це вже дійсно цікаве і складне питання.

Що ж твердять джерела? Серед них докладністю та поінформованістю відзначається великий лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського, написаний вже в еміграції, коли Орлик подумував повернутися до Гетьманщини; якщо хтось і був у курсі задумів Мазепа в цей час, то це саме генеральний писар Орлик, довірена особа гетьмана, тому при подальшому викладі подій ми не раз будемо звертатися до цього джерела. За словами Орлика, під час перебування Мазепа і козацького війська під Замостям на початку жовтня 1705 року до гетьмана прибув «от Станислава Лещинского с Варшавы с тайными прелестными пропозициями Францишек Волский». Мазепа вислухав

згадані «прелестные пропозиции» наодинці (тому їхнього конкретного змісту ми не знаємо) і потім передав посланця до рук росіян, написавши Петру I листа, в якому сповіщав про цю подію, і переславши листи від короля Станіслава. Сама по собі історія з Вольським навряд чи може слугувати доказом початку контактів гетьмана із Лещинським та його прибічниками. Але радянські історики були переконані, що «связь между Мазепой и польским двором была постоянной» мало не з моменту обрання Івана Степановича гетьманом, а перші контакти українського гетьмана і польських урядових кіл датуються ще 80-ми роками XVII століття. Ось, мовляв, які давні і глибокі корені має «ізмєна Мазепи»! Як аргумент найвідоміші радянські вчені, що займалися цією проблемою (наприклад, Є. Тарле та В. Шутой) наводили «листи» відомого греко-католицького єпископа, палкого прихильника унії Йосипа Шумлянського до Мазепи і «відповіді» на них гетьмана. Але ще Микола Костомаров переконливо довів, що «листи» і «відповіді», що містили явні докази «зради» гетьмана і його бажання укласти союз із Польщею, були сфальшовані вже згаданим нами на сторінках цієї книжки «ченцем Соломоном» — дрібним авантюристом на службі у антигетьманського старшинського угруповання, що діяло в 1689 — 1692 роках. Серед подальших радянських доказів постійних контактів Мазепи з поляками (на кшталт того, що «начальніє люди теперь в войске малороссийском все поляки» — вочевидь, для російського воєводи Барятинського, що писав про це до Москви, всі українці — вихідці з Правобережжя, включно з самим гетьманом, були «поляками») трапляється і деяка цікава інформація. Так, Лещинський в листі до французького «короля-сонця» Людовіка XIV, датованому листопадом 1708 року, хвалився, що контактує з Мазепою вже п'ять років. Але робити з цього висновок про початок секретних дипломатичних зносин українського гетьмана зі Станіславом Лещинським в 1703 році було б необачно, враховуючи згаданий випадок з шляхтичем Вольським. Крім того, за свідченням австрійського посла в Росії Отто Плеера, саме в 1703 році Мазепа відіслав до Москви листи магнатів Огінського та Вишне-вєцького, що радили гетьману виступити проти царя. Тому навряд чи варто довіряти словам Лещинського, який намагався передусім продемонструвати свою корисність, підкреслити свою роль в пошуку нових союзників для Карла XII та Людовіка XIV.

Схоже, перша спроба гетьмана Мазепи та Станіслава Лещинського налагодити якісь обопільно вигідні дипломатичні контакти відбулася взимку 1705 — 1706 років під час перебування козацького війська на зимових квартирах на Волині. Посередником виступила родичка Лещинського, розумна і чарівна сорокарічна вдова княгиня Анна Дольська (з роду Ходороставських, за першим шлюбом — Вишневецька).

Що ж могло спонукати вже немолодого, досвідченого політика почати прораховувати можливі варіанти зміни всього

зовнішньополітичного курсу?

Щоб спробувати відповісти на це питання, яке багато дослідників постаті Мазепи вважають за головне при вивченні його політики, слід насамперед взяти до уваги ту ситуацію, в якій опинилася Гетьманщина на початку сьомого року Північної війни.

Війна ставала все обтяжливішою для всіх верств тогочасного українського суспільства. Селяни і міщани протестували проти варварської поведінки російських частин, розквартированих в селах та містах Гетьманщини, — до царя та гетьмана йшов постійний потік скарг щодо тяжких образ і збитків, які завдавали солдати Петра I місцевому населенню. Спроби ж царя припинити знущання його військ з українців особливого успіху не мали.

Наведемо кілька промовистих прикладів, які ілюструють ставлення російських і німецьких офіцерів царя до союзників-українців.

У 1702 році російські підрозділи сильно пограбували і спустошили кілька міст і сіл Полтавського полку, про що писав цареві гетьман. Особливо «відзначилися» в справі грабунку та знущання з союзників двоє російських підполковників, Левашов і Скотов. Солдати першого сплюндрували слободу Кишеньку, пограбувавши її мешканців, спаливши хати та забравши худобу. У відповідь на свої скарги здивовані кишенці почули цікаву фразу про те, що недовго їм, бісовим дітям, залишилося свої «хохли» вгору піднімати, бо всі вони тепер підвладні Його Величності. Другий з вищезгаданих офіцерів повністю виправдав своє прізвище — його люди ловили українських селян, забирали їхній реманент, вимагаючи викуп. Представників козацької старшини, що прибули, аби розібратися в ситуації, Скотов наказав прогнати геть. Особливо дратували російських вояків оті самі «хохли» — в 1702 році під час бійки в Переволочи і росіяни відрізали вловленим українцям чуби на знак ганьби.

Жоден марш російських військ по українській території не обходився без грабунків, побиття, згвалтувань, каліцтв і навіть убивств. На подібні дії гетьманові скаржилася сотенна, полкова старшина (збереглася цікава скарга чернігівського полковника Полуботка на грабунки та образи, що їх заподіяли його полчанам росіяни в 1705 році). Гетьман, не владний змінити поведінку військ «союзників», сумлінно відсилав ці скарги цареві, додаючи від себе чималу кількість відомих йому подібних фактів. Але Петру вочевидь ніколи було всерйоз займатися подібними справами — кілька досить грізних указів, що мали привести до тям надто завзятих офіцерів, та накази «не ображати малоросіян» жодного помітного ефекту не мали.

До невдоволень селян і міщан додавалися невдоволення козаків, що перебували в походах, завойовуючи своєю кров'ю славу та нові території майбутній імперії. Як уже говорилося вище, жорстоке і зарозуміле поводження іноземних і російських командирів з українськими козаками

було викликане ставленням до козаків як до другорядного війська, нездатного протистояти регулярній армії. Частково це справді було так, але є безліч прикладів, які підтверджують думку про те, що іррегулярна кіннота і сердюцька піхота за умов правильного використання (а цим вмінням згадані офіцери якраз не відзначалися) перетворювались на досить потужну силу. Крім того, поступаючись шведам, козацьке військо аж ніяк не поступалося шляхетським загонам Лещинського. Тому абсолютно нічим не можна виправдати факти безглуздої, звірячої жорстокості і варварського ставлення до козаків та навіть старшини з боку російських командирів. Подібні факти траплялися з самого початку Північної війни: побої, вбивства з метою пограбування, крадіжки коней. Навіть вища старшина не була застрахована від знущань — у 1705 році російські вояки в Литві скинули з коня та пограбували наказного гетьмана Горленка та кількох старшин, що їхали з ним. Козацькі загани часто використовувалися на важких будівельних роботах (будівництво Санкт-Петербурга, Печорської фортеці в Києві). Роботи провадилися за важких кліматичних умов, погано працювала система забезпечення. Смертність козаків від хвороб, непосильної праці, знущань була значною, вона перевищувала козацькі втрати на полі бою. Інколи додому поверталися лише 45 — 50 відсотків особового складу козацьких полків. Крім того, щорічні походи вели до занепаду козацьких господарств.

Усі ці факти переконливо свідчать про відсутність «дружніх» почуттів між українським населенням та різношерстою, нашвидкуруч набраною з найрізноманітніших соціальних елементів армією Петра I (яка робила все, аби виправдати відоме китайське прислів'я: «З гарного заліза не роблять цвяхів, гарна людина не йде в солдати»). Тому лукаві фрази російських та радянських істориків про «захист спільної вітчизни», «віковічну дружбу народів», яку шукали всюди в російській історії — навіть на залитих кров'ю руїнах українського Батурина, татарської Казані та туркменського Геок-Тепе, — слід назавжди «здати до архіву» на відміну від справжніх складних перипетій міжнаціональних взаємин різних народів, що населяли Російську імперію. Вочевидь, почуття певної національної окремішності, що його демонстрували українці, страшенно дратувало і солдатів, і офіцерів російського монарха.

Але якби ж то все обмежувалося лише діями купки недисциплінованих негідників! Тогочасні реалії були невтішними для Української козацької держави і її населення, але майбутнє обіцяло бути ще невтішнішим як для козацької еліти, так і для звичайного козака та селянина. Росія вела війну проти Швеції з величезним напруженням внутрішніх сил. Петро I прагнув до використання всіх наявних ресурсів і мало зважав на старі, усталені традиції так званої станово-представницької монархії, що захищала права окремих станів (рос. сословий). У цьому російський цар не був оригінальний — абсолютизм, що

зростав і зміцнювався по всій Європі, вів наступ на права та вольності станів та окремих іншонаціональних автономій у складі абсолютистських монархій. Тепер король ставав уже не першим серед рівних, а повновладним володарем майна, свободи і навіть життя своїх підданих. Абсолютистські тенденції зростали в Іспанії, Франції, Австрії, Швеції, Данії. І всюди на перешкоді поширенню безконтрольної влади монарха ставали віковічні станові права і привілеї дворянства, духовенства, міщан, селян. Західна Європа була дещо однорідніша національно (хоча і тут існували давні, ще середньовічні національні «автономії» — Каталонія в Іспанії, Бретань у Франції тощо), у Центрально-Східній Європі таких національних автономій було значно більше (Угорщина у складі імперії Габсбургів, Молдавія та Валахія — під владою Туреччини, Ліфляндія — Швеції, Українська козацька держава та різноманітні козацькі державні утворення — в складі Московії, згодом Російської імперії). Тут брутальний наступ монархів на права і свободи (ключове поняття середньовічного права) мешканців автономій поєднувався зі спробами послабити, а то і знищити їхню національну свідомість, розвиток якої в подальшому неминуче мав призвести до «сепаратизму». Боротьбу за давні права і свободи в згаданих автономіях очолила місцева еліта, нерідко на чолі з правителем автономії. Цікавий порівняльний аналіз подібних збройних виступів виконав О. Субтельний. Відкинувши тезу про «небувалість», «нечуваність» дій українського гетьмана, дослідник переконливо довів, що на початку XVIII століття в Східній Європі спалахнуло кілька повстань проти абсолютистських порядків, що їх намагалися запровадити іноземні володарі на територіях національних автономій. їхніми керівниками виступили Станіслав Лещинський у Польщі, Йоган-Рейнгольд Паткуль у Ліфляндії, господар Кантемир у Молдавії, Ференц Ракоці в Угорщині, Іван Мазепа та Пилип Орлик в Україні. Всі ці лідери встали на захист прав і свобод місцевих еліт і населення проти зазіхань їхніх абсолютистських сюзеренів, усі розраховували (через очевидну нерівність сил) на зовнішню допомогу, і всі зазнали кінець кінцем поразки, загинули або емігрували і були оголошені «зрадниками» в своїх країнах, відстояти права котрих так відчайдушно намагалися. Подібний зважений підхід не робить згаданих визначних політиків «переконаними націоналістами» (як це намагалися зробити з ними у XX столітті), бо доба націоналізму, в сучасному розумінні цього слова, на початку XVIII століття ще не розпочалася. Він також знімає з них тавро «зрадників», які нібито зрадили свого сюзерена (це питання ми розглянемо трохи згодом) або свій народ (це вже відверта пропаганда імперій-переможниць).

Але як все-таки бути з моральною та юридично-правовою стороною оцінки вчинку Івана Мазепи, Ракоці або Паткуля? Тут так само не все просто.

Почнемо з юридичних моментів. Справа в тому, що в

середньовічному європейському феодальному праві (зафіксованому в багатьох збірниках, серед яких назвемо «Саксонське зерцало», або «Саксон», як його називали в Україні, та «Швабське зерцало») обов'язки сюзерена (сеньйора, суверена) і васала були чітко визначені. З боку васала це була чесна і вірна служба протягом певного визначеного терміну (наприклад, сорок днів на рік), допомога сюзеренові «зброєю і порадою». Саме це протягом довгого часу робив Іван Мазепа щодо Петра. Сюзерен теж мав обов'язки перед своїм васалом — перш за все він мав захищати життя, майно і свободу васала та всіх його володінь (цей пункт, закріплений в Березневих статтях Богдана Хмельницького та статтях його наступників, Росія порушувала неодноразово, домовляючись за спиною свого васала з його ворогами — Польщею, Туреччиною). Також сюзерен не мав права порушувати права і вольності, якими користується васал. У разі таких порушень васал мав право розірвати угоду з сюзереном і піти на службу до іншого, виконавши певні умови. Саме на цей наріжний камінь європейського феодалізму покликався в свій час князь Андрій Курбський в знаменитих листах до Івана Грозного, звинувачуючи російського царя-тирана в необгрунтованих репресіях щодо своїх підданих. Але вже в листах-відповідях Грозного з усією очевидністю постала інша концепція «служби великому государю» — служби без жодних умов чи угод, заснованої на безумовному праві царя карати і милувати своїх підданих так, як йому заманеться (самодержавство). За таких умов будь-яка спроба підданих обмежити царську владу вже розглядалася як жахливий злочин, а перехід васала до іншого сюзерена — як нечувана зрада, гідна хіба що Іуди. Ця традиція (вчені дотепер сперечаються, чи є вона витвором візантійським, чи, можливо, східним) була схожа з європейським абсолютизмом і водночас була в чомусь іще більш всеохоплюючою.

Так, освічений московський дяк Іван Тимофеев на початку XVII століття писав про необхідність ставлення підданих до царя в Московській державі тих часів як до земного Бога, а царя до підданих — як до худоби: «Скот бо не прекословит водящему или вяжущему его, яко и до самого заколения сопротивлятися не совесть... повинуется непрекословно... Так и мы перед царями безответны, яко безгласные рабы, со всяческим тщанием кротко носили иго рабства, повинуюсь им с таким страхом, что из-за страха оказывали им честь едва ли не равную с Богом». Додамо, що офіційною назвою всіх підданих московського царя (від селян до князів і бояр) до часів Петра I було слово «холоп», яке «прогресивний» цар-реформатор замінив на «раб». Лише Катерина II, що дбала про міжнародну репутацію імперії, запровадить термін «вірний підданий». Для порівняння наведемо слова волинського шляхтича Лаврентія Деревинського, гордо кинуті ним у вічі польському королю Сигізмунду III на сеймі Речі Посполитої в 1620 році: «Про це, ваша королівська милість, не зволиш знати — божественної природи в собі не маєш, але маєш також людську».

Як не дивно, але саме початок європеїзації Росії Олексієм Михайловичем і Петром I означав пряму загрозу для всіх автономій у її складі. У новій, побудованій за європейським зразком (принаймні так вважав Петро I і його наступники, вибірково запроваджуючи європейські звички, одяг, бюрократичний апарат і відмовляючись від захисту державою прав і свобод підданих, які замінила примхлива воля монарха) Росії не було місця автономіям з їхнім непокірним, зовсім не «холопським» населенням і давніми правами та привілеями. Наступ посилювався по всіх фронтах — так, в 1703 році Всевеликому війську Донському було заборонено мати будь-які зовнішні зносини, почало порушуватися давнє правило «с Дону выдачи нет», що зрештою викликало грандіозне повстання донських козаків під проводом Кіндрата Булавіна (1707 — 1708 роки).

Царські реформи не могли оминати й Українську козацьку державу. Мазепа добре знав про те, що Петро мав наміри перетворити Київський та Прилуцький козацькі полки на регулярні драгунські (що стало б нечуваним порушенням українських «прав і вольностей»). Страхи козацької старшини мимоволі підтвердив і фаворит царя Олександр Меншиков, який під час царського візиту до Києва 1706 року на бенкеті, будучи далеким від тверезості, голосно порадив «верному гетьману Івану Степановичу за врагов приниматься», недвозначно натякнувши на присутню в залі козацьку старшину. Іван Степанович, користуючись деяким впливом на царя, до певного часу стримував його реформаторський запал щодо козацької України, але це не могло тривати довго.

Загалом же зовнішньополітична кон'юнктура в 1706 році із просто несприятливою для України (країну втягнуто в непотрібну і виснажливу війну, її сюзерен порушує права і свободи громадян) стає відверто загрозливою. У разі перемоги Карпа XII та його союзника Станіслава Лещинського Гетьманщину просто захопили б поляки, зруйнувавши козацький устрій. За умов перемоги Петра I і Августа II фактично зайняте українськими військами Правобережжя повернулося б під польську владу, а російський наступ на права і свободи Гетьманщини пішов би безперешкодно (що, зрештою, і сталося). Насамкінець сюжету про «моральність» чи «неморальність» дій гетьмана і царя скажемо, що Петро I в 1706 році цинічно пропонував відомому англійському полководцеві герцогу Мальборо (предку сера Уїнстона Черчилля) за посередництва на переговорах між Росією та Швецією прибуток від одного з князівств на вибір (фігурували Київське, Володимирське та Сибірське князівства) — з цим фактом згодні сучасні російські історики (див. праці М. Павленка та В. Артамонова). Крім того, амбітний Меншиков просив собі у царя Чернігівщину у довічне володіння, очевидно, прагнучи з часом заволодіти гетьманською булавою (лист Орлика до митрополита Яворського). За

таких умов має рацію російський історик кінця XIX століття О. Брікнер, голос якого звучить дисонансом на тлі суцільної офіційної лайки на адресу українського гетьмана. В своїй «Історії Петра Великого» німець на російській службі Брікнер (якого важко запідозрити в прихованому українофільстві чи русофобстві) писав, що союз Мазепи з Карлом XII «був не більш неморальним, ніж союз, що його два роки пізніше уклав молдавський господар Кантемир з Петром Великим проти султана», а спроба визволити Україну з-під панування Петра I «була героїчним актом».

У такій важкій ситуації гетьман Мазепа — політичний лідер, відповідальний передусім за свій народ і його долю, — мусив зробити все, аби принаймні забезпечити існування Української козацької держави у разі перемоги («цілком імовірної, як тоді здавалося» — Брікнер) Карла XII та Станіслава Лещинського. Фактично мова йшла про те, чи доживати вже літньому гетьманові «вірним підданим» царя і стежити за агонією козацької держави (радикальні реформи мали розпочатись після смерті Мазепи), чи спробувати повернути колесо невблаганної долі в інший бік. Чи була спроба Мазепи заздалегідь приречена на поразку? Відповідь на це дискусійне питання читач може спробувати з'ясувати з попередніх і подальших розділів цієї книги.

Допомогти гетьманові і його державі пройти між Сциллою та Харибдою могла лише активна дипломатична діяльність. Як уже йшлося вище, перші контакти Івана Степановича зі Станіславом Лещинським розпочалися взимку 1706 року за посередництва куми гетьмана Мазепи княгині Анни Дольської (з нею ясновельможний гетьман хрестив доньку краківського воєводи Я. Вишневецького Франціску-Урсулу, в майбутньому досить відому польську письменницю). Під час перебування Мазепи з військом на Волині гетьман не лише не раз катався з княгинею на гринджолах, але і мав з нею «денные и ночные конференции» (Орлик). Зрозуміло, що пліткарі одразу ж почали говорити про можливий роман удівця-гетьмана з чарівною вдовою-княгинею (схоже, сам Іван Степанович був зовсім не проти подібних пліток). Навіть відомий український православний ієрарх та інтриган Феофан Прокопович був певен, що гетьман і княгиня скоро одружаться — пані Дольська надіслала гетьманові коштовну білизну і капелу музикантів у подарунок. Хоча не можна виключати і певні обопільні симпатії, але все ж зустрічі гетьмана і княгині, схоже, були зовсім не побаченнями закоханих, а переговорами двох досвідчених політиків із непоганими навичками розвідників-конспіраторів (зрештою, правду знали тільки самі гетьман і княгиня, яка пережила Івана Степановича лише на два роки, померши у Львові 1711 року). Схоже, спочатку Анна Дольська намагалася переконати гетьмана, аби він вплинув на Петра з метою «царському величеству воспріять Станислава в свою протекцію» (!), і лише згодом, коли Мазепа повернувся до Києва, надіслала до нього шифрованого листа (ще на Волині гетьман і

княгиня обмінялися шифрувальним ключем) з пропозицією стати на бік Станіслава, обіцяючи «всех желаний своих... неотрицательного исполнения... асекурацию Станислава и гваранцию короля Шведского».

Отже, своїми таємними переговорами гетьман Мазепа в цей період намагався, не зв'язуючи себе якимись конкретними обіцянками, досягти хоча б можливості політичного вибору, продовжуючи грати роль «найвірнішого слуги царя».

Але якими ж були плани гетьмана Мазепи на випадок поразки Петра Великого? За припущеннями, висловленими українським істориком Д. Дорошенком, «гетьман Мазепа, завівши переговори зі Станіславом Лещинським, справді мав на меті утворення федерації з Польщею (або принаймні принадував Станіслава можливістю такої федерації), але коли з'ясувалась слабкість Станіслава і замість нього на Україну прийшов сам Карл, Мазепа вирішив укладати угоду з ним». Отже, на думку Дорошенка, первісний задум українського гетьмана можна визначити як вихід з-під влади Петра I і входження (зі статусом Великого князівства Руського, добре знаного з часів Виговського) до складу Речі Посполитої з метою подальшого співіснування в рамках однієї держави. Цю гіпотезу ніби-то підтверджують і слова з доносу Кочубея про те, що Мазепа «хвалил Выговского и Брюховецкого» і читав разом зі старшиною знаменитий Гадяцький договір 1658 року, узятий з бібліотеки Києво-Печерської лаври. Щоправда, краще обізнаний в тих самих справах Пилип Орлик зазначає, що «пакта Гадяцкіе» читали самі полковники та генеральна старшина без гетьмана, «а того [Мазепи] в деле никогда не было, понеже он, Мазепа, внутренних своих мыслей и намерений никому не являл».

Одначе ми маємо докази, хай і непрямі, того, що гетьман Мазепа з самого початку не вважав за потрібне реально співіснувати з Польщею в рамках однієї держави і що не на ослаблену Польщу слід було покладатися.

Недаремно ж ще в 1704 році український гетьман говорив французькому послу Балюзу про скорий занепад Речі Посполитої в майбутньому. Він виявився правим — відкрита боротьба шляхетських угруповань, відсутність сильної центральної влади та іноземні втручання зрештою привели шляхетську республіку до загибелі вже наприкінці того самого XVIII століття.

Окрім того, Іван Мазепа, який завжди прагнув встановити політичний режим, що спирався б на міцну автократичну владу гетьмана, не міг не розуміти, що в рамках політичного устрою Речі Посполитої гетьманські прерогативи були б навіть вужчими у порівнянні з правами старшинської еліти, ніж за умов підвладного Москві гетьманату. Знав він і про непопулярність ідеї союзу з Польщею серед значної частини звичайних мешканців Гетьманщини. Враховуючи все це, більш обґрунтованою здається думка О. Оглобліна, Т. Мацькова та деяких інших українських вчених, які вважають будь-які політичні комбінації гетьмана

Мазепи щодо Польщі майстерними тактичними ходами, спрямованими передусім на встановлення контактів (спочатку за посередництвом Станіслава Лещинського) зі Швецією, могутньою у військовому відношенні державою, що в силу свого географічного розташування не мала територіальних претензій до України і об'єктивно могла посприяти Україні стати «неутральною», «виделною» (тобто незалежною, окремою) державою.

Досвід укладення угод саме зі Швецією українські дипломати початку XVIII століття мали. Недаремно емігранти-автори «Пактів і конституцій законів та вольностей Війська Запорозького» (1710 рік) писали: «Ось так він [Мазепа] пішов по слідах свого попередника, найвідважнішого святої пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який... вступив в союз з найяснішим королем Швеції, дідом його священної королівської величності Карлом X». І Богдан Хмельницький, і Іван Мазепа були добре обізнані з середньовічною політичною думкою, враховуючи відомий принцип, сформульований Ніколо Макіавеллі: найкращим союзником (на певний час) є володар сильної, але віддаленої держави. Флорентійський мислитель ілюстрував свій постулат за допомогою прикладів: союзу Чезаре Борджіа з Людовіком XII Французьким тощо. До речі, політичні умови діяльності Борджіа були дещо схожими з українськими реаліями кінця XVII — початку XVIII століття: роздробленість країни, постійні іноземні втручання, напружена боротьба за владу політичних лідерів та груп.

Але якими б не були політичні плани Мазепи, на різних етапах його діяльності вони, вочевидь, мали коригуватися з урахуванням конкретних подій, змін в міжнародній ситуації. У січні 1706 року Карл XII зумів блокувати в районі Гродно 40-тисячну російську армію, на допомогу обложеним Петро I направив козаків Мазепи, а Август II — саксонську армію генерала Шуленбурга, яка була 2 лютого розгромлена під Фрауштадтом шведським корпусом Рен-шильда. Козаки Мазепи ще не дійшли до Гродно, коли російська армія вирвалася з міста і відступила в Україну, якій, здавалося, загрожувало шведське вторгнення. Тим часом армія Карла XII винищувала ворожі гарнізони в Литві і Білорусії (значних втрат зазнали тут козаки Миргородського, Переяславського і Стародубського полків, що обороняли міста Несвіж та Ляховичі). При обороні першого загинув стародубський полковник М. Миклашевський, при обороні другого переяславський полковник І. Мирович потрапив у полон. Але шведи пішли не в Україну, а в Саксонію: Карл вирішив остаточно покінчити з союзником Петра, що йому частково вдалося — 13 жовтня 1706 року Август II уклав зі шведами сепаратний Альтранштадтський мир і зрікся польської корони, залишивши свого союзника — Росію — в критичному стані. Карл XII використав багату Саксонію як оперативну базу для підготовки останнього рішучого удару по

Росії.

Тим часом Мазепа, листування якого з Анною Дольською на певний час перервалося, намагався виявити, як козацька старшина поставиться до можливого союзу з Польщею та Швецією у випадку поразки Росії, одночасно намагаючись повністю не розкривати своїх планів нікому (навіть вірному генеральному писареві Пилипу Орлику). Загалом така поведінка була зрозумілою і правильною — надто частими були доноси представників різних верств населення на свого гетьмана, і їхня нейтралізація коштувала Мазепі великих зусиль і коштів. Виявилось, що старшина зовсім не проти спробувати визволитися з-під влади Москви, але все одно гетьман продовжував тримати свої наміри в глибокій таємниці (хоча частина старшини вже в 1706 — 1707 роках наполягала на рішучих діях, посиляючись на народне невдоволення поведінкою російських військ в Україні).

Серед дослідників доби Мазепи не існує єдиної думки щодо того, хто саме, гетьман чи старшина, зіграв провідну роль у здійсненні рішучого повороту в зовнішній політиці Української держави. На думку Михайла Грушевського, «гетьман Мазепа з своїм союзом з шведським королем... був тільки вірним репрезентантом традиційної політики української старшини», «старшина була настроєна дуже активно і грала ролю чи не головну», а союз зі шведами — «діло цілої старшинської верстви... Міра особистого впливу Мазепи на сей поворот і його особиста роль — річ другорядна». Згідно з теорією Ореста Субтельного, про яку йшлося вище, Мазепа «був одним із провідників місцевих національних еліт, які намагалися оборонити традиційні права та привілеї їх країн перед абсолютистськими та імперіалістичними планами їх чужоземних монархів». Важко не погодитися з твердженням Грушевського про українсько-шведський союз як справу всієї старшинської верстви, але щодо «чи не головної ролі старшини» виникають сумніви, і ближчим до істини здається твердження про те, що гетьман «провокував старшину, щоб та сама вимагала від нього шукати порозуміння зі шведами. Це давало Мазепі змогу діяти так, начебто він лише виконує колективну волю старшини» (О. Субтельний).

Враховуючи притаманну Івану Степановичу Мазепі жорсткість і навіть деяку авторитарність (рису загалом корисну для політичного лідера тих часів), а також неабияку вправність у ремеслі конспіратора, не слід дивуватися тому, що гетьман «майстерно вплутував генеральну старшину й випробовував її рішучість, залишаючи планування й виконання змови за собою» (О. Субтельний).

Тим часом, поки Карл XII в Саксонії готувався до походу на Росію, а гетьман Мазепа відновив контакти зі Станіславом Лещинським (тепер за посередництвом львівського єзуїта Заленського), наприкінці грудня 1706-го — на початку 1707 року в Жовкві відбувалася військова нарада,

скликана Петром I із залученням польських прихильників Августа II. На ній обговорювалися питання щодо подальшої боротьби зі Швецією за умов, коли Август офіційно зрікся престолу. Ця нарада увійшла в історію, і не лише тим, що на ній було ухвалено знаменитий Жовковський стратегічний план оборони Росії (що передбачав відступ у глиб країни, тактику «спаленої землі», напади на ворога невеликими загонами тощо). На нараду було запрошено і Мазепу. І одразу ж польські союзники царя, члени Сандомирської конфедерації, зажадали негайного повернення Правобережжя, зайнятого козацькими полками. Старий гетьман, користуючись впливом на царя, відчайдушно намагався переконати Петра і канцлера Головкина, що Правобережжя полякам віддавати не можна. Цар же вів свою хитру гру і з поляками, і з гетьманом — польським делегатом він обіцяв, що поверне Білу Церкву з околицею, коли буде упевненість у відсутності небезпеки для краю з боку прихильників Лещинського та українських повстанців. Сам же водночас писав до гетьмана секретні листи, в яких застерігав, щоб Мазепа не повертав полякам нічого, посилаючись при цьому на відсутність «іменного монаршого указу». Свої мотиви цар частково пояснює в листі до гетьмана від 20 вересня 1707 року: з огляду на військову ситуацію, ненадійність поляків і плани майбутньої війни з Туреччиною Правобережжя повертати Речі Посполитій не варто. Загалом Петро був не проти прилучити до своєї держави ще одну провінцію, та ще й заселену єдинокровними братами тих «малоросів», які вже відчули на собі всі «втіхи» російської зверхності. Але основним для царя в цьому питанні було якомога тісніше прив'язати до себе польських конфедератів. Коли вони залишилися вірними йому, Петро I віддав Августу Правобережню Україну (1713 рік), тобто зробив те, чому намагався перешкодити за свого життя гетьман Мазепа.

На нараді в Жовкві відбулася ще одна подія, на перший погляд не дуже помітна, але з великими наслідками: сюзерен (цар Петро) по суті відмовив васалу (українському гетьманові) в захисті у разі наступу шведів на Москву, а поляків — на Україну, ослаблене військо якої навряд чи змогло б захистити свій край. Мазепа просив 10 тисяч вояків російського регулярного війська, цар відповів: «Ни десять человек не могу дать, як можете, сами боронитесь». Згідно з Жовковським планом передбачалися лише зміцнення укріплень Києва, в якому мав бути 2-тисячний російський гарнізон, і активні дії польських конфедератів по недопущенню Лещинського і шведів на Україну — цього, на думку Мазепи, могло виявитися замало.

Зрозуміло, що цар був заклопотаний в першу чергу обороною власних земель, але тепер між інтересами царя і гетьмана було проведено межу: за середньовічним договірним принципом, який ми вже згадували, якщо сюзерен не виконував своїх обов'язків щодо васала, він міг бути звинувачений в зраді, і васал мав моральне (а в Польщі, Литві, Угорщині —

і юридичне) право припинити служіння такому сюзерену (латиною це звалося *jus resistendi* — право на опір). Цар вочевидь порушував, подібно до своїх попередників, обов'язки сюзерена щодо Української козацької держави (черговим порушенням стало закріплення самодержавно-бюрократичної системи військового керівництва в Україні — в 1706 році було сформовано так звану Українську дивізію, до складу якої увійшли всі козацькі полки Лівобережної і Слобідської України. Командування нею було покладено на генералів царської армії. Це явно обмежувало політичну і військову владу старшини і гетьмана). Діючи подібним чином, Петро I водночас намагався не відштовхнути від себе українського гетьмана — на прохання царя імператор Священної Римської імперії Йосиф I 1 вересня 1707 року надав О. Меншикову та гетьманові Мазепі титули князів Священної Римської імперії — копію княжого герба Мазепи вмістив у своєму довіднику відомий німецький геральдист Зібмахер (хоча грамоту і герб Іванові Степановичу через канцелярську тяганину і можливі інтриги Меншикова надіслати до відомих подій осені 1708 року так і не встигли). Звісно, подібна честь не могла не імпонувати Мазепі як справжньому аристократу (до того ж це підвищувало авторитет України на міжнародній арені), але гетьман був свідомий щодо ціни царської ласки. «Хотят меня уконтентовать княжением Римского государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, города под свою область отобрать и воевод или губернаторов в них поставитъ», — говорив Іван Степанович вірному Орликові.

Тому гетьман, в діяльності якого державні інтереси все ж превалювали над особистими, приймаючи до уваги загрозу не стільки собі, скільки своїй державі і народові, вважав себе вільним від присяги царю, що першим порушив цю присягу, і прагнув скористатися своїм правом на опір. Звісно, російська традиція з її тенденцією «сакралізації» (освячення) відносин підданих і володаря — носія священної влади, була іншою. Тому вчинок Мазепи пізніше розглядали в Москві практично як церковний злочин.

Відмова в Жовкві підштовхнула Івана Мазепу до активніших спроб налагодити контакти з супротивниками царя. Намагання гетьмана почати прямі переговори з Карлом XII восени 1707 року (про них згадував Георг Норд-берг, придворний хроніст шведського короля), не мали успіху — король не дав чіткої відповіді на пропозиції Мазепи перейти на його бік і запропонував «почекати». Чому так сталося — невідомо, можливо, Карл все ще розраховував лише на власні сили і не відчував потреби в союзниках.

Але до гетьмана продовжували їздити Заленський, довірені люди княгині Дольської, а також якийсь таємничий болгарський чи сербський (або навіть «сіверський», що взагалі заплутує справу) архієпископ, «що емігрував зі своєї країни» (про це йдеться в Додатку до «Історії Карла XII»

Густава Адлерфельта — сам шведський історик загинув під Полтавою в 1709 році, і Додаток написано невідомим продовжувачем). Саме цей невідомий архієрей, схоже, і підписав від імені українського гетьмана Мазепи попередні українсько-польську та українсько-шведську угоди. Сталося це між 11 лютого і 17 червня 1708 року на території сучасної Білорусі, де перебувала шведська армія, що наступала на Москву. Як місце укладення угод найчастіше фігурують містечка. Сморгони або Радошковичі.

Українсько-шведська угода стосувалася здебільшого військових питань. Українська сторона передавала шведам для зимових квартир частину Сіверщини з містами Ста-родуб, Новгород-Сіверський та Мглин. Гетьман Мазепа обіцяв зробити все можливе для прилучення до україно-шведського союзу слобідських та донських козаків та калмицького хана Аюки. Союзники мали спільно діяти проти військ Петра I: Карл XII продовжував похід на Москву, гетьман Мазепа та Станіслав Лещинський з восьмитисячним допоміжним шведським корпусом генерала Крассау мали вибити російські війська з України. Шведський генерал Лібекер мав узяти нещодавно збудований царем Санкт-Петербург.

За українсько-польською угодою гетьман Мазепа мав постачати шведській та польській арміям провіант, допомагати союзникам військовою силою, а головне — Україна входила як окреме князівство до складу Речі Посполитої. Гетьман також отримував Полоцьке і Вітебське воєводства «на правах курляндського герцога» (тобто васала польського короля). Останній пункт угоди для багатьох радянських істориків слугував доказом «зради Мазепи українському народові» — мовляв, гетьман продав Україну полякам, бажаючи отримати натомість два згаданих воєводства. Насправді йшлося про першу з часів Богдана Хмельницького спробу розповсюдити владу українських козацьких гетьманів на білоруські землі (ясно, що українське Лівобережжя залишалося б під владою Мазепи).

Найбільшою проблемою для дослідника згаданих угод є той факт, що їх оригінали до сьогодні не збереглися ані в російських або українських, ані в шведських чи польських архівах. Скоріш за все, шведські оригінали (писані латиною) знищив радник канцелярії Карла XII Олаф Хермелін одразу ж після програної шведами Полтавської битви. Сам Хермелін невдовзі загинув за нез'ясованих обставин у російському полоні (є версія, що його смерть якось пов'язана з долею важливих документів архіву Карла XII).

Все, що ми маємо, — це не надто надійні спогади (Додаток) анонімого продовжувача вже згаданої нами «Військової історії Карла XII, короля Швеції». Ця праця (разом із Додатком, автором котрого, на думку Т. Мацькова, був Петер Шенстрем — секретар похідної канцелярії шведського короля) вперше вийшла друком англійською мовою в 1740 році. Додаток створювався через багато років після подій Північної війни,

можливо, під час перебування Шенстрема у російському полоні. Окрім деяких дивних недоречностей (наприклад, згідно з першим пунктом українсько-польської угоди виходить, що саме польський маріонетковий король мав гарантувати союз гетьмана Мазепи з Карлом XII, що досить дивно), найбільший подив викликає той пункт українсько-шведської угоди, де йдеться про надання шведам Сіверщини як оперативної бази. Справа в тому, що в подальшому Карл XII відчайдушно намагатиметься пробитися на московський напрямок най-коротшим, смоленським шляхом, і лише тактика «спаленої землі», застосована росіянами, змусить його повернути на південь, не дочекавшись обозу, що віз із Ліфляндії генерал Левенгаупт. Недаремно гетьман, дізнавшись про поворот шведів на південь і їхній можливий прихід в Україну, вигукнув наодинці зі своїм генеральним писарем Пилипом Орликом: «Диавол его [Карла XII] сюди несет! Все мои интересы превратит [тобто порушить], и войска Великороссийские за собою внутрь Украині впровадит на последнюю оной руину и на нашу погибель!» Ясно, що перенесення основного театру воєнних дій на українські землі не було в інтересах Мазепи, і прихід Карла на Сіверщину став не початком здійснення, а початком кінця планів гетьмана, який це чудово розумів.

Існує ще одне джерело, датоване 1712 роком, яке містить інформацію про українсько-шведську угоду 1708 року. Це опублікований Ільком Борщакком в 1925 році «Вивід прав України» Пилипа Орлика. Тут йдеться про те, що за угодою між Мазепою і Карлом XII Україна оголошувалася незалежним князівством під владою гетьмана, шведи зобов'язувалися забезпечити всі її права. Про зимові квартири для шведів мова не йде, а ось пункт про невеликий допоміжний шведський корпус, що має прийти в Україну, є. Підозрілим, однак, є відсутність у «Виводі» жодних згадок про хоча б формальну угоду України з Річчю Посполитою (на думку О. Субтельного, це, а також той факт, що оригінал «Виводу» на сьогодні втрачено, ставить аутентичність документа під великий сумнів. Мабуть, із цим можна погодитись).

Єдиним цілком достовірним висновком, очевидно, є те, що Іван Степанович через своїх емісарів багато обіцяв Станіславу Лещинському і шведському королеві, водночас розраховуючи на успішний похід Карла на Москву і розуміючи, що в майбутньому долю України визначать не писані угоди, а фактичний розклад сил у вирішальний момент. Ні в якому разі не виключаючи можливості підписання в 1708 році прелімінарної угоди між гетьманом Мазепою, з одного боку, і Польщею та Швецією — з другого, маємо констатувати той факт, що дотепер абсолютно достовірного тексту цієї угоди не знайдено, і дослідження мають тривати. Герой цієї книги справді був чудовим конспіратором!

Про політичні плани Мазепи ми маємо кілька цікавих непрямих свідчень, більшість яких, як не дивно, з російського боку. Про те, що

кінцевою метою гетьмана було саме створення «князівства окремого», спочатку говорив навіть сам Петро I в одному зі своїх маніфестів до «вірного народу малоросійського». У промові перед своїми офіцерами незадовго до Полтавської битви (де не було потреби вигадувати відверті пропагандистські дурниці) цар говорив таке (цитуємо за викладом відомого радянського історика Євгена Тарле): «Король Карл и самозванец Лещинский... клятвами обязались между собою отторгнуть от России народы малороссийские и учинить княжество особое под властью Мазепы, в которых ему быть великим князем и иметь у себя во владении Козаков Донских, Запорожских и все роды козацкие, которые на сей стороне Волги». Офіційний російський «Дневник» бойових дій 1708 — 1709 років, посилаючись на листи, захоплені в шведському таборі після Полтавської битви, пише про те, що кінцевою метою Мазепи було, «чтоб малороссийские козацкие народы от России были особое княжение, а не под Российской державою». Відомий зрадник запорожців, прилуцький полковник Гнат Галаган в 1745 році твердив, що «Мазепа предался королю с тем, чтоб отбыть нам от России и быть под Мазепиным управлением, от всех монархов вольным». Так само відомий російський історик-аматор XVIII століття Голіков писав у своїй праці, присвяченій Петру Великому: «Мазепа возжелал некоторым образом с ним [Петром I] сравняться, то есть сделаться ни от кого независимым владельцем». Відзначимо — всі вищезгадані документи та праці не призначалися для «широкої читацької аудиторії», на відміну від маніфестів, в яких російська пропагандистська машина вправно зображувала гетьмана низьким честолубцем, зрадником Росії і людиною, що бажає «оддать Украину под польское иго». Ясно, що для Петра та російських націонал-шовіністів усіх часів що плани створення незалежної Української держави, що відокремлення України і її входження до складу якоїсь іншої держави були однаково нестерпними. Проте все-таки і тоді, і тепер політики хоча б про людське око змушені зважати на «права націй на самовизначення», і тому саме міф про «Мазепу — польського запродавця» виявився досить стійким, а дані, які свідчать про зовсім інші плани українського гетьмана, поспішили забути.

Тим часом 33-тисячна армія Карла XII навесні 1708 року виступила з Литви і 16 — 17 червня переправилася через річку Березину. Основний план шведського короля полягав у тому, щоб, маючи Польщу за головну оперативну базу, іти через Головчин — Смоленськ — Вязьму на Москву, скинути з трону Петра I (використавши, за словами польського резидента при Карлі XII Станіслава Понятовського, народне незадоволення царем), замінити його царевичем Олексієм і підписати з ослабленою Росією мирну угоду, яка забезпечила, б усі права та інтереси союзників Швеції та самої скандинавської держави (перш за все в шведській житниці — Прибалтиці). Гетьмана Мазепу цілком влаштовував такий план — шведи відсікали Україну від основних сил царської армії, корпус Крассау та війська

Лещинського ішли на Україну, де Мазепа організував повстання проти Петра I (після цілковитого звільнення України гетьман, за словами Орлика, мав намір «писать до Царского Величества лист и в нем выписать все наши обиды прежние и теперешние, прав и вольностей отняtie, крайнее разорение и пагубу»). Можливою була і допомога татар — за словами Кочубея, гетьман вже давно вів якісь переговори з ханом, зберігся також один із ханських листів до Івана Мазепи, датований кінцем 1705 року.

Отже, подібний план давав гетьманові час і можливість для того, щоб підготувати український народ і військо до союзу зі Швецією, врешті-решт просто проінформувати людей — за умов перебування в Україні великих російських сил зробити це було неможливо. Зрадити могло і найближче оточення, як показала знаменита «справа Кочубея».

Тепер, ласкавий читальник}', ми маємо дещо відволіктися від військово-політичних перипетій Північної війни і спробувати виявити хоча б декілька зернятків правди в цій заплутаній історії, яка містить елементи політичного детектива, пригодницького, психологічного та любовного романів.

Для початку маємо кілька непоганих джерел — текст доносу Кочубея на гетьмана Мазепу із 33 пунктів, уже неодноразово цитований нами лист Орлика до Стефана Яворського, листи гетьмана Мазепи до Меншикова, Головкина, Петра I, а також знамените, вперше опубліковане ще в XIX столітті інтимне листування Івана Степановича з Мотрею Кочубеївною.

Василь Леонтійович Кочубей (1640 — 1708), нащадок татарського роду, був давнім знайомим Мазепи ще з часів служби у Дорошенка. Тоді Мазепа, як ми пам'ятаємо, був генеральним осавулом, Кочубей же був канцеляристом в Генеральній канцелярії правобережного гетьмана. Згодом Іван Степанович і Василь Леонтійович були наближеними особами гетьмана Самойловича, а після перевороту 1687 року Кочубей отримав посаду генерального писаря — фактично канцлера Української козацької держави. Згодом він став генеральним суддею.

Приятельські відносини Кочубея та Мазепи почали помітно псуватися з 1691 року. Василь Леонтійович налагодив контакти з прибічниками колишнього гетьмана Самойловича і брав участь у змовах старшини проти Мазепи, зокрема — в згаданій вже неодноразово «справі Петрика». Для порівняння наведемо вислови обох супротивників. В. Кочубей: «Обиды претерпеваю от самого гетмана Мазепы от лета 1691 даже и до днесь...» (уривок з доносу 1707 року); І. Мазепа: «Чрез лет шестнадцать прощалося и пробачалося великим и многим вашим смерти годним проступкам» (лист до Кочубея незадовго до появи доносу, той самий 1707 рік).

В листі 1708 року до царського улюбленця Меншикова гетьман Мазепа писав про свої стосунки з уже покійним тоді Кочубеем: «Кочубей

исконный мой есть враг, который от начала уряду моего хлопотливого гетманского всегда мне был противный и разные подо мною рвы копал, советуя непрестанно с враждебниками моими, який уже иные давно, а иные в недавнем времени поумиралы и ищезли. Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем генеральным, имеючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокгрической болезни [останні роки життя гетьман, схоже, страждав на артрит], не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидавал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою, письма. За якое проступство велел был я его за крепкой взять караул. Потом и в другой раз он же, Кочубей, по приказу моему, взят же был за караул в той власне час, як блиский его кривный проклятый Петрик до Орды Крымской передался и великой мятеж в народе малороссийском учинил, о котором были не ложный свидетели, от полковника Миргородского присланые, что он его, Кочубей, з Жученком, тестем своим, на тот час бывшим полковником Полтавским, до Сечи и до Крыму выправили...»

Дивним є те, що Мазепа кожного разу вибачав свого «споконвічного ворога» і навіть вживав заходів, аби очистити його від підозр з боку російської влади. За Кочубея, пов'язаного родинними зв'язками мало не з половиною лівобережних старшинських родин, могли просити впливові особи Української козацької держави (Київський митрополит Варлаам Ясинський, мати гетьмана Мазепа, дружина Кочубея — Любов Федорівна, з родини Жученків). Олександр Оглоблін навіть припускав можливість якогось давнього роману гетьмана — улюбленця жінок і вольової, енергійної Любові Кочубей (посилаючись на родинні перекази Кочубеїв). Якщо це так, подальша політико-романтична історія взагалі набуває неймовірного напруження, а Любов Кочубей виступає в ролі злого генія свого чоловіка, якого штовхає до загибелі, і суперниці власної доньки, долю котрої безжально ламає... До речі, саме цей мотив був використаний відомим українським кінорежисером Віктором Ілленком в його кінострічці «Молитва за гетьмана Мазепу».

У 1698 році гетьман одружив свого небожа Івана Обидовського зі старшою донькою Василя Кочубея. Через два роки Кочубей став генеральним суддею (одна з найвищих посад в козацькій державі). У 1702, 1706 та 1707 роках Кочубей виконував функції наказного гетьмана, поки Іван Степанович перебував у походах. Родина Кочубеїв продовжувала збагачуватися, і десь в найближчому оточенні генерального судді (історична традиція одноголосно твердить про вирішальну роль дружини Кочубея, про це писав і сам Мазепа в листах до Василя Леонтійовича) визріла ідея сягнути кар'єрної вершини — гетьманська булава завжди виглядала так привабливо... Для цього слід було зробити лише один логічний крок — позбутися свого старого приятеля, якому ця булава

належала вже два десятки років.

Як бачимо, Кочубей мав достатньо мотивів для написання свого знаменитого доносу, головним із яких, звісно, був не «український» чи «російський» патріотизм чи особисті мотиви, а вмiло розпалювана жадоба влади.

Але як же бути з романтичною історією з пушкінської «Полтави» (або трилогії Богдана Лепкого «Мазепа») про старого ловеласа-гетьмана, закохану красуню — доньку Кочубея та її обуреного батька? Що все-таки сталося в 1704 році між цими людьми?

Судячи з даних джерел, все було дуже просто і складно водночас. Василь Кочубей вів умiлу та цілеспрямовану «шлюбну політику» — його донька Марія була одружена з сином ніженського полковника Степана Забіли, Катерина — з сином другого генерального судді Василя Чуйкевича, Прасковія — з сином генерального хорунжого Івана Сулими. Наймолодшій доньці Кочубея, Мотроні (на Марію її перейменував О. С. Пушкін, насправді Марією звали старшу сестру героїні «Полтавы»), в 1704 році мало виповнитися 16 — 17 років. Народилася вона близько 1688 року (тобто Іван Степанович уже був гетьманом, коли хрестив наймолодшу доньку Кочубея; згодом це стало значною перешкодою для ймовірного одруження Івана Степановича і Мотрі — православна церква негативно ставилася до самої ідеї укладання шлюбу між хресними батьками і хрещеними). На жаль, ми не знаємо точного часу і обставин зустрічі юної красуні Мотрі та вже немолодого, але все ще повного енергії гетьмана. Головне — це те, що ці двоє таких різних людей, схоже, цілком щиро покохали одне одного. Історики, відверто неприхильно або вороже налаштовані щодо героя нашої книги, твердили про те, що Іван Степанович просто намагався спокусити чергову «жертву» — доньку Кочубея, яка була засліплена блиском булави і взагалі була «чрезвычайно ограниченным женским существом» (М. Костомаров).

Подібні домисли мають небагато спільного навіть із тією обмеженою інформацією з джерел, що нам відомі. Судячи з листування гетьмана і Мотрі, а також свідчень Кочубея на допиті, юна донька генерального судді виявила неабияку силу почуттів — у відповідь на постійні нападки та знущання з боку батьків (особливо матері, яку гетьман в одному з листів називає «катівкою») вона втекла до палацу свого коханого і довго відмовлялася повернутися додому. Підкреслимо, що поведінка гетьмана мало схожа на поведінку «старого Дон Жуана» — вона вельми шляхетна і виважена.

«Моє серденько, мій квіте рожаний! Сердечне від того болію, що недалеко від мене їдеш, а я не можу очиць твоїх і личка біленького видіти, через сей листочок кланяюся, всі члонки цілую люб'язно».

В наступному листі Іван Степанович ніжно, але переконливо пояснює закоханій в нього дівчині: «Моє серденько! Зажуривем ся,

почувши од дівки [посланниці Мотрі] таке слово, же Ваша милість за зле на мене маєш, же Вашу милість при собі не придержал ем, але одіслав додому. Уваж сама, щоб з того виросло. Першая причина: що-б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку у ночі гвалтом і держить у себе замість підложниці. Другая причина: же задержавши Вашу милість у себе, я бим не міг жадною мірою витримати, да і Ваша милість так-же; мусіли бись-мо із тобою жити так, як малженство кажить, а потім прийшло-б неблагословення од церкви і клятьба, же би нам з тобою жити. Де ж би я на той час подів і мені б же через теє Вашу милість жаль, щоб єсть на-потім на мене плакала».

«Моє серце коханее!

Сама знаєш, як я сердечне, шалено люблю Вашу милість; ще нікого на світі не любив так; моє б то щастя і радість, щоб нехай їхала та жила у мене, тільки ж я уважав, який кінець цього може бути, а особливо при такій злості та заїлості твоїх родичів; прошу, моя любенько, не міняйся ні в чому, оскільки неоднократ слово своє і рученьку дала, а я взаємно, коли живий буду, тебе не забуду».

«Щасливі мої листи, що в рученьках твоїх бувають, ніж мої бідні очі, бо тебе не оглядають».

«Прошу мене в любові своїй неодмінно ховати, нім, дасть Бог, з ліпшим привітаю, а за тим цілую уста коралевії, ручки біленькі і всі члонки тільця твого біленького, моя любенько коханая».

Ті, хто хоча б раз у житті відчували щось подібне, мають зрозуміти, як важко мали даватися ці рядки гетьманові, для якого це несподіване кохання стало останнім в житті світлим і чистим почуттям...

Дома життя Мотрі зовсім не було солодким — у листах відбилися згадки про важкі «сімейні сцени» — свідченням чого є хоча б ці рядки з листа гетьмана: «Моє серденько! Не маючи відомості про поведження Вашої милості: чи вже перестали Вашу милість мучити і катувати, тепер отже, від'їжджаючи на тиждень на певні місця, посилаю Вашій милості від'їздив через Карпа, яке прошу удячно прийняти, а мене в невідмінній любові своїй ховати». Закохані листувалися протягом певного проміжку часу через невідомих нам на ім'я слуг Мотрі, а також Карпа і Мелашку — слуг гетьмана Мазепи. Через тих же посланців Мотря дістала від гетьмана каблучку та книжечку і передала коханому пасмо свого волосся, намисто з шиї та свою нічну сорочку — в середньовічній Європі такі знаки уваги з боку дами щодо закоханого кавалера були досить поширеними. Згодом листування було перехоплене Кочубеєм, який зберіг дванадцять листів Мазепи (на жаль, жодного листа Мотрі не збереглося). Згодом Василь Леонтійович не надто шляхетно використав інтимне листування доньки в своєму доносі. Після арешту Кочубея листи повернув гетьманові канцлер Петра I Головкін, завіривши Мазепу в тому, що царські чиновники не знімали з них копій. Насправді ж копії було знято — саме їх на початку XIX

століття відшукав у московських архівах російський історик Д. Бантиш-Каменський.

Нам мало що відомо про подальшу долю Мотрі Кочубеївни. Є непевні дані про плани її одруження в 1707 році із сином генерального судді Василя Чуйкевича Семеном і гостро негативну (що й не дивно) реакцію на це гетьмана. Є також згадки і про смерть Мотрі у відносно молодому віці.

Вся ця історія свідчить про те, що Іван Степанович був особою багатогранною, неординарною, справжнім сином своєї блискучої доби — часу, коли навіть наймудріші та найобережніші чоловіки могли ризикнути всім заради справжнього почуття...

Показово, що, хоча вищезгадана історія і сприяла погіршенню відносин між гетьманом та генеральним суддею, спілкування між ними, зокрема стосовно досить делікатних справ, тривало. Але десь в глибині, в інтимному оточенні Кочубея, зростала ворожнеча і ненависть до гетьмана, нагромаджувалися різноманітні матеріали, чутки, плітки, переказувалися необачні слова Мазепи, який інколи міг сказати дещо зайве в присутності Кочубея або його людей, хоча і не підпускав до своїх найпотаємніших планів нікого зі старшини, тим більше свого ненадійного «приятеля». А той наприкінці серпня 1707 року разом із своїм свояком, полтавським полковником Іваном Іскрою (онуком гетьмана Якова Остряниці, дуже впливовим і амбітним політиком), вирішив, що настав час діяти. Першу спробу передати Петрові лист із звинуваченням гетьмана Мазепи в зраді було здійснено через такого собі мандрівного ченця Никанора, який відвіз листа до Москви, до Преображенського приказу, очолюваного сумнозвісним князем Федором Ромодановським. В російську історію князь увійшов із промовистою характеристикою «собою видом как монстра, превеликий нежелатель добра никому». Цей особисто відданий цареві професійний садист, гідний попередник Миколи Єжова та Лаврентія Берія відправив нещасного Никанора до в'язниці, попередньо «випитавши» у нього все, що той знав (діяло відоме російське правило «доносчику первый кнут»). Схоже, згодом про ченця просто забули. Занепокоєні відсутністю звісток з Москви змовники на початку 1708 року знайшли нового агента, що погодився передати донос цареві. Ним був єврей-вихрест Петро Яценко (представник будь-якого віросповідання, що прийняв православ'я, мав право займати важливі посади в Українській козацькій державі, євреями-вихрестами були засновники відомих старшинських родів Герциків, Марковичів, Перехрестів тощо). Цей новий посланець мав переказати царському духовникові, що гетьман Мазепа збирається не лише зрадити цареві, але й убити Петра I, коли той приїде наступного разу до Батурина. Для цього, мовляв, Мазепа вже підготував аж триста сердюків, що готові застрелити царя при першій-ліпшій нагоді. Потім, до речі, подібний явно розрахований на сенсацію пункт фігуруватиме в письмовому варіанті

доносу Кочубея. Яценка не врятувала (а, мабуть, скоріше згубила) явно малоправдоподібна інформація про три сотні гетьманських «кілерів». Іван Іскра, явно вправніший і кмітливіший за свого колегу, послав свою людину, полтавського священика Святайла, але на цей раз не до Москви, а до охтирського полковника Федора Осипова, росіянина за походженням і свого доброго приятеля. Осипов переслав листа з доносом до київського губернатора, а той — до царської ставки в Білорусії. На початку березня 1708 року Петро I наказав заарештувати і допитати Кочубея, Іскру та їхніх спільників. Ми мало що знаємо про таємну війну української та російської розвідувальних служб цього періоду. Але, схоже, події розвивалися так.

Незважаючи на велику довіру, якою гетьман користувався у царя, Іван Степанович був сильно занепокоєний можливим викриттям його таємних переговорів і не був зацікавлений в тому, аби Кочубея та Іскру допитували російські слідчі. Тому він зволікав із пошуками винних, яких водночас сповістив про загрозу, порадивши тікати до Криму (!). Політично це був розумний крок людини, яка не втрачала голови і в найнебезпечнішій ситуації. Водночас як знати, можливо, гетьман просто не хотів брати гріха на душу, караючи батька Мотрі... Але Кочубей уже спалив за собою мости — протягом того часу, що його шукали компаніїці Мазепи та російські агенти, він разом зі своїми спільниками намагався пробратися до Вітебська, до головної квартири царських військ, де перебував у цей час Петро I. Цар, що зник до доносів на вірного йому гетьмана, все ж не міг залишити цю екстраординарну справу без особливої уваги. Тому донощиків було заохочено давати правдиві свідчення. Але після милої світської розмови, що 18 квітня у Вітебську провели з Кочубеєм та Іскрою російський канцлер Головкін та його заступник Шафіров, донощики потрапили до рук царських катів.

Пояснення просте — по-перше, гетьман Мазепа, що і так був особою, якій довіряли при царському дворі, теж не витрачав дарма часу і грошей, добре попрацювавши зі згаданими російськими високими посадовими особами (Головкін отримав 1000 дукатів, Шафіров — 500, а всі витрати гетьмана у «справі Кочубея» становили не менше 6 тисяч дукатів). По-друге, і тут теж спрацювало згадане вже правило щодо способів видобування інформації із затриманих донощиків («доносчику первый кнут»). При цьому слово «кнут» слід розуміти буквально — писар Преображенського приказу педантично записував, що Іскра отримав шість батогів на одному допиті, десять — на наступному, чимало разів було бито кнутом Святайла, Яценка, сотника Кованька та інших (у «справі Кочубея» проходило шістнадцять чоловік, щоправда, половину склали особисті слуги Кочубея та Іскри). Сам Кочубей, з огляду на свій поважний вік і «готовність співпрацювати зі слідством», отримав найменше (три, а згодом ще п'ять) ударів, після чого заявив про те, що свідчення, викладені ним в доносі, є цілком фальшивими, а мотивами для його написання стала

особиста ворожнеча до гетьмана. Але це не врятувало ні самого генерального суддю, ні його спільників. Головін та Шафіров писали цареві про цілковите зізнання донощиків, але Петро I наказав піддати заарештованих повторному допиту. Після того, як нещасні донощики знову підтвердили свої останні свідчення, їм було оголошено вирок — смертна кара для Кочубея та Іскри, різні терміни ув'язнення для решти. Вирок мотивувався умовами воєнного часу і небезпечною військово-політичною ситуацією, за якої донощики «намагалися, вочевидь, з подачі шведської чи польської розвідки, дискредитувати вірного царю гетьмана Мазепу». Особисто царя донощики так і не побачили.

Петро наказав здійснити страту в Україні, для того, аби залякати потенційних ворогів. Страту мав організувати гетьман. Ми не знаємо, чи зустрічалися востаннє Іван Степанович і його колишній генеральний суддя. Якщо так — то мала бути дуже сумна зустріч. Ясно одне — пушкінська сцена з похмурим «катом» Орликом, що кричить змученому допитами Кочубеєві «еще признанья пан гетман требует!» не має нічого спільного з реальністю, так само як і фамільні розповіді Кочубеїв про те, що в Україні Кочубея знову катували за наказом Мазепи, який хотів насолодитися муками свого ворога і випитати в нього місцезнаходження схованих скарбів. Насправді, Іван Степанович відмовився заарештувати і видати російському правосуддю миргородського полковника Данила Апостола, замішаного у «справі Кочубея», заарештувавши лише кількох родичів Кочубея та Іскри (згодом їх було відпущено). Конфіскувавши рангові маєтки Кочубея, гетьман передав родині Кочубеїв 4 тисячі дукатів «на прожиття». Проте скасувати царський смертний вирок головним обвинуваченим Мазепа не міг (а крім того, може, і не хотів). 14 липня 1708 року в козацькому таборі біля містечка Борщагів-ка Василя Кочубея та Івана Іскру було обезголовлено, тобто скарано тогочасною «почесною шляхетською» смертю. Обоє було поховано на території Києво-Печерської лаври біля стіни Успенського собору (тепер поруч із ними спочиває прем'єр-міністр Російської імперії Петро Столипін). До речі, колись у Києві навіть височів пам'ятник Кочубею та Іскрі — на його колишньому постаменті тепер стоїть гармата, встановлена на честь повстанців — робітників заводу «Арсенал», що допомагали повалити в Києві владу Центральної Ради в січні 1918 року.

«Справа Кочубея» мала чималі наслідки як особисто для гетьмана, так і для України. Сам гетьман писав в одному з листів до Москви: «От Кочубея проносятся вредительные гонору моему розглашения в народе, козаки, ходя собранием, и пьяни и тверезы переговаривают и говорят о некаких противных чести моей плевелах, от Кочубея розсеянных». Пожвавила свої дії старшинська опозиція — в містечку Оленівці тамтешня старшина побила слугу генерального обозного Ломиковського, що вимагав підводи, говорячи: «Полно уже вашего, гетманчики, панства,

приидет де на вашу всех погибель Кочубей!».

«Справа Кочубея» змусила гетьмана відкрити деякі свої карти вищій старшині (і то лише найвужчому колу осіб, яким Іван Степанович міг довіряти, — генеральному обозному Ломиковському, полковникам Горленкові, Апостолу і Зеленському). Старшина гаряче підтримала ідею контактів зі шведськими та польськими колами. На думку О. Оглобліна, про плани Мазепи також могли знати від самого гетьмана двоє представників вищого українського православного духовенства — Київський митрополит Йоасаф Кроковський та архімандрит Крупицького монастиря (поблизу Батурина), колишній ректор Києво-Могилянської академії Гедеон Одорський.

Чому ж старшинська опозиція всередині Української козацької держави не скористалася такою чудовою нагодою виступити проти свого гетьмана, яку надала «справа Кочубея»? З одного боку, її міг утримати від цього швидкий і жахливий крах авантюри Кочубея та Іскри, з другого — загострення соціальної боротьби в українських містах і селах. Самі старшини-емігранти згадували про своє небажання «бунтувати війська». Дійсно, в багатьох полках Гетьманщини (Полтавському, Гадяцькому, Миргородському, Прилуцькому, Переяславському, Стародубському) селяни припиняли виконувати повинності, бунтували проти влади, намагаючись захопити насамперед горілчані та винні склади, грабуючи майно старшини. Від рук бунтівників постраждали кілька представників гетьманської адміністрації та ненависні селянам і міщанам орендарі. Подекуди, користуючись непевною політичною та військовою ситуацією, «асоціальні елементи» почали стихійно організовувати збройні загони, до яких, як писав гетьман, «як вода, гультайство пливе». Особливо посилювалися подібні явища після початку бойових дій безпосередньо на території Гетьманщини восени 1708 року, але і до того ситуація була непростюю. Напередодні майбутніх бурхливих подій це мало б видатися гетьманові зловісною передвісткою...

Розділ 7

«Более, дай згоди святої Україні, хай Україна в січі не гине!»

Від Батурина до Полтави

На початку 1708 року складний механізм таємних дипломатичних зносин Української козацької держави, Швеції та тієї частини польської політичної еліти, що підтримувала короля Станіслава Лещинського, було нарешті відлагоджено і запущено в дію. Увесь час існувала небезпека викриття політичних планів гетьмана — хоча після «справи Кочубея»

старшина поводитася досить лояльно щодо свого керівника, в Польщі плани Мазепи фактично не були таємницею. Як конспіратор, Станіслав Лещинський не дорівнював суворому і спокійному Карлу XII або розумному і, коли треба, стриманому Івану Степановичу Мазепі. Балакучий «сезоновий король» хвалився своїми дипломатичними зв'язками з українським гетьманом в оточенні свого двору в Варшаві, серед котрого було більш ніж достатньо російських агентів. Подібну проблему Іван Степанович вирішував геніально просто — він випереджав усіх можливих донощиків, попереджаючи царя про ненадійність поляків (незалежно від їхніх симпатій) та їхні можливі спроби дискредитувати гетьмана в очах Петра і повідомляючи про дійсні або вигадані факти їхньої зрадливої поведінки.

Поки армія Карла XII пробивалася крізь білоруські ліси та болота, Мазепа розпочав дуже складну і ризиковану гру із коронним гетьманом Речі Посполитої, відомим магнатом Адамом Сенявським, найвпливовішим із польських прихильників російського царя. Коли наприкінці 1708 року гетьман остаточно впевнився в ідеї союзу зі шведами, він відчайдушно намагався перетягти Сенявського на свій бік, щоб забезпечити перемогу своїм союзникам. Але це наражало українського гетьмана на загрозу бути викритим. Тому Іван Степанович водночас писав листи до Петра, в яких застерігав царя щодо можливих контактів Сенявського зі шведами (які дійсно мали місце). Коли ж польський магнат після тривалих вагань вирішив залишитися на боці Петра I і написав цареві листа, в якому викривав плани Мазепи, цар не повірив йому. Російський посланник при дворі Августа II О. Дашков, схоже, розгадав гру українського гетьмана і послав до Москви кілька листів із попередженнями, які теж було проігноровано. Після переходу Мазепи на шведський бік Дашков із певною зловтіхою писав цареві: «А й перед цим моя правда була, перестерігав я про те досить: що ж, коли не зволили тому вірити».

Цілком може бути, що «справа Кочубея» мала ще один наслідок для Івана Степановича — вона розхитала його нерви, дещо підірвавши впевненість у собі, своїй політичній майстерності. Здоров'я гетьмана вже кілька років підточували різні хвороби, серед яких ми точно знаємо про подагру та артрит. Коли у вирішальний момент гетьман писав листи до царя та Меншикова про свій важкий стан здоров'я, це не була лише хитрість досвідченого політика — лише потужним зусиллям волі Мазепа подолав на якийсь час свої недуги і «зірвався як вихор» назустріч шведському війську.

Тим часом становище шведів у Білорусії ставало все важчим — зруйновані дороги, спалені села без запасів провіанту та фуражу, партизанські напади. У непереможній шведській армії поширювалися епідемії, військо страждало від нестачі продовольства. Карл XII чекав приходу з Ліфляндії допоміжного корпусу генерала Адама Левенха-упта, з

яким ішов величезний (7 тисяч возів) обоз, навантажений порохом, боєприпасами та провіантом, але той запізнювався. 30 серпня росіянам вдалося розбити шведський загін під селом Добрим. Не маючи змоги пробиватися далі Смоленською дорогою, Карл вирішив наступати на Москву через Брянськ або навіть ще південнішим маршрутом, через Сіверщину. 21 вересня 1708 року шведи перетнули кордон Української козацької держави.

В світлі подальших подій шведські історики XIX століття робили однозначний висновок: Карл повернув на Україну тому, що його запросив туди потенційний союзник Іван Мазепа, отже, провина за кінцеву поразку лежить не на великому шведському полководцеві, а на «хитрому і підступному козакові, який не надав обіцяної допомоги». Насправді ж ми знаємо, як бурхливо відреагував Мазепа на поворот шведів на південь (див. лист Орлика, цитований вище). Він аж ніяк не «запрошував» шведів на свою територію — вони були змушені звернути з прямого Смоленського шляху, сподіваючись пробитися на Москву південнішим маршрутом. До речі, шведські історики так званої «молодої школи» (межі XIX — XX століть) і сучасні скандинавські автори здебільшого твердять, що поворот шведів на південь і їхня кінцева поразка — наслідок багатьох об'єктивних причин і деяких прорахунків Карла XII та його генералів. Останні не слід перебільшувати — у російського та радянського читача нерідко складалося уявлення про шведського короля як про гарного тактика, відчайдушного бійця і дуже поганого стратега. Чому от тільки Наполеон закликав військових читати і перечитувати описи кампаній Цезаря, Ганнібала, Фрідріха Великого, Тюренна та Карла XII? Судити полководця лише за кінцевими результатами його діяльності — небезпечно і несправедливо, адже не все в ході війни залежить від його волі та здібностей.

Так чи інакше, шведи швидко рухалися територією Сіверщини на південь, а паралельно з ними, але дещо східніше поспішало на Україну російське військо, яке мало наказ від Петра I не вступати в генеральну битву з Карлом, виснажуючи ворога тактикою «спаленої землі» та раптовими нападами («малою війною»). В результаті найбільше страждала та територія, де йшли бойові дії.

Через недооцінку ворога та неузгодженість в діях шведське командування не дочекалося підходу корпусу Левенхаупта з його величезним обозом. Росіяни виявилися спритнішими. 28 вересня 1708 року поблизу села Лісне (неподалік міста Пропойська) російський «летючий корпус» (корволант) на чолі з Петром I та Меншиковим наздогнав шведів Левенхаупта і розгромив їх. Битва була дуже запеклою, шведи втратили увесь обоз і половину людей, але Левенхаупт все ж зумів привести на початку жовтня до табору Карла близько 6 тисяч вцілілих вояків. Втрата обозу із запасами сильно позначилася на боєздатності

шведської армії. Тепер вона мала здобувати провіант і фураж за допомогою реквізицій, що було не найкращим засобом завоювання прихильності українського населення. Ще однією невдачею для шведів та гетьмана Мазепи стало те, що шведський генерал-майор Лагеркруна зі своїм шеститисячним корпусом не встиг вчасно зайняти найпівнічніше полкове місто Гетьманщини Стародуб, і стародубський полковник Іван Скоропадський попри свою попередню таємну домовленість із гетьманом, був змушений впустити в місто царського генерала Інфлянта з військом (28 жовтня 1708 року). Так Карл XII втратив важливу і зручну базу.

Становище гетьмана Мазепи в цей час було дуже непростим: реєстрове козацьке військо (окрім трьох городових та кількох найманих компанійських та сердюцьких полків) було розкидане по Україні і Польщі, Полтавський полк і компаніїці Кожуховського поверталися з Дону, де брали участь у придушенні повстання Кіндрата Булаві на (за злою іронією долі гетьман був змушений допомагати цареві громити непокірних донських козаків, які могли б стати у пригоді українсько-шведсько-польському альянсу). Мазепа намагався повернути ці два полки до Батурина якнайшвидше. В резерві залишалися недоукомплектовані правобережні полки, гетьман скаржився на їх «малолюдство». Цар Петро вимагав від гетьмана, аби він з усіма наявними козацькими полками приєднувався до генерала Інфлянта і закликав населення до партизанської війни проти шведів. Гетьман справді видав кілька подібних універсалів, чим спантеличив і населення, і своїх найближчих соратників — надто ретельна конспірація явно почала працювати проти планів Івана Степановича.

Як українці відреагували на приход на їхні землі війська з Півночі? Чи сприймали вони шведів як визволителів з-під ярма «московського дракона» (як писав згодом Пилип Орлик)? Чи запалали їхні серця «священним гнівом проти ворогів Отечества»? Правда, судячи зі свідчень очевидців, десь посередині. Ура-патріотична патетика імперських та радянських часів (коли мало не кожній війні, яку вела Російська імперія на своїй території, урочисто приклеювався ярлик священної і вітчизняної) тут такий само поганий дорадник, як і гіперпатріотичні уявлення деяких вітчизняних істориків про люту ненависть українців до «московитських орд», яким протиставляються великодушні й доблесні «лицарі Півночі». Населення Сіверщини, отримавши універсали царя та свого гетьмана, в яких йшлося про необхідність ховати всі припаси, худобу, різне хатнє начиння і йти в ліси, насправді по-різному ставилося до незваних гостей. За даними шведських джерел (передусім маємо на увазі спогади зовсім різних за соціальним статусом очевидців — від канцлера графа Піпера і полковника Нільса Юлленшерни до звичайних лейтенантів Петре та Вейге), в деяких селах накази царя і гетьмана виконувалися буквально, і на скандинавів чекали лише спалені пусті оселі. В інших (наприклад, в селі

Отюші та кількох інших) до шведів виходили делегації місцевих мешканців, що виявляли готовність поділитися з вояками-каролінцями (традиційна назва всіх солдатів та офіцерів Карла XII в європейській науковій літературі) частиною їстівних припасів і виносили королеві хліб, сіль та яблука. Питання про те, чи ці українські селяни та міщани діяли за узгодженістю з гетьманом, чи лише намагаючись уникнути розграбування і спустошення своїх населених пунктів, залишається відкритим. Зі свого боку, шведський король на початку своєї «української кампанії» явно наказав своїм воякам ставитися до місцевих мешканців як до нейтральних або навіть союзних щодо шведів (шведська армія була добре дисциплінованою і вмiла поводитися добре з місцевим населенням, як це було, наприклад, під час окупації шведами Саксонії в 1707 році). Зрозуміло, янголами шведські браві вояки точно не були, і різні ексцеси на шляху просування шведської армії траплялися. Українців вражав зовнішній вигляд шведів (одяг, солдатські косички та офіцерські перуки), їхні звички, інше (лютеранське) віросповідання. Так само незвичним було для шведів усе, пов'язане з їхніми новими потенційними союзниками, — мова, їжа, зачіски. За останньою ознакою, до речі, легко було відрізнити «главохохленных» (за російським висловом, йдеться про знаменитий оселедець) або коротко стрижених «у кружок» українців з їхніми вусами і виголеним підборіддям від цивільних росіян, які до епохи Петра Великого взагалі щиро вважали, що «без брады богомерзос-тен человек». На жаль, більш плідному «діалогу культур» завадили військово-політичні події, які мали свою жорстоку логіку.

Гетьман Мазепа встиг зробити досить багато за той недовгий час, який залишався йому для підготовки до виступу. Він зосередив чималі запаси артилерійських припасів у Батурині, транспортні засоби, провіант та одяг — у полкових центрах Лівобережжя. Проте населення України залишалося в цілому непоінформованим про плани свого гетьмана — це був зворотний бік знаменитого Мазепиного мистецтва конспірації. Крім того, не завершеними залишалися переговори гетьмана з усіма можливими союзниками. На донських козаків навряд чи можна було розраховувати після поразки Булавіна, найактивніші з повстанців на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли до турецьких володінь. Позиція Запорозжя була як завжди неясною — навіть попри те, що кошовим був знаний ворог Москви Кость Гордієнко. Справа в тому, що запорожці здавна сприймали гетьмана Мазепу як вірного слугу Москви, прихильника елітарного устрою Української держави і ворога демократичного Запорозжя. Проте слід віддати належне Костю Гордієнку — в момент найвищої небезпеки він все-таки простягнув руку допомоги своєму гетьманові, до якого раніше не мав особливих симпатій. Але все це стало зрозумілим лише навесні 1709 року.

Незрозуміло було також, як поводитимуться Туреччина і Кримське

ханство. Стамбул і Бахчисарай, загалом зацікавлені в перемозі Карла XII і ослабленні Росії, вичікували слушної нагоди, коли можна було б втрутитися в боротьбу з найменшим ризиком і найбільшими шансами на загальну перемогу. Поки ж особливої дипломатичної та військової активності турки та татари не виявляли, що сковувало також ініціативу щодо них гетьмана Мазепи. Зрештою ж турецько-татарські дипломати найбездарнішим чином упустять найбільш сприятливий шанс вступити у війну, аби подолати зростаючу Російську державу, і кінець кінцем поплатяться за це: турки — втратою позицій в Причорномор'ї, татари — втратою власної державності наприкінці XVIII століття.

А що являв собою сам гетьман напередодні прийняття найважливішого політичного рішення в своєму житті? У 1707 році гетьман втратив матір — можливо, єдину людину, якій Іван Степанович міг цілковито довіряти. Важкий слід в душі гетьмана залишила і «справа Кочубея» і розлука з предметом його останнього палкого кохання... Колись міцне здоров'я Мазепи підточували вік (майже 70 років — вельми поважний вік для людини XVII століття), фізична і нервова втома та хвороби. Як правило, скарги гетьмана на подагру, артрит, що не давали йому змоги довго їздити верхи, недоброзичливці Івана Мазепи вважали хитрощами старого політика, який насправді був у чудовій формі. Навряд чи це є правдою — поганий стан здоров'я Мазепи взимку 1708/1709 року та його скоро смерть не можуть не навести на думку про те, що вже кілька років блискучий гетьман був серйозно хворий.

У такому стані Іван Степанович гостро відчував небезпеку бути викритим. Нерідко історики, посилаючись на листи Петра I, вважають, що для царя зміна Мазепою зовнішньополітичного курсу стала цілковитою несподіванкою. Проте ми вже згадували про попередження, які надсилав цареві Дашков, чутки про контакти українського гетьмана з Лещинським ходили і в Польщі, і серед іноземних дипломатів у Москві. Царський стольник Федір Протасєв, приставлений до гетьмана в червні 1708 року, мав, очевидно, не лише виконувати функції зв'язкового між Петром і Мазепою, але й стежити за гетьманом. Він мав «всегда быть при нем, господине Гетмане, и когда б он, Гетман, в поход с войском пойдет, ехать с ним, не отставая». 1 жовтня 1708 року до рук росіян потрапив шляхтич Якуб Улашин, що віз до гетьмана Мазепи лист від Станіслава Лещинського. Той радив українському володареві приєднуватися до Карла, як тільки останній вступить до України. Лист потрапив до російського канцлера Головкина, і той писав Мазепі про чергову спробу очорнити його в очах російського уряду. Улашина було піддано тортурам, і гетьман Мазепа не знав напевне, як багато посланець Лещинського міг розповісти російським катом.

Тим часом момент прийняття головних рішень стрімко наближався. Спочатку гетьман Мазепа, бачачи, що розорення України внаслідок

бойових дій вже не уникнути, вирішив обмежити їхній театр Сіверщиною. До шведського короля було послано родича гетьмана — Івана Бистрицького з полоненим ліфляндцем-перекладачем з листами до короля та його першого міністра графа Піпера, в яких Мазепа пропонував Карлу прийняти Україну під свій захист і зайняти своїми військами Сіверщину (Бистрицький побачився з Карлом у таборі поблизу села Понурівка 18 жовтня і швидко повернувся до Мазепи з позитивною відповіддю від шведського короля). Метою цього було відсікти Україну від основних сил російської армії, вигравши час і сили (з цим погоджувалися навіть російські військові історики, які, проте, приписували цей план Карлові, а не Мазепі; шведські ж джерела, зокрема спогади генерал-квартирмейстера шведської армії Юленкрука, чітко підтверджують думку про авторство Мазепи). Як уже говорилося вище, цей план провалився через надто повільні дії шведського генерала Лагеркруни та невизначеність позиції полковника Скоропадського. Російські гарнізони зайняли Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Мглин тощо. Фактично це означало втрату для шведів можливості наступу на Москву Брянським шляхом. Карл рушив далі на південь, а гетьман Мазепа зрозумів, що далі зволікати не можна. Цар вже декілька разів надсилав до Батурина листи із вимогами до Мазепи йти в похід з усіма наявними козацькими силами, водночас ведучи партизанську війну проти шведів. Іван Степанович відповідав на заклики Петра своїми маніфестами до українців, в яких йшлося про необхідність воювати проти шведів, але сам не йшов з північного Лівобережжя — саме тут, в районі між Салтиковою Дівицею та Батурином, було зосереджено основні запаси провіанту та боєприпасів. 16 жовтня Мазепа дав останню аудієнцію царським посланцям Феодосію Дурову та Михайлу Второву, наголосивши на своєму кепському стані здоров'я.

Але окрім шведів на Україну йшли й декілька російських армій — з північного сходу наступали головні сили під командуванням Бориса Шереметева, до яких поспішав приєднатися сам цар, із заходу підходили полки Неплюєва, з північного заходу дорогу шведам на Батурин загрожували перерізати драгунські полки Меншикова. Той мав царський наказ об'єднати свої сили з гетьманом, якого слід було запросити на нараду до російського табору. Мазепа відчув небезпеку — адже пригадаймо, саме так колись було заарештовано в російсько-українському таборі Самойловича. Іван Степанович вдруге послав до Карла вірного Бистрицького, але 23 жовтня до гетьманського табору під Борзною несподівано примчав Андрій Войнаровський, що попередив дядька про наближення кінноти Меншикова. Наступні дії хворого гетьмана вражають блискавичністю: того ж дня він уже в Батурині, віддає останні розпорядження щодо оборони міста проти російських військ. Вранці 24 жовтня Мазепа залишив свою столицю, взявши з собою до табору Карла XII всю генеральну старшину, трьох полковників, частину скарбниці та

невідому точно кількість козаків зі складу трьох реєстрових та п'яти найманих полків (шведські джерела називають цифри від 3 до 5 тисяч українських козаків, що прибули до табору Карла XII). Решта війська мала захищати Батурин до повернення Івана Степановича разом із шведами. 28 жовтня гетьман Мазепа перейшов Десну і, схоже, виголосив перед військом промову, в якій пояснив причини такого несподіваного для більшості старшини та рядових козаків кроку. Звісно, єдиний доступний нам текст промови, наведений у знаменитій «Історії Русів», в цілому є твором уяви її невідомого дотепер автора, але ми не бачимо підстав, аби утриматися від припущення, що якусь промову гетьман в тій ситуації все ж мав виголосити. Її зміст навіть міг мати дещо спільне з текстом з «Історії Русів», бо Мазепа неодноразово наголошував у приватних розмовах на необхідності стійкої оборони прав і вольностей Української козацької держави від зазіхань з будь-якого боку (а це, як легко пересвідчиться читач, є лейтмотивом наведеної нижче промови).

Тому ми спочатку наведемо текст з «Історії Русів» (який дехто з українських істориків ХХ століття називав Декларацією прав української нації), а потім спробуємо визначити, які уривки могли дійсно мати під собою основу у вигляді, наприклад, фамільної легенди, що побутувала в котрійсь із старшинських родин (наголошуємо, в таборі Мазепи на той момент була вся найвища державна еліта України того часу). Повторимо — можливість існування якоїсь реальної першооснови у промови Мазепи з «Історії Русів» є лише авторським припущенням.

«Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, по-добляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли породжувала. І тому подоланий з них і повелний зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли Король Шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені і будемо до Польщі і віддані в рабство Полякам і на волю його створіння та улюбленця, Короля Лещинського; і вже тут нема і не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на тес договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі,

і доля наша остання буде гірше за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде на нас од самого Царя того; бо ви бачете, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурями, що їх ніякий народ стерпіти і перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам—бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає звичайно членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безустанно народові од військ Московських, із проханням потвердити договірні статті, при виданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками і тюрмою, вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею. Отже, застається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжували. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний есм в інтересах успадкування, і нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене Гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Окаянний був би я і зовсім безсовісний, якби віддав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси! Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу свого і самих вас. Довголітнє мистецтво моє у справах політичних і знання інтересів народних відкрили мені очі про нинішній стан справ міністерських і як вони зблизилися до нашої отчизни. За першу умілість вважається в таких випадках таїна, неприступна ні для кого, аж до її події. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдовує власною своєю важливістю. Бачився я з обома воюючими Королями, Шведським і Польським, і все вміння своє вжив перед ними, щоб переконати першого протекцію і милість отчизні нашій од військових напастей та руйнації у майбутній на неї навалі забезпечити, а щодо Великоросії, нам єдиновірної і єдиноплемінної, випросив у нього нейтралітет, себто не повинні ми воювати зі Шведами, ані з Поляками, ані з Великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити Государеві, а Бояри його, які не

заражені ще Німеччиною і пам'ятають пролиту безневинно кров своїх родичів, про все теє повідомлені і зо мною згодні. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату провіант і фураж в кількості, можливій без власного зубожіння нашого; а при майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, в якому вона була перед володінням Польським, із своїми прикордонними князями та з усіма колишніми правами і привілеями, що вільну націю означають. Поручитись за теє взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; іся остання сильним чином наполягала на такому становищі нашому ще в днях Гетьмана Зиновія Хмельницького, за імператора Фердинанда III, але не справдилося воно через міжусобицю та необдуманість предків наших. Договори наші про вищесказане уклав я з Королем Шведським письмовим актом, підписаним з обох сторін і оголошеним в означених державах. І ми тепер уважати повинні Шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немов би од Бога посланих, щоб увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самодержавства. Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло, але ми тепер у них — яко притча во язиціях! Договори сії з Швецією не суть нові і не перші ще з нею, але потверджують вони і поновляють попередні договори та союзи, од предків наших з Королями Шведськими укладені. Бо відомо, що дід і батько нинішнього Короля Шведського, мавши важливі послуги од військ наших у війні їх з Лівонцями, Германцями та Данією, гарантували країну нашу і часто за нею обставали супроти Поляків, а тому й од Гетьмана Хмельницького, по злуці вже з Росією, вислано сильний корпус Козацький з Наказним Гетьманом Адамовичем на підмогу Королеві Шведському Густавові, і допомагав він йому під час здобування столиць Польських — Варшави й Кракова. І так, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження колишніх, в усіх народах уживаних. Тай що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневаженим».

При уважному прочитанні даного уривка «Історії Русів» очевидними є кілька моментів, які цілком могли бути озвучені гетьманом Мазепою в момент переходу до шведського табору. Це насамперед: 1) факти щодо образ, заподіяних Україні російськими військами та царем; 2) значна загроза для Української козацької держави в разі перемоги будь-якої ворогуючої сторони; 3) законне право і навіть обов'язок нації та її елітної верстви на спротив у разі порушення її прав і привілеїв тираном-поневолювачем; 4) небажання вести загарбницькі війни, зокрема проти колишніх союзників-росіян (пункт про «нейтралітет України» дуже нагадує концепцію «неутральства», тобто незалежності, висунуту за доби Петра Дорошенка); 5) наголошування на відсутності у гетьмана особистих

мотивів для зміни політичного курсу; б) згадка про традицію союзу зі Швецією, започатковану Богданом Хмельницьким. Усі ці моменти потім неодноразово спливатимуть в універсалах Мазепи та Орлика до українського народу. Одним із найцікавіших моментів є згадка про те, що Петро I порушує не лише права і свободи українців, але й росіян, і те, що серед правлячої еліти Росії є таємні супротивники царя і прихильники гетьмана. Ця думка не така вже й фантастична і пропагандистська, як може здатися на перший погляд. Ще з догетьманських часів Мазепа мав непогані контакти з представниками російських владних кіл. Ці контакти підтримувалися як завдяки особистому авторитету гетьмана, так і завдяки грошам — уже в еміграції українська козацька старшина згадувала, що Мазепа «видав великі суми своїм приятелям на Москві, що з ним кореспондували, завжди інформували й робили заходи в царя в його справах». Недарма, коли Мазепа перейшов на шведський бік, пруський посол в Росії Кайзерлінг писав, що цар Петро має підозру щодо багатьох своїх вельмож стосовно їхньої вірності. На думку О. Оглобліна, найбільші і найобґрунтованіші підозри цар мав щодо фельдмаршала Шереметева, давнього приятеля і соратника по зброї гетьмана Мазепи. Шереметев, освічена людина з європейськими культурними вподобаннями (він побував у Західній Європі ще до початку реформ Петра), був кумом тієї самої княгині Анни Дольської, про яку вже йшла мова. У 1706 році під час бенкету боярин попередив Дольську про інтриги царського улюбленця Олександра Меншикова, що домагався гетьманської булави. Борис Петрович навіть натякнув, що російські аристократи терплять чимало лихого від царя та його фаворита, але «молчать принуждені». Станіслав Лещинський, балакучий і недалекий політик, теж похвалявся, що у нього є свої приятелі в Москві. Цілком можливий зв'язок українських прогетьманських та російських опозиційних (щодо царя) сил через вище православне духовенство Росії, у складі котрого було багато вихідців з України (митрополит Ростовський Дмитро Туптало, митрополит Рязанський і місцеблюстителі патріаршого престолу Стефан Яворський, митрополит Київський Йоасаф Кроковський, близький приятель Мазепи, заарештований згодом Петром I за участь у справі царевича Олексія). І недаремно ж гетьман Мазепа перед смертю спалив у присутності шведського комісара Сольдана якісь секретні папери, говорячи, що ці папери могли б видати з головою не одного високого російського урядовця!

Ат є хай там як, і російська опозиція, і гетьман покладали надії на блискучу перемогу Карла XII, до табору якого, розташованого поблизу села Горки, Мазепа прибув надвечір 28 жовтня 1708 року. Того ж дня відбулася перша особиста зустріч українського гетьмана і шведського короля, під час якої Іван Мазепа виголосив промову латиною в присутності Карла, першого міністра графа Піпера та генералів, а також двох шведських

істориків-хроністів (Георга Нордберга та Густава Адлерфельта). Під час цієї зустрічі не було укладено жодних угод, що свідчить про наявність серйозних попередніх українсько-шведських домовленостей (наступний документ сторони підписали аж у травні 1709 року, після переходу на бік гетьмана і короля запорожців). Можливо, Карл XII і був дещо розчарований щодо кількості військ, які привів із собою Мазепа, але він одразу зрозумів, що придбав цінного дорадника в політичних справах. Відгуки шведських джерел про особу українського гетьмана та його військо цілком позитивні — обидві сторони сподівалися на майбутню плідну співпрацю. Трохи згодом український гетьман навіть подарував своєму союзникові коштовну шубу з лисячого хутра (щоправда, Карл відмовився її носити після того, як шведські солдати почали кепкувати зі свого короля, який, мовляв, помітно погладшав).

Першою реакцією росіян на вчинок Мазепи була розгубленість — Петро I писав своїм генералам, що «гетман безвестно пропал». Але досить скоро цар і його вельможі зрозуміли, що сталося, і якомога швидше спробували зарадити тому, аби «от измены Мазепиной большой пожар не разгорелся». Петро досить швидко зрозумів, що, діючи за допомогою батога і пряника, можна привернути на свій бік значну частину старшини, яка залишалася в своїх полках, а на тих, хто пішов із Мазепою до шведів, впливати, тероризуючи їхніх родичів та водночас приваблюючи обіцянками прощення, якщо ті повернуться.

Дізнавшись від Меншикова, що гетьман «совершенно изменил», Петро I, що був на той час поблизу Новгорода-Сіверського, видав перший з цілої серії маніфестів до українського народу (27 жовтня 1708 року), в якому сповіщав «малоросів» про те, що їхній гетьман «безвестно пропал, и сомневаемся мы того для, не по факциям ли каким неприятельским». Старшина мала з'явитися до царя на нараду, а якщо виявиться, що Мазепа перейшов на бік ворога, — то і для обрання нового гетьмана. Наступного дня ситуація прояснилася, і цар видав інший маніфест, що являє собою чудовий зразок сплаву демагогії, брехні та напівправди, призначеної для довірливих земляків гетьмана. Петро I сповіщав українців про те, що Мазепа «изменил и переехал к неприятелю нашему королю швецкому, по договору с ним и Лещинским, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение полское и церкви Божие и святые монастыри отдать во унию». Далі йде продовження соціальної демагогії царя, що запровадив у свій час цілу низку обтяжливих податків для своїх підданих «бывший гетман хит-ростию своею без нашего указа аренды и многие иные поборы наложил на Малороссийский народ, будто на плату войску, а в самом деле ради обогащения своего. И сии тягости повелеваем мы ныне с Малороссийскаго народу отставить». Як «государь й оборонитель Малоросійського краю», цар наказував «для лучшего упреждения всякого зла й возмущения в Малоросійском народе от

него, бившаго гетмана», щоб «вся старшина генералная й полковая съезжалась немедленно в город Глухов для обранія по правам й волностям своим волными голосами новаго гетмана». 27 — 31 жовтня були надіслані персональні запрошення до полковників, яким обіцяно було царську «высокую милость» і різні нагороди, а також до вищого українського духовенства — митрополита Київського Йоасафа Кроковського, Чернігівського архієпископа Іоана Максимовича й Переяславського єпископа Захарії Корниловича, до яких було послано князя Б. Куракіна. Окреме запрошення було вислане до кошового отамана Запорозжя Костя Гордієнка. Відповідні повідомлення були надіслані й до поодиноких міст Гетьманщини (до нашого часу дійшов лист Петра до міста Почепа). Всі ці маніфести й накази царя були початком широкої пропагандистської кампанії (український історик Борис Крупницький влучно назвав її «війною маніфестів»), що розгорнулася наприкінці 1708 року між Петром I і новим гетьманом І. Скоропадським, з одного боку, й Карлом XII і гетьманом І. Мазепою — з другого, й мала на меті вплинути на розум і серце українців.

Чудово розумів цар і військове значення українських міст, зокрема гетьманської столиці з її запасами пороху та боєприпасів, складами провіанту, генеральною скарбницею та архівами українського уряду. Батурин мав і військове, і політичне значення — його взяття мало стати прикладом царського покарання для всіх, хто наслідиться повстати проти Росії. Тому абсолютно незрозуміло, чому деякі сучасні російські та українські історики вважають перебільшенням, а то й вигадкою майже одностайні твердження російських, українських та шведських джерел про варварське знищення гетьманської столиці Мазепи разом із її гарнізоном та мешканцями.

Від'їжджаючи з Батурина до шведського короля, Мазепа доручив оборону своєї резиденції сердюцькому полковникові Дмитрові Чечелю, осаулові генеральної артилерії Фрідріхові Кенігсеку і батуринському сотникові Дмитру Нестеренкові. У Батурині стояли чотири сердюцькі полки (Чечеля, Покотила і невідомих нам на прізвище Дениса і Максима), а також частини козацьких полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького — усього, за різними підрахунками, від 3 до 7 тисяч чоловік (середня цифра — 5 тисяч, і ми її приймаємо). Гарнізону було наказано боронити фортецю і триматися до повернення гетьмана зі шведським військом. Кілька слів про командирів Батуринського гарнізону — ці троє відважних, до кінця відданих своїй державі та гетьманові офіцерів заслуговують на це.

Дмитро Васильович Чечель був, подібно до свого гетьмана, українським шляхтичем з Правобережжя (М. Андрусак колись висловив гіпотезу про шотландське походження Чечеля, засноване, мабуть, на схожості звучання Чечель — Churchill, але сьогодні воно відкинуте),

володів на правах рангового маєтку (тобто за службу і на строк служби) селом Тростянка Батуринаської сотні. Минуле знавця гарматної справи саксонця Фрідріха Кенігсека вкрите таємницею — напевне знаємо лише про те, що 1708 року він був осавулом генеральної артилерії Української держави. Можливо, він перейшов на службу до Мазепи з відома саксонського князя Августа II (але це лише наше припущення). Кенігсек брав активну участь у взятті Старого Бихова (див. вище), був гарним артилеристом (власне, саме його гармати підпалили ставку Меншикова на околиці Батурина під час російського штурму міста). Дмитро Андрійович Нестеренко, за даними О. Оглобліна, був батуринаським сотником у 1691 — 1708 роках, користувався довірою Мазепи і, так само, як і Чечель, нерідко виконував різні важливі дипломатичні доручення гетьмана.

Жоден з цих трьох не зрадив довіри, яку висловив їм Іван Мазепа.

Ні прохання й погрози Меншикова й князя Д. Голіци-на, які підійшли до Батурина з 10-тисячним військом, ні письмовий царський наказ Чечелеві (датований 29 жовтня), ні слабкість батуринаських укріплень не вплинули на оборонців міста. Всі вони, за свідченням Меншикова, «как старшина, так и товарищество, единогласно отвещали» російським воєначальникам, «что без нового гетмана нас в город не впустят, а гетмана де надлежит им выбирать общими голосами. И пока де швед из здешних рубежей не выступит, по то время и гетмана им обирать невозможно» (лист Меншикова до Петра I від 31 жовтня 1708 року). Меншиков також писав цареві, що «ни малой склонности к добру в них [батуринаців] не является, и так говорят, что хотят до последнего человека держатца».

1 листопада вранці розпочалися воєнні дії. Росіяни пішли на штурм, який був відбитий, а батуринаці «начали... стрелять ис пушек... и посад кругом города зажгли». Далекобійні гармати гетьманської столиці сіяли смерть в лавах російських військ, підпаливши тимчасову ставку Меншикова. На нову пропозицію здатися батуринаці відповіли Меншикову: «Мы де все здесь помрем, а президиума [російського гарнізону] в город не пустим» (лист Меншикова до царя від 1 листопада 1708 року). В ніч на 2 листопада спішені російські драгуни пішли у наступ і після двогодинного бою, завдяки допомозі деяких зрадників (зокрема старого прилуцького полкового обозного і наказного полковника Івана Носа, що закликав своїх людей не чинити росіянам опору, за що згодом став прилуцьким полковником з волі Петра I), оволоділо Батурином. 2 листопада «о 2 часу пополуночи» Меншиков сповіщав царя, «что мы сего числа здешнюю фартецию з двух сторон штурмовали и... по двучасном огню, оную взяли». Народна традиція зберегла в пам'яті переказ про підземний хід («тайник»), через який ворог вдерся до міста завдяки зраді Носа та кількох його прибічників — це цілком можливе пояснення взяття добре укріпленої фортеці з потужною артилерією та підготованим до бою гарнізоном.

Почалася різанина і погром. Столиця Гетьманщини з усіма державними установами, з палацом гетьмана в передмісті й церквами та Крупицьким монастирем, які він збудував та прикрасив, з близькою Мазепиному серцю бібліотекою і збіркою зброї, рівну якій не легко було знайти в Західній Європі (про що писав колись Жан Балюз), з усім тим, що за двадцять літ свого панування зібрав там великий державний і культурний діяч України доби бароко, стало прахом і попелом. Різні за походженням джерела одноголосно свідчать про тотальне зруйнування міста. Про це розповідають шведські учасники походу, які бачили на власні очі згарища Батурина. Про це повідомляли свої уряди чужоземні дипломати в Москві. Пруський посол Кайзерлінг (зауважимо, що Пруссія в Північній війні симпатизувала Петру I) писав своєму королеві 17 листопада 1708 року, що Меншиков у Батурині «вирізав усіх... сплюндрував замок та місто». Це ж стверджує й англійський посол Вітворт («твердять, що місто спалене повністю» — в оригіналі «burnt to the ground»). Це визнають і російські джерела. Новгородський літопис, докладно описуючи події в Україні 1708 — 1709 років, каже, що «великій государь [Петро I]... град его [Мазепи] stolний разори до основанія и вся люди посече».

Страшну картину малює український сучасник подій (Лизогубівський літопис): «Много там [у Батурині] людей пропало от меча, понеже збег был от всех сел... Много ж на Сейме потонуло людей, утекаючи чрез лед еще некрепкий; много и погорело, крившихся по хоромех, в льохах, в погребех, в ямах, где паче подушились, а по хоромех погорели, ибо хотя и вытрубление было — престать от кровопролития, однак выходящих от покрытия войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившись, кололи людей и рубали, а для того боячися, прочие в скрытых местах сидели, аж когда огонь обойшол весь город, й скрытые пострадали. Мало однак от огня спаслося и только одна хатка, под самою стеною вала стоячая, уцелела, неякогось старушка». На думку Оглобліна, автором Лизогубівського літопису був сучасник описаних подій Семен Лизогуб, зять майбутнього гетьмана Івана Скоропадського. Звертаємо увагу читача — за наведеним вище свідченням виходить, що місто було фактично віддане переможцям на розграбування і вбивства насправді не припинились навіть після сигналу труби про припинення кровопролиття. Так Батурин потрапив до сумного списку варварським чином знищених в європейських війнах міст разом із німецьким Магдебургом, повністю знищеним католицьким військом фельдмаршала Тіллі в ході Тридцятирічної війни. До речі, своє смертельне поранення від випадкового ядра Йоган Тіллі вважав Божою карою за Магдебург. Цікаво, чи згадував російський «полудержавний властелин» Меншиков, животіючи в засланні в селі Березовому, руїни залитого кров'ю Батурина?

Коли 8 листопада Мазепа й шведи побачили руїни і згарища Батурина, ще «крови людской в месте и на предместью было полно

калюжами» (Чернігівський літопис). Орлик писав у своєму листі до Яворського: «Ревно плакал по Батурине Мазепа. Теперь все пойдет иначе: Украина, устрашенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами за одно».

Провину за повне знищення Батурина несуть Меншиков та особисто цар Петро I. В листі-наказі Меншикову від 5 листопада 1708 року (цей лист опублікований в «Письмах и бумагах императора Петра Великого») цар писав: «А Батурин в знак изменникам (понеже боронились) другим на приклад зжечь весь». Залишки мирного населення Батурина врятувалися втечею, а дехто потрапив до російського полону на довгі роки. Сучасні історики говорять про загибель від 5 до 15 тисяч мешканців міста, і переважної частини п'яти-семитисячного гарнізону. Недавні розкопки в Батурині довели наявність значної кількості людських скелетів у ровах фортеці — саме там було поховано більшість загиблих. Недарма цар загрожував іншим українським містам долею Батурина на випадок їхньої непокори його волі. Долю мешканців міста розділили селяни з навколишніх сіл, що збіглися під захист фортеці. Якійсь частині мешканців удалося врятуватися, пересидівши штурм і різанину в льохах над берегом Сейму, дехто ж вчасно втік із міста в перші хвилини штурму.

Вся потужна генеральна артилерія (до 70 гармат), військові запаси, чималий скарб (державний і гетьманський), державні клейноди (зокрема кілька булав, бунчук і прапори) та архіви дісталися переможцям. Щоправда, чимало клейнодів гетьман Мазепа забрав із собою до табору Карла XII. «Артилерію, скол ко могли взять, везем с собою, — писав Меншиков Петру I з Конотопа 3 листопада, — а протчую тяшку, а имянно нес колко самых болших пушек, розорвали».

Трагічною була доля керівників оборони міста та звичайних козаків. Поранений Чечель в останні хвилини перед падінням міста вирвався з частиною гарнізону з палаючої столиці, але був виказаний своїм родичем, козаком Конотопської сотні Яценком, який видав його Меншикову. За кілька днів по тому він разом із Нестеренком та іншими українськими старшинами був колесований в Глухові. Важкопораненому Кенігсеку, що не встиг розташувати своїх артилеристів у належне бойове шиккування, «пощастило» — він помер в дорозі, але кара все одно була виконана вже над його мертвим тілом, а голова з виколотими очима настромлена на палю в Сумах. За свідченням шведських джерел (мемуари Седер'ельма), якійсь частині сердюків Батуринського гарнізону після відчайдушного двогодинного бою вдалося вирватися з міста і врятуватися (мова йде про кількості чоловік, які потім склали в шведському таборі полки під тими самими назвами, що були у гетьмана раніше). П'яним переможцям залишилося лише вбивати беззбройних старих і дітей та гвалтувати жінок.

Цар належним чином оцінив «подвиги» свого «православного Христорубивого воїнства» — згодом на спеціальному параді з нагоди

святкування річниці Полтавської перемоги, організованому за давньоримським зразком, було провезено і статую, що мала зображати Батурин, з таким латинським написом [переклад мій. — Д. Ж.]: «Гніздо бунту Батурина, знищене мечем». Бачимо, що тогочасні російські військові і політики не вважали за потрібне перекручувати правду або виправдовуватися перед будь-ким за знищення української столиці, її гарнізону та мешканців — цю ма-лопочесну функцію взяли на себе їхні сьогоднішні духовні нащадки. За сухуватим свідченням писаря часів Петра I Петра Крекшина, в 1708 — 1709 роках в Україні було «изменников порублено до 30 тисяч». Цю цифру важко підтвердити чи відкинути, але не слід забувати, що згодом долю Батурина (знищення міста разом із мешканцями) розділили ще кілька українських міст — Нехвороща, Маячка, Перевод очна, Старий та Новий Кодаки... І якщо кількість жертв російських репресій серед козацької старшини вимірюється сотнями, то серед звичайних селян і міщан Лівобережжя, Правобережжя та земель Війська Запорозького Низового це число дійсно має сягати багатьох тисяч.

Про трагічну загибель Батурина писала тогочасна європейська преса. Якщо німецькі та австрійські видання, толерантно налаштовані щодо Росії, стримано згадували про знищення української столиці (подібну звістку подав австрійський часопис «Віденський щоденник»), то, наприклад, французькі газети (*Gazette de France*, *Paris Gazette*, *Mercure Historique et Politique*, *Lettres Historique*, *La Chef du Cabinet*), посилаючись на звіти своїх дипломатів, рясніли заголовками на кшталт «Страшна різанина», «Руїна України», «Вбивство жінок і дітей», «Усі мешканці Батурина без різниці віку і статі вбиті», «Так чинять нелюдяні московити», «Меншиков показав страхіття московського варварства». Навіть враховуючи певну політичну ангажованість цих видань, не можна не зазначити, що в тогочасній Європі подібне знищення котроїсь із столиць розцінювалося як варварський, злочинний акт, яким і було насправді сплюндрування Батурина.

Трагічна доля міста була великим ударом і для українсько-шведського союзу. Шведський учасник походу 1708 — 1709 років полковник граф Юлленшерн писав у своїх спогадах: «Вбивства, які тут [у Батурині] були вчинені, навели такий терор на цілу країну, що не тільки більша частина України, а в тому числі й ті, що з прихильності до шведів рішилися були на повстання, залишилися по своїх домах, але й переважаюча кількість війська, що прийшло до шведів з Мазепою, перейшла до ворога, а це викликало у нас великі недостачі і перешкоди в усіх наших пізніших акціях». Останній момент викликає деяку недовіру — навесні 1709 року, ще до переходу на бік Мазепи і Карла запорожців, за свідченням Георга Нордберга, у гетьмана було так само близько 3 — 4 тисяч козаків (сердюків і реєстровців). Проте в цілому тактика царя почала давати свої плоди — терор і обіцянки виявилися достатньо дієвими в

Україні.

Протягом наступних місяців у Гетьманщині відбувалися численні слідства й жорстокі кари над усіма, хто був причетний або тільки запідозрений у причетності до справи Мазепи. Це мало місце скрізь, де стояли російські гарнізони (зокрема в Києві), але особливо страшну пам'ять, яка була жива ще у добу «Історії Русів» (перша чверть XIX століття), залишила по собі діяльність слідчої канцелярії в Лебедині (на території слобідського Сумського полку, недалеко від границі Гетьманщини). Там досить довго знаходилась царська ставка і було зосереджено більшість слідчих справ, що провадилися з особливою ретельністю й жорстокими тортурами (місцевим краєзнавцям добре відомий так званий «цвинтар мазепинців», де поховано, за різними даними, від кількох десятків до кількох сотень чоловік). За даними С. Павленка, тут гинули десятки людей, причетність котрих до справи повстання Мазепи була справді доведена чи лише гіпотетична. Це були агенти, кур'єри, розвідники, що працювали на користь гетьмана і короля, члени родин відомих мазепинців, їхні знайомі, близькі, на яких було написано доноса. Так, в Лебедині було допитано, піддано тортурам і згодом страчено або заслано: запорозького отамана Тимофія Полугера, лохвицького сотника Якова Яременка, козака Н. Лютого з двома компанійцями, які везли листи до шведського короля, селянина Прокопа Іваненка, що вбив російського драгуна, такого собі Феська з Переяславського полку, що разом із двома товаришами вів антицарську агітацію, глухівського міщанина Данила Тарашенка, який сміливо висловив своє обурення з приводу різанини, вчиненої Меншиковим у гетьманській столиці: «Москва Батурина розорила и людей тамошних перебила, даже и малых детей не пощадила; за это и мы не зарекаемся в московской крови по колена бродить, потому что за разорение Батурина вся Украина встанет». Допити, катування і страти провадилися і в інших значних містах Гетьманщини — спійманих мазепинців відвозили до Миргорода, Глухова, Гадяча — всіх міст, де були російські гарнізони. В Україні панував справжнісінький терор, атмосфера зрад, доносів, коли довіряти не можна було навіть родичам і найближчим друзям. За таких умов вражає відвага людей, які свідомо йшли на муки і смерть в ім'я того, у що вірили. Так, шептаківський вїйт на прізвище Опоченок (його ім'я, на жаль, нам не відоме) допоміг Івану Бистрицькому в його місії до Карпа, а потім за своєю ініціативою агітував на вулицях Новгород-Сіверського проти російської влади і аби городяни не боялися шведів, що йдуть як союзники і визволителі. Сміливого вїйта схопили і закутували російські «майстри заплічних справ» у Лебедині. Такою ж була доля роменського міщанина. Флюса, котрий був перехоплений із листами від гетьмана до Станіслава Лещинського, та козака Григорія Пархомова, який їздив із посланням від гетьмана до Чернігівського архієпископа. Кого тільки не

було серед заарештованих — ченці і черниці, старшини, козаки, селяни, міщани, купці...

Репресії проти мазепинців та пошук все нових і нових ворогів тривав і після перемоги під Полтавою, орієнтовно до 1715 — 1716 років. їх розшукували і в Україні, і в Речі Посполитій, намагалися виловлювати на еміграції, заманювали справжніми або брехливими обіцянками прощення, аби ті поверталися додому. Все це свідчить, наскільки серйозно непокоїла царський уряд ситуація в Україні і як ця перша реакція царя та його уряду відрізняється від пізнішого офіційного імперського та радянського міфу про всенародну любов «малоросів» до царя і матінки-Росії та їхню поголовну ненависть до «зрадника Мазепи і шведських загарбників». Про дуже різну реакцію українців на царські репресії та пропаганду свідчать і подальші події, коли більшість мешканців українського Правобережжя стане на бік Пилипа Орлика під час його спроби реваншу за програне повстання 1708 — 1709 років. На думку Меншикова, правобережні українці (або «скоты», як мило охарактеризував наших земляків царський фаворит) мали бути переселені куди-небудь... в глиб Росії «за їхню зраду». Ось і не вір після цього вислову Мазепи в приватній бесіді з Орликом про те, що «Москва задумала козаків за Волгу переселити». Масовий згін українців з Правобережжя таки відбувся у 1711 — 1712 роках, перед передачею цього краю Речі Посполитій, причому, за деякими оцінками, на лівий берег Дніпра було зігнано до 100 тисяч українців, а їхні оселі зруйновано. Так царський уряд «віддячив» українськими землями своєму союзникові Августу II. Нічому не слід дивуватися в цьому світі, ласкавий читальнику. Масові депортації населення в межах імперій вигидає товариш Сталін — вони відомі історії людства з часів стародавньої Ассирії, царі котрої теж були надзвичайно ласі до чужих земель і одними з перших застосували подібну політику. Але найголовнішим завданням Петра I було провести вибори нового гетьмана. Це питання було не нове: воно цікавило, безперечно, і українські правлячі кола ще за життя Мазепи, і російський уряд, коли прийшли дані про важку хворобу гетьмана. Нам невідомі докладніше думки і плани Мазепи щодо свого наступника. Можна думати, однак, що гетьманові хотілося, щоб його спадкоємцем (не лише його майна, а й гетьманського, а згодом і княжого титулу) був хтось із його небожів — спочатку Іван Обидовський, а потім Андрій Войнаровський, і це не було секретом в батуринських урядових колах. Але водночас Мазепа добре розумів, що Войнаровський ні за віком, ні за заслугами не може бути кандидатом на булаву. Ним міг би бути лише хтось з вищої української старшини, людина з великим «урядовим стажем» та авторитетом, матеріально незалежна. Головне ж — ця кандидатура мала бути прийнятною і для старшини, і для Москви, і для самого Мазепи. На думку О. Оглобліна, таким кандидатом, зокрема в очах Мазепи та Москви, був стародубський полковник Іван Скоропадський.

Коли Петро I довідався, що Мазепа при смерті, він 21 жовтня 1708 року наказав своєму канцлеру Головкіну їхати самому або послати до гетьмана князя Г. Долгорукова «и предуготовить, ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб, не мешкав, другово, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был». Кандидатура Скоропадського була відома в російських урядових колах як прийнятна для Мазепи, про це свідчить лист Дашкова до Головкіна, писаний вже після переходу Івана Степановича на шведський бік, десь в листопаді 1708 року. Царський резидент в Польщі Дашков, можливо, маючи також інформацію із польських джерел, писав: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть креатура Мазепина: он его возставил и обогатил». Тому не дивно, що, коли Петро I довідався про перехід Мазепи до шведів, кандидатура Скоропадського спочатку відпала, і цар хотів бачити новим українським гетьманом миргородського полковника Данила Апостола. «И буде полковник миргородской где в близости обретаецца, — писав він Меншикову 27 жовтня, — то прикажи ево сыскав к нам прислать, обнадежа ево милостию нашею, потому что он великой неприятель был Мазепе». Петро I на той момент ще не знав, що Апостол (дійсно замішаний у дії старшинської опозиції, зокрема в «справі Кочубея») був разом з Мазепою в шведському таборі.

На обрання нового гетьмана в Глухові з'явилися тільки полковники стародубський — І. Скоропадський, чернігівський — П. Полуботок і наказні полковники переяславський — С. Томара і ніжинський — Л. Жураковський. Полтавський полковник І. Левенець волів вичікувати, хто переможе, і, посилаючися на потребу боронити Полтаву, до Глухова не поїхав. Решта полковників (крім тих, що були з Мазепою у шведів) була на Правобережжі й не брала участі у виборах. Обирати, справді, було не важко. Майбутній улюблений герой української історіографії XIX століття Павло Полуботок, незважаючи на його стару ворожнечу з Мазепою, здавався цареві Петру непевним і до того ж пов'язаним родинними стосунками з багатьма мазепинцями, що були на той час у шведів. Залишалася єдина кандидатура Скоропадського, найстаршого за віком, більш відомого в Москві, який засвідчив свою вірність цареві в критичний момент боротьби за Сіверщину. Зрештою, ця кандидатура була не нова і для старшини. 6 листопада 1708 року Скоропадський був обраний «вольными гласами» (і за присутності російського війська та царського посланця князя Г. Долгорукова) гетьманом України (цей один із найбезбарвніших гетьманів тримав булаву аж до своєї смерті в 1722 році).

Іван Ілліч Скоропадський (1646 — 1722) в 1708 році був у віці понад 60 років і мав кілька десятків років «старшинського стажу». Народжений на Уманщині, в 1674 році він перейшов на Лівобережжя. За гетьманування Самойловича був військовим канцеляристом (1675 — 1676), старшим військовим канцеляристом (1676 рік), чернігівським полковим писарем

(1681 — 1694). Це була розумна й тактовна людина, з певним дипломатичним хистом («ростропный человек», як називав його гетьман Самойлович), і не дивно, що Самойлович давав йому досить відповідальні доручення до Москви (у 1675 і 1676 роках). 1681 року Скоропадський їздив до Криму у зв'язку з переговорами, що завершилися Бахчисарайським миром. Його службовій кар'єрі чимало допомогло одруження з донькою чернігівського полкового обозного Калениченка. Майбутній гетьман, ідучи одружуватися (1678 рік), мав при собі лише одного слугу, четверо коней і воза. Але незабаром почалося його збагачення за допомогою тестя. У 1681 році він разом з тестем здобув гетьманський універсал на млин на річці Вирі, а 1687-го одним із перших одержав від нового гетьмана Мазепи універсал на маєтки, які він встиг на той час зібрати: села Вихвостів і Боровицю зі слободою Дроздовицею і кілька млинів. Право Скоропадського на всі ці маєтності були підтверджені царською грамотою 1689 року.

Користуючись підтримкою Мазепи, якому він, можливо, чимось допомагав ще за догетьманських часів, Скоропадський зробив непогану маєткову кар'єру. Мазепа нерідко посилав його з різними дорученнями до Польщі (1690 рік), Москви (1693, 1696 роки), Запорозької Січі (1703 рік) тощо. У 1698 році Іван Скоропадський став генеральним бунчужним, приблизно в 1700 році — генеральним осавулом, а 1706-го Мазепа призначив його стародубським полковником.

У 1699 році гетьман «респектом... пана бунчужного войскового генералного Івана Скоропадского значних и pracowитых при боку наглom услуг» надав йому село Івашків, що перед тим належало тестеві Скоропадського — Калениченку. Одруження (в 1700 році) з дочкою багатого прилуцького хрещеного єврея, орендаря Марка Аврамовича (засновника відомої старшинської династії Марковичів), вдовою колишнього генерального бунчужного Костянтина Голуба (швагра Самойловича), ще більше зміцнило маєтковий стан Скоропадського, бо Анастасія Марківна мала значні маєтності.

Уже саме призначення Скоропадського стародубським полковником свідчить про те, що Мазепа цілком йому довіряв. Північний, добре захищений від татарських нападів, Стародубський полк був важливою економічною частиною Гетьманщини і, завдяки своєму прикордонному положенню, мав особливе політичне і стратегічне значення. Підтримка стародубської старшини й міщан була дуже важлива для політичних планів Мазепи. Стародубський полковник І. Скоропадський і стародубський в'їт С. Ширай, очевидно, мали бути надійними виконавцями політики Мазепи на півночі Гетьманщини.

Мазепа був цілком впевнений у позиції Скоропадського, коли 30 жовтня 1708 року писав йому з шведського табору, щоб той намагався «всеми способами, по данном себе от Бога разуму и искусству, московское

войско з Стародуба искоренит». На випадок, «если бы... до искоренения того гварнизону московского, в Стародубе застаючого, толко силы и способу не мел, tedy радим... оттуль уходити и до боку нашего в Батурин з товариством поспишати, жебы не попал з неветованным жалем нашим в московский руки». Скоропадський не одержав цього листа — запорожець Тимофій Полугер, що віз його, потрапив до рук росіян і був відправлений на розправу в Лебедин. З огляду на те, що це єдиний лист гетьмана цього періоду, нижче ми наводимо його текст (лист опубліковано в «Письмах и бумагах императора Петра Великого»).

«Мій ласкавий приятелю, пане полковнику стародубівський! Нехай буде відомо вашій милості те, що ми, гетьман, бачачи Вітчизну нашу Малоросійську, що приходить до крайньої згуби, коли ворожа нам здавна сила московська те, що поклала була від багатьох літ при всезлобному своєму намірі, тепер почала досягати із занепадом останніх прав та вольностей наших, коли без жодного з нами погодження почала забирати малоросійські города в своє посідання, людей наших, пограбованих і до кінця знищених, із них повиганявши, а своїми військами осаджувати. І нехай би те чинили в полках Стародубському, Чернігівському та Ніжинському, маючи й вигадуючи з притаманної собі хитрості брехливі причини, начебто те чинять для оборони від наступу шведських військ, але й біля дальніх міст, куди шведські війська не мислять ніколи наступати, заходилися були, як до Полтави з Білгорода ординовано два полки. І над іншими містами те б виповнилося, коли б ми, за звичною нашою горливістю до Малоросійської Вітчизни, тому їхньому лихому намірові не запобігли. А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, але й самі те явними доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то, певне, й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Михайлович Голіцин зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого звабами своїми спершу з військом, а потім і так само і зі старшиною до обозів своїх московських вабили, тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки. Бачачи понад те, що московська потенція безсильна і невоєнна завжди втечею рятується від непоборних шведських військ, прибїгла сюди не боронити нас від наступу тих-таки шведських військ, але вогнем, грабунками і немилосердним мордуванням прийшла руйнувати, а міста відбирати в своє посідання; ми ж тож удалися за згодою і спільною постановою спільно з панами генеральними особами, полковниками та

старшиною всього Запорозького війська в непоборну потенцію Найяснішого Короля Його Милості Шведського, маючи непосоромну надію у всемогутньому Бозі, єдиному заступнику ображених, що любить правду і ненавидить лжу, що Його Королівська Величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іга Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке військо звільнить, а забрані наші права та вольності не тільки приверне, але із загальною користю і з безсмертною славою Запорозького війська на майбутній вік примножить і розширить, у чому нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією. За чим і ваша милість, оскільки є правдивий своєї Вітчизни син не зичачи їй крайньої погибелі, знищення та руїни, берися до єдиної з нами всіма згоди і до спільної оборони тієї ж своєї Вітчизни, також дбай усіма способами, за даним тобі від Бога розумом та мистецтвом, викоренити московське військо із Стародуба, згодившись щодо того із панами полковниками переяславським та ніжинським, певний, того будучи, що московська сила нічого не зможе там вашій милості та місту Стародубу зашкодити, бо вона невзабарі буде зброєю Королівської Величності Шведської загнана у свої межі. А коли б ваша милість до викорінення того московського гарнізону, що лишається у Стародубі, стільки сили і способу не мав, то радимо вашій милості звідтіля іти і поспішати до боку нашого з товариством у Батурина, аби не потрапив із невіджалованим нашим жалем у московські руки. Того від вашої милості повторно і пильно жадаючи, зобов'язуючи й наказуючи горливістю та любов'ю до Вітчизни, йому ж зичимо від Господа Бога здоров'я.

Вашої милості зичливий приятель Іван Мазепа, гетьман і кавалер. Із Дигтирівки, 30 жовтня 1708 року».

Зрештою, оточений російськими військами стародубський полковник не міг би виконати доручення гетьмана. Про те, що Скоропадський був прибічником Мазепи, знали і в шведському таборі. Очевидно, з цих джерел французький посол в Стокгольмі Кампредон писав 11 січня 1709 року своєму міністрові закордонних справ графу де Торсі: «Скоропадський... є особистий приятель Мазепи».

Згодом у найважчі для України часи після Полтави, за умов фактичної російської окупації Гетьманщини, він робив усе, що міг, для того, щоб боронити інтереси Української держави. Цар Петро ніколи повністю йому не довіряв, маючи від своїх російських та українських агентів на Україні численні факти й далеко не завжди безпідставні доноси на гетьмана про його доброзичливе ставлення до мазепинців, що залишилися в Гетьманщині, і до самого Мазепи. Ці факти досить відомі. Навіть у своїх універсалах Скоропадський уникає офіційної російської термінології щодо «изменника Мазепи», називаючи його звичайно або «бувшим гетьманом», або «нашим антецесором» (тобто попередником). Ім'я і пам'ять

Скоропадського завжди залишалися чистими в колах української мазепинської еміграції. Яскравий факт: коли гетьман-емігрант Пилип Орлик довідався про смерть Скоропадського, він записав у своєму щоденнику: «Нехай душа його на віки вічні живе в радостях Господніх! Колись це був великий і любий мій приятель» (27 травня 1723 року).

Всі вищезгадані заходи російського уряду мали насамперед військово-політичне значення. Але Москва не обмежилася агітацією проти Мазепи як свого політичного ворога. Цар дуже хотів знищити гетьмана як людину, причому це бажання помсти доходило до межі параної. До самої смерті Мазепи Петро I вживав усіх заходів, щоб гетьман таки потрапив живим до рук російських катів (чого варта лише серія пропозицій Карлові XII — вигідна мирна угода в обмін на невеликі територіальні поступки, визнання Августа польським королем і видачу Мазепи, або знамениті 300 тисяч талерів, запропоновані за фактично вже помираючого гетьмана великому візирю Османської імперії).

Неймовірною мстивістю, дешевим пропагандистським ефектом і певними параноїдальними проявами тхне від процедури знаменитого «заочного покарання» Мазепи за детально розробленим церемоніалом. На початку листопада 1708 року в Глухові відбулася низка досить огидних публічних церемоній з нещасним солом'яним опудалом, що мало, за тогочасним звичаєм, замінити відсутнього «злочинця». Вони мали певний вплив на звичайних українців. Ці церемонії докладно описані, зокрема, в листі канцлера і колишнього приятеля гетьмана Мазепи Голов-кіна до російського посла в Константинополі Петра Толстого (лист датований 9 листопада 1708 року). Перед самим обранням нового гетьмана «над персоною» Мазепи було «учинено уничтожение». «В начале, — пише Головкін, — ево диплом от его царского величества изодран и от его светлости князя Меншикова и от меня, аки обер-камер-гера, и обоих нас того ордена Святого Андрея кавалеров, во образ Мазепы, от его царского величества ему наперед сего всемилостивейше данной ордено снят... И та ево персона напоследи ногами с лесницы столкнута и потом от ката взята и до виселицы, которая на рынку обреталась, на веревке тащена, а тамо уже его, Мазепина, учиненная измена к своему суврену без всякой далной причины к разорению сего народу, и что оный от всех чинов отставлен и изменником и шел мой деклярован, явственно всему народу объявлен. Герб ево от ката изодран и изтопан, ево сабля от того ж ката переломлена и по персони тими обломки ударена, и напоследи помянутая ево персона на виселицу повешена». Зауважимо, що справжній орден Св. Андрія та шабля гетьмана, звісно, залишилися у нього (їхня подальша доля невідома) — катові дісталася бутафорія. Шляхетський же герб Івана Степановича не був наданий йому російським царем і, за середньовічними уявленнями, не міг бути «відібраний» у нього ні Петром I, ні колишнім торговцем пиріжками Меншиковим.

Вінцем цього «уничтоження» Мазепи був наказ царя вищим українським і російським церковним ієрархам гетьмана Мазепу «публично в соборной церкви проклятию предать», тобто проголосити церковну анафему на царського ворога, який «оставя православие, к еретикам Шведам ушел... и, вместо защищения також как великой строитель оных был святым церквам, ныне проклятой гонитель оным учинился, понеже недалеко от Новагородка Шведы в одной церкви лошадей поставили...» (цитата з указу царя митрополитові Рязанському, місцеблюстителю патріаршого престолу Росії, українцеві та старому приятелеві гетьмана Мазепи Стефану Яворському від 31 жовтня 1708 року). Невідомо, чому дивуватись більше — відвертій і навіть дещо наївній демагогії царя, якого більшість власних підданих вважали чи то антихристом, чи то його предтечею, але аж ніяк не ревним захисником православ'я, або його бажанню зайвий раз продемонструвати Російській православній церкві, хто є справжнім володарем у державі. Саме безпрецедентній залежності російської духовної влади від світської в епоху Петра українці завдячують недопустимою за власне церковними канонами анафемою політикові, який не вчинив жодного церковного злочину, за який передбачалася подібна середньовічна форма покарання. Питанню правомірності чи неправомірності анафеми на гетьмана Мазепу (яка, як і анафема на Григорія Отреп'єва, Степана Разіна тощо, виголошувалася в церквах колишньої Російської імперії зі згадкою імен до 1869 року, без такої згадки — до 1917 року, але формально була тихо відмінена УПЦ (Московський патріархат) лише в 1992 році) присвячені кілька спеціальних досліджень. Трохи згодом ми спробуємо лише коротко висвітлити дане цікаве питання. Зараз же зазначимо — наказ царя був слухняно виконаний. 12 листопада в Москві, в Успенському соборі — місці коронації московських царів і російських імператорів — у присутності єпископату, царевича Олексія Петровича, бояр та інших осіб митрополит Стефан Яворський виконав церковний обряд прокляття «за измену и вероломство» (виголосивши при цьому відповідний текст, див. нижче) на того, хто завжди був вірним сином православної церкви і найбільшим її покровителем з усіх українських гетьманів.

Того ж дня в Глухові, в Троїцькій соборній церкві, після літургії та молебня в присутності царя і його приближених осіб, а також гетьмана Скоропадського й старшини вище українське духовенство на чолі з митрополитом Йоасафом Кроковським «предало Мазепу вечному проклятию», причому новгородсіверський протопіп Афанасій Заруцький, давній панегірист, а потім ворог Мазепи, «сказывал казанье, напоминая о прежде бывших изменниках пространно...». Того ж дня царський маніфест оголосив Мазепу «богоотступным изменником», що «от веры православной и Церквей христианских отлучен». З відповідними друкованими посланнями тотожного змісту звернулися до своєї пастви

вищі українські ієрархи — митрополит Йоасаф Кроковський, архієпископ Іоан Максимович і єпископ Захарія Корнилович.

Все вищезгадане проводилося незважаючи на той простий факт, що, за канонами православної церкви, відлучення від церкви і церковне прокляття (анафема) можливі лише щодо осіб, які являють собою особливо впертих, нерозкаяних грішників, присутність яких у церковній общині загрожує існуванню общини і які вчинили дії, що можна кваліфікувати як церковний злочин (особливо це стосується так званих єресіархів — засновників і поширювачів єресей). Формально Іван Мазепа під жодну з вищезгаданих категорій не підпадав. Проте деякі російські церковні та світські діячі так не вважали. Як ми вже зазначали, в Росії досить рано оформилось уявлення про сакральний (священний) характер влади царя над підданими. Фактично це мало вигляд так званого цезарепапізму (коли вища духовна і світська влада сполучалася в руках однієї особи — царя). Такий цар прирівнювався придворними ідеологами до намісника Божого на землі, а подекуди (як не цинічно і богохульно це не звучить) — і до самого Господа неба і землі. Звідси з'явилася прозора аналогія — вороги царя суть вороги Божі, а їхні злочини — фактично церковні, а не світські. Політика російського царя вважалася «Божою справою», її вороги — відступниками, подібними до єретиків. Найтяжчим же смертним гріхом вважався гріх Іуди Іскаріота — зрада (подібне уявлення існувало і на Заході; згадаймо, що Данте помістив у найостанніше коло свого пекла саме Іуду та інших відомих в історії зрадників). Метою російської пропаганди було ототожнити Росію з «Новим Сионом», вчинок українського гетьмана — з учинком Іуди (залишаємо за читачем право самому здогадатися, з ким у даному разі ототожнювався цар Петро I). Це досягалось таким чином. Ім'я Мазепа було включене під прямим тиском царя до так званого «Чину православ'я», гетьманові виголошували анафему в першу неділю Великого посту разом із відомими єресіархами перших століть нашої ери Арієм, Несторієм, Євтихієм. Наводимо скорочений варіант тексту: «Обретесе вторый Иуда раб и льстец, обретесе сын погибельный, диавол нравом, а не человек, треклятый отступник Мазепа, иже оставив Христа, Господа и благодетеля своего, и прилепи-ся к супостату, воздавая злая за благая». Цікаво, що ті, хто «не погодився з Іудою Мазепою і душі поклали за свого владику» (прозорий натяк на Кочубея та Іскру), прямо іменувалися «янголами земними» (вельми оригінальний спосіб заохочення писання доносів — якщо вам не повірять і навіть скарають на землі, то небесна нагорода вас точно не обмине).

Складність і трагікомічність ситуації полягала ще й у тому, що, за церковним канонам, у багатьох церквах України лунали як анафема гетьманові (раз на рік), так і щотижневе благословення Мазепі (як засновнику або благодійнику тієї чи іншої церкви) — це зазначали чимало спостережливих мандрівників XIX століття. Звісно, церковні служби за

Мазепу провадили не всюди, побоюючись переслідувань з боку влади, але навіть за доби Петра I священники не лише розуміли, але й висловлювали вголос своє несприйняття церковної анафеми на Мазепу. У 1712 році лохвицький протопіп Іван Рогачевський, засланий згодом на Соловки, сказав синові сотника Данила Забіли, лояльного щодо царя (саме цей факт і став фатальним для подальшої долі протопопа): «Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар в небі не буде». Зауважимо, що, окрім російської, жодна інша православна церква не визнавала і не виголошувала анафему Іванові Мазепі, а греко-католицьке духовенство в Західній Україні (з XIX століття) та священнослужителі при церкві Гробу Господнього в Єрусалимі молилися за упокій душі гетьмана, який у свій час подарував церкві велику срібну дошку з зображенням плащаниці. У 1844 році Чигиринський єпископ Порфирій (Успенський), росіянин за національністю, відвідав таку службу і записав у своєму щоденнику: «От доля Мазепи, подумав я; в Росії його проклинають, а тут моляться за упокій його душі та прощення й оставлення його гріхів. Не знаю, що цінніше перед Богом: чи наше торжествен не, всенародне прокляття, чи тутешні молитви. Мабуть, ні це, ні те. Бог відплатив і відплачує йому за його діла, а не відповідно до нашого бажання».

Окрім власне анафеми, з приводу переходу гетьмана Мазепи на бік шведів було складено безліч різних за своєю художньою цінністю поетичних творів, загальний стиль яких влучно визначений у свій час М. Драгомановим як «школярсько-попівська лайка». Кумедно, що часто авторами таких творів, де наввипередки обливався брудом Мазепа, були ті самі поети, які ще буквально вчора надзвичайно пишно й улесливо прославляли родовід гетьмана, його герб та політичні і військові здібності (яскравим прикладом подібного «пііта» був згаданий нами вище Афанасій Заруцький; писав подібні твори і митрополит Стефан Яворський).

Зрозуміло, всі ці потужні засоби пропаганди не могли не мати певного ефекту на звичайних мешканців завмерлої в передчутті ще жахливіших нещасть України. Важко не погодитись з О. Оглобліним: «Всі засоби терору, психічного і фізичного — пропаганду, обіцянки й погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, найжорстокіші тортури і страти, меч і вогонь — все кинула Москва в 1708 році проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а разом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності».

Концентрація російських військ на Гетьманщині, терор проти реальних і потенційних мазепинців, обрання нового гетьмана, врешті, антимазепинська пропаганда й церковна анафема на Мазепу — все це завдало великої шкоди планам Мазепи і шведів. Особливе значення мала, звичайно, позиція українського населення. «Скажу прямо: коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу для нього жодної можливості закінчити щасливо війну», хоч «населення... до московитів

ставиться вороже», — писав уже згаданий нами французький дипломат Безенваль своєму шефові де Торсі в листі від 28 листопада 1708 року.

Українська «козацька нація» не могла підтримати шведського короля вже тому, що була поділена з перших же днів бойових дій на українській території на два протилежних табори. На території, зайнятій шведами, діяв уряд гетьмана Мазепи; на території (значно ширшій), окупованій російськими військами, уряд гетьмана Скоропадського мусив виконувати накази царя та його військового командування і брати активну участь у боротьбі проти шведів, а тим самим і проти гетьмана Мазепи. Обидві сторони намагалися прихилити на свій бік українське населення. Карл XII і Мазепа, з одного боку, Петро I і Скоропадський — з другого, скрізь поширювали свої прокламації, маніфести, універсали, в яких одна сторона обіцяла визволення від московського ярма, а друга твердила, що «никоторый народ под солнцем такими свободами и привилеями, и легкостию похвалиться не может, как по нашей, царскаго величества, милости Малороссийский» (знаменитий маніфест Петра I від 6 листопада 1708 року). До речі, цей маніфест є, без перебільшення, найцікавішим продуктом російських PR-технологій цього періоду. В ньому цар вперто нагромаджує один на один всі жахи, які мають впасти на голови нещасних «малоросів» з вини «треклятого Мазепи», незважаючи на те, що уважний читач одразу ж помітить кричущі суперечності в словах Петра I. Так, Карпу XII приписуються плани відняти у царя Прибалтику (це якраз цілком реально), розорити Малоросію, віддати її полякам, «а изменника Мазепу в Украине самовластным князем над вами учинить» [курсив мій. — Д. Ж.]. Цар і його політтехнологи навіть не змогли вирішити для себе, що ж сильніше подіє на «малоросів» — плани створення незалежної держави (який жах!) чи казка про прихід поляків, який, вочевидь, мав супроводжуватися тотальним винищенням українців «вогнем і мечем», — і вмістили обидва варіанти. Чим далі, тим цікавіше — ясно, шведи ведуть несправедливу, завойовницьку війну, а він, цар, — справедливу (звісно, створивши Північний союз і розпочавши війну в Прибалтиці виключно з метою самооборони або відвойовуючи напівміфічні «прадідівські володіння»), та ще й жорстоко ставляться до полонених росіян та українців. Зрозуміло, доблесне російське військо нічим подібним себе не заплямувало ні в Прибалтиці, де Шереметев наказував палити оселі місцевого населення, а «их неприятельских людей чухну и латышей рубить и в полон уводитъ», ні в Польщі в 1707 році, де, за свідченням М. Костомарова (який ніколи не відзначався прихильністю до Мазепи), «россияне варварски уродовали попавшихся в их руки шведов, не щадили ни безоружных женщин, ни стариков, ни даже невинных детей, а тех, которых оставляли в живых, уводили с собой в рабство», ні в Батурина. Особливо цар, якого багато хто з росіян потайки вважав еретиком і антихристом, наголошував на планах Мазепи і шведів осквернити геть-усі

православні церкви, переробити їх на кірхи (!) і наостанок запровадити в Україні унію (!). Тут залишається хіба що розвести руками. Невже цар справді вважав, що для українців що протестантська кірха, що ідея унії з католиками однаково огидні? Хоча зрештою кружляли ж Росією в 1812 році чутки, що Наполеон таємно прийняв під час свого єгипетського походу іслам і тепер хоче його запровадити в Росії... І чудовий завершальний акорд — той самий, про неймовірні свободи Малоросійського народу під царською владою. «А никаких старых волностей у Малороссии не было, а было лишь иго полское», яке тепер хочуть поновити Мазепа, Карл і Лещинський. Отака скорочена, виправлена і доповнена версія української історії для внутрішнього споживання. А насамкінець — солідні розцінки за зданих росіянам убитих або полонених шведів (про це трохи далі).

Чим же відповідали на цей і десятки подібних маніфестів гетьман Мазепа і Карл XII? Ясно, їхні можливості були меншими — шведи на той момент не контролювали жодного українського міста, де була б друкарня (Чернігів, Львів, Київ тощо). Але в обозі шведського війська все ж була своя пропагандистська суперзброя — невеликий друкарський верстат з кириличним шрифтом, на якому друкував відозви від імені гетьмана та короля Олаф Хермелін, радник королівської канцелярії, професор Дерптського університету і фахівець у східноєвропейських справах (уважний читач пам'ятає, що ми вже згадували про нього, коли йшла мова про підготовку таємної угоди гетьмана Мазепа зі шведами). «Прелестных писем» (приблизний український переклад цього оригінального російського терміна — «спокусливі листи», від «прелесть» — укр. «спокуса») Мазепа та шведського короля до сьогодні вціліло небагато, хоча їх у значній кількості розповсюджували таємні агенти, замасковані під купців, бродячих музик-кобзарів, жебраків. Справа в тому, що їх у разі вилучення привселюдно спалювали російські урядовці, а зберігати подібну продукцію у себе вдома наважувався не кожен. З тих екземплярів, що ми маємо, ясно, що Іван Степанович намагався пояснити населенню мотиви свого вчинку, наголошуючи на відсутності у нього, старого і хворого, зрештою найбагатшої людини в Україні, особистісних мотивів для переходу на шведський бік. Далі, як правило, йшла мова про плани царя щодо послідовної ліквідації козацьких прав і вольностей, навіть про можливу депортацію українців за Волгу (явне полемічне перебільшення, але провести цікаву паралель з відомою сталінською політикою виселення різних «нелояльних» народів можна) і скасування самої козацької державності — тут гетьманові заперечити важко, адже саме таку політику провадив цар Петро і його наступники (Катерина I, Анна Іоанівна, Катерина II). Мазепа, як і Петро, наголошував, що діє виключно заради інтересів України, яку цар не зміг захистити від ворожого вторгнення (цей важливий момент ми вже розбирали, коли мова йшла про попередні

україно-шведські переговори). Єдине, в чому аргументація гетьмана, в цілому значно більш зважена і послідовна, ніж у царя, програвала в порівнянні, це в релігійному питанні. Мазепі слід було якось відповісти на лавину голосливих і часто безглуздих звинувачень у спробах запровадити унію чи протестантизм в Україні. На жаль, дорадники гетьмана порекомендували йому не найкращий варіант — відповісти подібними ж сумнівними звинуваченнями на адресу свого ворога (що цар веде таємні переговори з Папою Римським і сам хоче запровадити католицизм в Росії та в Україні). Дещо кращим аргументом було те, що, якщо великий Хмельницький звернувся по допомогу до «невірних» турків і татар, аби звільнитися з польського ярма, то чому б не використати допомогу лютеран-шведів, аби звільнити Україну з-під влади «лютого московського дракона»? Але в цілому гетьманові було важко переконати населення у своїй безумовній лояльності щодо православ'я, враховуючи його переговори з католиком Лещинським, лютеранином Карлом та (згодом) мусульманськими Кримом і Туреччиною — середньовічне світосприйняття тогочасних українців, схильних ототожнювати політичні й релігійні аспекти, давалося взнаки, і не на користь справи гетьмана Мазепи.

Карл XII теж видав кілька невеликих маніфестів до українців, в яких йшлося про сумний стан українців під владою Росії. Шведський король обіцяв «із Божою допомогою... захищати і обороняти цю пригноблену націю, доки вона не скине московське ярмо й повернеться до своїх давніх вольностей». Підсумовуючи, скажемо, що ефект як російської, так і українсько-шведської пропаганди був різний на різних територіях і в різний час, але той простий факт, що більша частина Гетьманщини була зайнята російськими військами, пояснює, чому українське населення, дезорієнтоване і розгублене несподіваною зміною курсу свого гетьмана, зрештою зайняло традиційну позицію «моя хата скраю», а певна його частина почала активно виступати на боці росіян проти шведів та Мазепи.

Політичний поділ України між двома гетьманськими урядами був ускладнений новим загостренням внутрішньої соціальної боротьби. Безпорядки, що почалися ще перед виступом Мазепи, тепер, за умов політичного хаосу, набрали розмірів, загрозливих не тільки для державного апарату та взагалі заможної верхівки, але й для громадського ладу й порядку в цілому. Очевидець (князь В. Куракін) писав, що на початку листопада 1708 року від Новгорода-Сіверського до Києва «во всех местах малороссийских и селах были бунты и бургомистров и других старшин побивали». Російська військова влада фактично не втручалася в ці події, особливо коли виступи селян і міщан відбувалися в маєтках мазепинців, а уряд гетьмана Скоропадського не мав достатньо сил, щоб придушити ці заворушення.

Терор з боку Петра I, політичний поділ України і загроза цілковитої анархії вплинули на ставлення українців до українсько-шведського союзу.

Звичайно, треба дуже обережно ставитися до тверджень Петра I, Меншикова та інших російських свідків подій, що «сей край [Україна] как был, так и есть» (лист Петра I до князя В. Долгорукого від 30 жовтня 1708 року), що «здешней народ со слезами Богу жалуютца на онаго [Мазепу] й неописанно злоствуют» (лист Петра I до Ф. Апраксіна від 30 жовтня 1708 року) і що «в здешней старшине, кроме самых высших... никакова худа ни в ком не видеть...» (лист Меншикова до царя від 26 жовтня 1708 року). Так само зрозуміло, що численні «вірнопідданські» заяви магістратів українських міст Лівобережжя (Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверського) і окремих сотень Лубенського, Миргородського та Прилуцького полків писалися перш за все з метою самозахисту від репресій і здебільшого за відсутності вищої старшини, яка була тоді з Мазепою в шведському таборі. Але навіть в цих вимушених деклараціях звучить щира тривога «за милую Малороссийского всего края нашего отчизну».

Найбільше турбувала російський уряд позиція української еліти — козацької старшини. Ситуація справді була дуже непроста і загрозна для російських інтересів в Україні. Увесь тогочасний український уряд, більшість впливових полковників і чимало інших представників старшинської аристократії були в шведському таборі. Інші, співчуючи планам Мазепи, відходили якнайдалі з території, де були розташовані російські війська, і дехто з них опинився на Правобережжі; серед них був навіть син страченого В. Кочубея — Василь, зять Д. Апостола. Були й такі (схоже, їх було чи не найбільше), що воліли вичікувати розвитку подій, сидючи по своїх маєтках та хуторах. Зрештою, було й чимало відвертих кар'єристів-зрадників, які, користуючись моментом, всіляко вислужувалися перед царською владою і за її безпосередньої допомоги діставали посади та конфісковані маєтки мазепинців.

Серед полкової та сотенної старшини було багато прихильників Мазепи. Полтавський полковник І. Черняк в 1714 році згадував, що «в полку... мало осталось старшины, которые бы не изменили государю» (і це в найбільш опозиційному і неприхильно налаштованому щодо гетьмана Мазепи Полтавському полку!), причому серед них були навіть родичі та свояки Кочубея й Іскри. Посланий до Глухова російський генерал-лейтенант шотландець Яків Брюс писав Петрові 31 жовтня 1708 року: «Гварнизон как наш сюди вступил, то вся чернь зело обрадовалась, токмо не гораздо приятен их приход был старшине здешней, а наипаче всех здешнему сотнику... И сказывают многие здешние жители, что он веема Мазепиной партии, которой у него всегда детей крещивал, и про [князя] Четвертинскаго сказывают, что тех же людей». Не забуваймо, що князь Ю. Четвертинський, зять гетьмана Самойловича, колись був запеклим особистим ворогом Мазепи. Так само було і в інших полках та сотнях (серйозні підозри щодо симпатій до Мазепи були у російських вельмож,

наприклад, щодо київського міського голови — вйта — Дмитра Полоцького), хоч, звичайно, не бракувало і таких старшин, що підкреслювали свою відданість Москві та цареві.

Зрозуміло, що одним із найголовніших завдань царської політики в Україні на межі 1708 і 1709 років було привернути на свій бік українську старшину та позбавити Мазепу її політичної підтримки. Ще 1 листопада 1708 року Петро I звернувся до всієї старшини, починаючи з генеральної, а також до козаків «и протчих» із закликом–ультиматумом, щоб вони «верность к нам, великому государю, показали» та залишили свого гетьмана та шведів протягом одного місяця. А тим, хто цього не виконає і «будет против нас служить тем нашим неприятелям, тех объявляем изменником нашим и отчизны вашей. И будут их чины и маетности, и пожитки их отобраны и розданы верным за службы их. Також жены и дети их взяты и сосланы будут в ссылку. А кто из них пойманы будут, и те, яко изменники, казнены будут смертию без пощады». Те саме було повторено в царському указі гетьманові Скоропадському від 7 листопада 1708 року і ще раз в указі старшині, що була з Мазепою у шведів, від 10 листопада 1708 року.

Ці заклики, обіцянки й погрози мали неабиякий вплив: більшість старшини перейшла на бік Москви й визнала уряд гетьмана І. Скоропадського. Дезертирство поширюється й серед тієї старшини, що була в шведському таборі. Миргородський полковник Д. Апостол, генеральний хорунжий І. Сулима, а згодом компанійський полковник Г. Галаган і корсунський полковник А. Кандиба повернулися під владу царя і взяли активну участь у боротьбі проти шведів і Мазепи. Здається, подібні наміри мали й генеральні осаули Д. Максимович і М. Гамалія, лубенський полковник Д. Зеленський, генеральний суддя В. Чуйкевич і компанійський полковник Ю. Кожуховський. Дехто з них зробив це дещо пізніше (М. Гамалія), а інші перейшли до російського табору в день Полтавської битви (остаточно зрозумівши, що все втрачено, і ще сподіваючись отримати царське помилування, що вдалося не всім). За ними нерідко йшли їхні численні родичі та свояки. Зі своїм гетьманом залишилися до кінця (пішовши згодом на еміграцію) або його близькі люди (Андрій Войнаровський, Іван Бистрицький та декілька інших родичів, свояків і хрещеників), або віддані особисто гетьманові (генеральний писар Пилип Орлик, генеральний обозний Ілля Ломиковський, генеральний бунчужний Клим Довгополий, прилуцький полковник Дмитро Горленко, Федір Мирович, кілька представників родини Герциків, Нахимовський тощо) — усього близько 45 старшин із сім'ями.

Дезертирство в лавах старшин–мазепинців мало дуже негативний вплив на ширші кола української старшини та козацтва. Починаючи з листопада 1708 року все частішають випадки втеч реєстрових козаків та компанійців зі шведського табору (кожен такий випадок, звісно,

піднімався на щит офіційною російською пропагандою та згодом — російською імперською та радянською історіографією, які твердили, всупереч даним джерел, що мазепинці тільки й думали, як би втекти з табору Карла XII). Військо Мазепи тануло, і це викликало у шведів почуття певного розчарування і недовіри до українського союзника, що позначилося й на їхньому ставленні до місцевого населення.

Справді, відносини між шведами й населенням України швидко погіршувалися. Военні дії, вимоги шведського військового командування, що вдалося до реквізицій (примусового вилучення продовольства у населення) через брак провіанту та фуражу, перші спроби опору з боку українців і репресії з боку шведів, двовладдя і російська пропаганда — усе це призвело до розкручування маховика насильства, взаємної недовіри і образ. Населення багатьох міст та сіл України також зрозуміло, що шведи не тільки не зможуть захистити їх від царських військ, але й самі діють схожими з росіянами методами. Тому каролінців почали сприймати як окупантів. Шведське військове командування нерідко діяло надто грубо й прямолінійно, намагаючись прихилити на свій бік українське населення маніфестами і водночас відлякуючи репресіями, які набували все жорстокіших форм (а терор і репресії самі по собі дуже рідко, як доводить досвід воєн ХХ століття, досягають своєї мети). Українці займають або вичікувальну позицію, або навіть подекуди виступають проти шведських загонів. Наприклад, мешканці міста Пирятин під час наступу шведів на Пирятин «против оных стояли и в город не пустили, и многих шведов побили, а иных в полон взяли». Мешканці міста Смілого відмовилися пустити до себе шведів і тут же відчинили ворота російському генералу Ренне. Так само населення містечка Веприк у грудні 1708 року озброїлося, щоб відбити напад шведів (щоправда, тут стояв і російський гарнізон). Подібне було у Зінькові та в інших містах. Шведський історик Адлерфельд, учасник походу, писав: «Ми несподівано змушені були весь час воювати, як з ворогами, з населенням того краю, куди ми ввійшли». Проти шведів розпочалася «мала війна» — її вели як російські та українські козаки зі складу армії Петра I, так, подекуди, і українське населення. Поширеними були втечі селян і козаків у ліси із знищенням або вивезенням майна. Це також звужувало можливості поповнення військового потенціалу шведської армії.

Проте твердження радянських істориків (Є. Тарле, В. Шутого) про «всенародний характер війни українського та російського народів проти шведських окупантів» дуже сильно нагадує такі самі нехитрі теоретичні побудови радянських істориків щодо Великої Вітчизняної війни, досвід якої в повоєнні роки почав буквально «проектуватися» на всі попередні ворожі вторгнення до Росії. Тобто Російська імперія («тюрма народів», за висловом самого ж засновника марксизму) почала розглядатися як найвище благо для всіх народів, що входили до її складу, а ворожі

вторгнення на її територію, зрозуміло, мали спричиняти не що інше, як «священну» партизанську війну проти німецько-фашистських (шведських, французьких) загарбників. Такий погляд, що дотепер часто використовується деякими дослідниками та особливо публіцистами, примітивізує суть проблеми, не дозволяє розібратися, де, коли і з яких причин в Україні в 1708 — 1709 роках дійсно були прояви партизанської війни, а де їх не було. Допомогти може уважне прочитання і співставлення даних із різних за походженням джерел (російських, шведських, нечисленних українських, на малочисельність котрих скаржився ще О. Оглоблін: «Не маємо ні українських державних архівів, які або загинули тоді, або поволі нищилися згодом, або ж в рештках своїх лежать десь під спудом московського чи іншого чужого володіння. Не маємо й тогочасної української мемуаристики, щоденників, листування. Отже, мусимо реконструювати хід подій на підставі чужих, нерідко ворожих нам джерел»). На основі вищезгаданих джерел можна твердити, що партизанські напади українського населення на шведів були викликані шведськими реквізиціями та згодом репресивними діями, російською пропагандою, а інколи і елементарним прагненням до збагачення (як не згадати знаменитий указ Петра I, виданий 6 листопада 1708 року, де встановлювалися докладні розцінки — від 3 — 5 карбованців за полоненого шведського солдата, до 2 тисяч — за генерала, і відгомін цього указу в «Історії Русів» — фраза про те, що спочатку українцям, що привели полонених, дійсно давали гроші, аби заохотити їх до подальших нападів, але згодом ошадливі російські офіцери обмежувалися видачею склянки горілки і словами «Спасибо, хохленок!»). Розмах цієї партизанської війни проти шведів був мінімальний восени 1708 року, він значно збільшився під час суворої зими того ж року, коли скандинавам треба було здобути зимові квартири, і вони вирішили зробити це за будь-яку ціну. Саме цим пояснюється низка нападів військ Карла XII на українські міста (Ромни, Гадяч, Пирятин, Зіньків, Веприк, слободу Терни тощо). Нерідко шведські офіцери брутально нищили всіх, хто чинив їм опір, намагаючись тим самим залякати місцеве населення, яке внаслідок всього цього тікало в ліси або йшло партизанити. Особливою жорстокістю і запеклістю відзначалася партизанська війна на Слобожанщині, куди шведи пішли у січні-лютому 1709 року, намагаючись прорватися-таки най південнішим маршрутом на Москву. Від бойових дій, які вели шведи, росіяни та місцеві партизани, постраждали Охтирський, Сумський, меншою мірою Харківський полк. Практично не було проявів партизанської війни на Правобережжі, де населення згодом (в 1710 році) викаже значну підтримку Пилипові Орлику. Зрештою, питання, пов'язані з партизанською війною українського населення та козаків проти шведів, будуть розглянуті докладніше трохи згодом.

Гетьман Мазепа добре усвідомлював усі негативні чинники, які

робили його нові політичні позиції досить слабкими. Але Іван Степанович кілька разів у своєму житті починав усе з початку, і тому не розгубився навіть у такій складній для нього і його країни ситуації. Він вочевидь був не з тих, хто здається на ласку долі чи переможця. Після тимчасової депресії, викликаної тривогами й поразками осені 1708 року, Мазепа, незважаючи навіть на поганий стан здоров'я (який мав погіршитись суворої зими 1708/ 1709 року), розпочав зимову військово-дипломатичну кампанію з надією на кінцеву перемогу.

Цьому не завадила навіть складна гра російської розвідки, метою якої було дискредитувати гетьмана в очах Карла XII та його соратників. Під час переходу Данила Апостола до росіян (миргородський полковник утік з шведського табору разом із компанійським полковником Гнатом Галаганом — майбутнім зрадником запорожців у 1709 році) Петро I та канцлер Головкін вирішили влаштувати справжню шпигунську інтригу — пообіцяти Мазепі повне прощення, вимагаючи натомість допомоги у не більше, не менше як у захопленні в полон Карла XII. Апостол навіть твердив, що гетьман погодився на подібний варіант, і шведського короля мали взяти в полон під час раптової вилазки російського гарнізону з обложеної шведами фортечки Веприк (подібний план явно грішить неправдоподібністю). Ці сумнівні шпигунські ігри, єдиним підтвердженням котрих є кілька листів Петра I, навіть надзвичайно ворожому щодо Мазепи Є. Тарле здалися спробою не стільки переманити старого гетьмана назад на російський бік (обидві сторони чудово розуміли, що мости спалено), скільки влаштувати «перехоплення» інформації шведами з метою посіяти серед них недовіру до українського гетьмана та його прибічників.

На жаль, дотепер історикам бракує докладніших матеріалів про широку дипломатичну й військово-адміністративну діяльність гетьмана того часу. Тому про діяльність українського уряду, зокрема гетьмана Мазепи, в 1708 — 1709 роках ми знаємо небагато. Але навіть ті документальні фрагменти, що є в нашому розпорядженні, свідчать про те, що Мазепа робив усе, щоб забезпечити успішну українсько-шведську кампанію проти Москви. Великою заслугою української історіографії ХХ століття (маємо на увазі праці Б. Крупницького, О. Оглобіна, О. Пріцака) було встановлення перспективи історичних подій тієї доби. Як твердив Борис Крупницький, «Мазепа і зорієнтовані на нього українці шукали виходу, здавалося, в моменті неповторно-сприятливої європейської ситуації. Колишні союзники Москви мусіли зовсім відступити, примушені до цього військовим генієм Карла XII; Польщу завойовано, а нейтральна Пруссія не сміла й пари пустити з уст. Австрія, Франція, Англія, Голляндія або явно хилилися на бік шведського короля, або не робили нічого, щоб перешкодити йому в його оперативних задумах. Туреччина готова була — принаймні на випадок успіху — прилучитись до антиросійської коаліції».

Головну увагу союзників, Мазепи та Карла XII, було звернено на підготовку до нового наступу на Москву, що був запланований на весну–літо 1709 року.

Аналізуючи відомі нам факти військово–адміністративної діяльності уряду Мазепи взимку 1708/1709 року, досить ясно бачимо головні цілі гетьмана на той час. Звичайно, його суто військові акції були обмежені вже тим, що керівництво воєнними операціями було в шведських руках. Мазепа мав також рахуватися з тим, що на боці царя існує і активно діє українське військо Скоропадського, яке брало участь в операціях російської армії. Та найголовніше — в розпорядженні Мазепи була взагалі дуже невелика кількість військ. Здебільшого це були кінні компанійські та піші сердюцькі полки. Головну військову силу Мазепи складала компанійські полки Кожуховського, Андріяша і Волковицького. Сердюцькі полки Покотила, Дениса, Максима та колишній Чечеля (ним командував, як наказний полковник, сотник на ім'я Герасим) були дуже погано укомплектовані (більшість козаків цих полків загинула при обороні Батурина). Реєстрові козацькі полки як військова сила уряду Мазепи вже фактично не існували. Саме компанійські полки брали участь в численних воєнних експедиціях шведської армії в Україні (як на Гетьманщині, так і на Слобожанщині) взимку 1708/1709 року. На противагу традиційному уявленню про козаків–мазепинців як небоєздатних другосортних вояків, зауважимо, що шведські джерела відзначають непогані бойові якості компанійців гетьмана і навіть героїзм окремих їхніх командирів. Так, хроніст Георг Нордберг записав, що у лютому 1709 року під час серйозної битви шведського та російського кавалерійських корпусів під Красним Кутом (нині Краснокутськ) на Слобожанщині в бій ходили і компанійці Мазепи, причому їхній полковник Григорій Герцик особисто вбив понад 30 росіян (!). Очевидно, гетьманці дали бій, захищаючи свого володаря, адже саме у зв'язку з цим боєм шведський лейтенант Вейге записав, що на початку бою Мазепа ледь не потрапив у полон до російських драгунів генерала Ренне, вигукнувши при цьому: «Не думав я, щоб славні шведи тікали!» Зауважимо, що сам по собі наведений вище факт свідчить проти тих істориків і публіцистів, які вважали і досі вважають гетьмана «боягузливим зрадником, що не бував на полі бою», адже бій вели кінні авангарди двох армій, і Мазепа був попереду, а не відсиджувався в безпечному шведському обозі.

Більш важливим завданням уряду Мазепи було забезпечити загальний порядок на території, зайнятій шведською армією, зокрема організувати постачання їй харчів, фуражу, одягу і всього іншого, що було потрібне для безперервного ходу воєнних операцій напередодні нового наступу на Москву. Це було винятково важливе і важке завдання за тих умов, коли більша частина Гетьманщини стала театром воєнних дій і на її території існувало два українських уряди. І якщо шведська армія (і

особливо кавалерія), незважаючи на всі труднощі, втрати й недостачі, пережила важку зиму в Україні і збереглася як невелика, але досить потужна бойова сила, здатна до подальших операцій і генеральної битви, якої так довго прагнув Карл XII і уникав російський цар, котрого Нарва навчила поваги до шведського війська, то це сталося великою мірою завдяки гетьманові Мазепі (зрештою, певні запаси сіна, продовольства тощо були не лише в Батурині, хоча і в меншій кількості). Нагадаємо, подібна ж важка зимівля повністю добила кавалерію Наполеона в 1812 році, а кіннота шведів ще активно діяла в 1709 році аж до Полтавської битви включно. А це було б неможливо без достатньої кількості запасів фуражу, а також коней.

Дуже важливе значення мали заходи Мазепи щодо мобілізації українських сил та ресурсів на Правобережжі та Запорозькій Січі. Ще в листопаді 1708 року гетьман посилає з Ромен (які стали штаб-квартирою Карла і Мазепи) на Правобережжя довірених людей, щоб організувати там опір Москві та забезпечити безперервні комунікації з Польщею та Туреччиною. Уповноваженими Мазепи на Правобережжі були генеральний осавул Антон Гамалія і новопризначені полковники: чигиринський — К. Мокієвський і корсунський — А. Кандиба. Хоча повністю цей план втілити в життя не вдалося внаслідок енергійних російських контрзаходів (зокрема, діяльності київського губернатора Д. Голіцина), становища правобережних козацьких полковників, які загалом перейшли на бік Москви, а особливо зради білоцерківського коменданта, сер-дюцького полковника Бурляя (він здав росіянам потужну фортецю із значними запасами), а згодом і капітуляції Кандиби, але південне Правобережжя (Чигиринщина) підтримало Мазепу й залишилося вірним гетьманові аж до знищення російськими військами Січі у травні 1709 року. Це мало чимале моральне значення для союзників, які чекали допомоги з Польщі і сподівалися підтримки з боку Туреччини й Криму, а згодом дуже допомогло під час втечі Карла XII і Мазепи до Бендер.

Здійснити подібну місію на півдні Гетьманщини (у Полтавському полку) і на Запорожжі, а також і підтримувати зв'язок з Кримом було доручено другому молодшому членові українського уряду — відданому мазепинцеві генеральному бунчужному Федорові Мировичу.

Судячи з російських і шведських документів, у центрі дипломатичної діяльності гетьмана Мазепи та Карла XII наприкінці 1708 — на початку 1709 року було завершення грандіозного плану створення широкої антиросійської коаліції, до якої мали увійти, окрім України, Швеції та поляків Лещинського, ще кілька південно— та східноєвропейських держав і народів: Туреччина, Крим, Молдавія, Валахія, можливо Трансильванія, Дон, кубанські черкеси, Калмицька орда, казанські татари, башкири тощо. Як писав Оглоблін, «це був справді епохальний, гідний великого політика, дипломата й державного діяча план подолання

московської могутності, утворення непереможної греблі проти московського імперіялізму. Тільки Мазепа, який поєднував високу культуру і досвід західноєвропейської політики з досконалим знанням і глибоким розумінням східноєвропейського світу... міг бути творцем цього плану. Мазепа добре знав, що головним і найстрашнішим ворогом Москви були не шведи, які, зрештою, могли порозумітися з нею за круглим столом мирового конгресу, і не Лещинський, якого, за відповідної кон'юнктури, вона була готова визнати. Гетьман, що десятиліттями стежив за розвитком політичних подій на Сході Європи, уважно придивляючися до тих національних і соціальних рухів і повстань проти Москви, які вибухали то в Астрахані [1705 — 1706 роки], то в далекій Башкирії, то на сусідньому Дону [повстання Булавина 1707 — 1708 років], для приборкання яких і він приневолений був посилати українські полки, він, що бачив одну за одною поразки тих повстань і, мабуть, розумів їх основну причину, найскоріше міг зрозуміти, що тільки коаліція всіх поневолених та загрожених Москвою народів спроможна поставити опір московській експансії».

Крім того, створення широкої коаліції мало й безпосереднє військове значення. Втрата Батурина і з ним усієї генеральної артилерії, а також фатальний розкол в українському суспільстві ясно показали гетьманові, що навіть найхоробріша шведська армія, особливо відрізана від батьківщини та виснажена важким походом, не зможе сама подолати російське військо, до послуг котрого були ресурси великої частини України, а головне, яке спиралося на базу у вигляді власне Росії. Отже, треба було думати й дбати про залучення військових резервів, нових збройних сил, що могли б підтримати шведське військо: Запорозької Січі, донських повстанців на чолі з Гнатом Некрасовим, що перебували тоді на Кубані під турецьким захистом, Криму і, звичайно, Туреччини. Саме в цей бік були спрямовані головні дипломатичні зусилля Мазепа в 1708 — 1709 роках. Можна вважати гетьмана справжнім творцем ідеї східноєвропейських коаліцій XVIII століття, скерованих проти Російської імперії.

Вже перші місяці 1709 року позначилися великою активністю союзників у військовій та дипломатичній сфері. Король і гетьман вважали своїм головним завданням вибити військо Петра I з України і перенести воєнні дії за її межі, на російську територію, маючи на увазі основну мету кампанії — похід на Москву. Проте експедиція Карла XII на Слобожанщину в лютому 1709 року ставила перед собою не лише це завдання. Недарма король надавав їй особливого значення, і не випадково, що гетьман Мазепа і вірне йому українське військо взяли активну участь в цьому поході, що мав розпочати наступ на Москву з півдня (через Білгород або Харків). Схоже, цей похід також був пов'язаний з організацією нової військової коаліції проти Росії, важливими учасниками якої мали бути Туреччина і Крим. З другого боку, ця експедиція повинна була спонукати до збройного

виступу проти Москви донських козаків і народи Північного Кавказу та Поволжя (серед них основну роль посідали калмики хана Аюки). Побоювання Петра, що король іде на Вороніж, базу московського Азовського флоту, можливо, не були безпідставними.

Це була не перша спроба шведів пробитися на Слобожанщину. Ще наприкінці 1708 року вони зробили туди кілька диверсій. 30 листопада 1708 року кінний загін полковника Дюкера чисельністю близько 1500 чоловік хотів зайняти місто Недригайлів Сумського полку, але мешканці засіли в замку і не впустили шведів, які у відплату за це спалили передмістя (посад) та спустошили околиці. 9 грудня 1708 року король вислав в околиці Недригайлова загін у 500 чоловік на чолі з підполковником Функом. Населення зустріло шведів вороже. В слободі Тернах всі мешканці, навіть жінки, билися проти шведів. Адлерфельд свідчить, що загін Функа вбив близько 1600 чоловік в Тернах, спалив цю слободу, згодом і сотенне місто Недригайлів, а також чимало сіл.

Але, як уже говорилося, широко задуманий східний похід Карла XII і Мазепи у лютому 1709 року не мав успіху. Союзники дійшли лише до Краснокутська і Городні — в напрямку на Білгород, а потім повернули на Коломак, що відкривало їм дорогу на Харків. На перешкоді стала раптова зміна погоди. Після страшної, багатосніжної зими (коли морози нижче 30 градусів за Цельсієм були майже в усій Європі, у Венеції навіть замерзли знамениті канали, а шведи втратили кілька тисяч вояків внаслідок обморожень) в середині лютого раптом прийшла рання весна: вже 12 лютого була буря і злива. Почалася відлига і величезна повінь, яка завдала військам важких втрат. Подальший похід був неможливий. Шведи почали відступ, «лише кілька миль не дійшовши кордону з Азією», як гордо занотував у своїй історичній хроніці Адлерфельд. Він же наводить відомий епізод, в якому фігурують Карл XII, шведський генерал-квартирмейстер (начальник штабу) Аксель Юлленкрук та Мазепа. Гетьман, намагаючись заохотити Карла йти далі на схід, нібито між іншим зауважив, що зовсім поруч пролягає кордон Європи і Азії, в чому Карл сумнівався. Того ж вечора король викликав до себе Юлленкрука і наказав знайти шлях в Азію, аби потім можна було сказати, що непереможні шведи побували і там. Стривожений Юлленкрук, дізнавшись про джерело інформації, пішов до Мазепи і почав м'яко докоряти останньому тим, що не можна провокувати короля, котрий марить славою новітнього Александра Македонського, на неви-важені вчинки. Гетьман відмахнувся від настирливого шведа, сказавши, що то був недоречний жарт. Насправді ж, як нам здається, досвідчений психолог Мазепа якраз хотів підбити короля на продовження вирішального походу за умов, коли лише рішучий кидок на схід давав хоч якісь шанси на те, аби переломити несприятливий хід бойових дій. Поворот же на захід і облога Полтави в надії на підхід Лещинського та Красса виявилися, як ми знаємо, фатальними для союзників.

Тим часом російські війська, що не залишили Гетьманщини, скориставшись з відсутності значних шведських сил, ще більше розширили підконтрольну їм територію.

Але найголовніше, як ми вже наголошували вище, невдала експедиція на Слобідську Україну спричинила серйозні прояви партизанської війни проти шведів. Жорстокість шведів була зумовлена, насамперед тим, що Карл XII дивився на Слобожанщину як на частину Російської держави (якою вона формально й була). Відповідно слобожани не вважалися підданими гетьмана Мазепи, а прямими підданими царя. Це була для шведів «ворожа країна», а вони мали вже багатий досвід поводження з населенням таких країн. Дослідники одностайно стверджують, що Карл XII «систематично й свідомо зруйнував пройдену ним територію» (Б. Крупницький). Звичайно, це пояснювалося насамперед військовими міркуваннями (зруйнування найближчого тилу ворога). Але мала місце і звичайна помста шведів за вороже ставлення населення. Нейтральний учасник походу (словак Даниїл Крман) писав, що Карл XII «міста і села наказав палити, доми валити аж до основ, жителів забивати... Багато тисяч худоби й череди попалено». Самі шведи визнавали, що вони пройшли цю землю «вогнем і мечем». Загинули міста й містечка Краснокутськ, Городня, Коломак, Куземин, Котельва, Мурафа, Колонтаїв, Олешня, Рублівка та інші, а також багато околичних сіл. Але ж Слобожанщина була так само заселена здебільшого українцями, і подібне поводження з ними шведів не могло не викликати обурення як в слобідських полках, так і в Гетьманщині. Тому подібні не виправдані жодною військовою необхідністю накази короля і злочинні дії таких шведських командирів, як Функ, який спалив Терни та Недригайлів, були просто вбивчими для самої ідеї українсько-шведського союзу.

Наслідки всього цього були фатальними для шведів. На Слобожанщині та в прикордонних полках Гетьманщини почалася справжня партизанська війна проти шведів, «ведена з упертістю й завзяттям головно українськими селянами» (Б. Крупницький), яку надзвичайно спритно використало в своїх інтересах російське військово командування (і, додамо, радянська історіографія, яка завжди перебільшувала розмах цієї боротьби і називала її «народньою війною»).

Вже цитований нами Лизогубівський літопис писав про партизанські дії українського населення: «Того ж року [1708 — 1709] малороссияне везде на квартерах и по дорогам тайно и явно шведов били, а иных живых к государю привозили, разными способами бьючи и ловлячи блудящих, понеже тогда снеги великие были и зима тяжкая морозами, от которых премного шведов погинуло; а хотя мало от войска какие шведы удалялись, то тот уже и следу не зискал, блудили и так их люди ловили или, подкравшись ласкосердием будто, убивали; тож чинили шведам и за фуражом ездячим, и от того много войска шведского уменьшилося».

Цей загальний опис змішує окремі періоди та локальні епізоди, що траплялися, зокрема, на Лівобережжі восени 1708 року, і широкі, добре організовані за допомогою російської військової влади партизанську війну на Слобожанщині та півдні Гетьманщини навесні 1709 року. Звичайно, справа була складніша. Джерела свідчать, що партизанські дії населення були найбільш поширені там, де недалеко було російське військо та лояльна щодо нього українська влада (гетьмана Скоропадського). Обурене шведськими насильствами та грабунками, населення окремих населених пунктів Лівобережжя, під впливом російської пропаганди, а згодом і закликів української адміністрації, почало застосовувати партизанські методи боротьби. Про це писав і словацький посланець до Карла XII Даниїл Крман, що перебував при шведській армії протягом усього походу 1708 — 1709 років. Так було і згодом, на шляху шведського війська на південь від Десни, зокрема на тій території, де користувався авторитетом уряд гетьмана Скоропадського.

Інший характер мала партизанська боротьба проти шведів навесні 1709 року. У цей період діяльність партизанських загонів, організованих за допомогою російської військової влади, охоплює всю територію, зайняту шведським військом (Полтавський полк і суміжні райони Слобожанщини). Стомлена лютою зимою, знесилена через важкий харчовий стан і хвороби, ослаблена в окремих військових операціях (лише взяття невеличкої фортечки Веприка коштувало шведам більше 1,5 тисячі вояків убитими та пораненими, в тому числі кількох відомих офіцерів), шведська армія в цей час особливо відчувала всю силу та небезпеку партизанської війни.

Шведські учасники походу одностайно скаржилися на дії партизанських загонів у квітні 1709 року. Це стверджує і Крман, який писав про становище шведського війська в період облоги Полтави: «Стан шведів був дуже сумний, але кожного дня сподівалися ще гіршого. Українське населення... де тільки можна було, загрожувало шведським обозам і навіть життю шведів. Селяни, що поховалися по лісах, старалися пожитись шведською здобиччю при кожній нагоді. Шведи хотіли доклати Полтаву голодом, а самі поступово втрачали сили від голоду». На партизанські напади шведи відповідали жорстокими репресіями. «Репресії викликали спротив, спротив — репресії, і так воно йшло все далі» (Б. Крупницький).

За таких умов гетьман Мазепа вперто намагався повернути примхливу пані Форту на свій бік. Дуже активною була його дипломатична діяльність. Починаючи з листопада 1708 року, і особливо в перші місяці 1709-го, гетьман послав кілька дипломатичних місій до Туреччини (Горлен-ка і Згуру до сілістрійського сераскера Юсуф-паші, через якого велися переговори з турецьким урядом, а також до Молдавії та Валахії), до Криму (військового канцеляриста Д. Болбота, а згодом К. Мокієвського і Ф. Мировича), до Станіслава Лещинського (до Польщі їздив один із найнадійніших старшин-мазепинців — Федір Нахимовський,

представник давньої українсько-єврейської родини), до запорожців (кілька місій, зокрема В. Чуйкевича, К Мокієвського та Ф. Мировича) і, мабуть, на Дон (чи, скоріше, на Кубань, де були тоді вцілілі повстанці-некрасовці).

Не всі ці місії мали успіх. Туреччина та Крим не відмовлялися підтримати короля та гетьмана, але в цілому не давали однозначної відповіді, віддаючи перевагу вичікуванню. Зокрема, невдача Слобожанського походу у лютому 1709 року, а особливо зруйнування Запорозької Січі російськими військами у травні 1709 року не могли не вплинути на позицію турецького султана та кримського хана, на допомогу яких особливо сподівалися Карл XII і Мазепа. Щоправда, войовничий і розумний хан Девлет-Гірей неодноразово заявляв про готовність в будь-який момент відправити своїх вершників на допомогу Карлу і Мазепі, але запал хана стримував султан і особливо його великий візир, на «миролюбство» якого сильно впливав і такий банальний чинник, як чималі хабарі, які давав візиреві та іншим недалекоглядним та ласим до грошей турецьким вельможам російський посланник до Стамбула Толстой. Проте Мазепі та шведському королю пощастило не тільки зберегти інтерес Криму і Туреччини до антиросійської коаліції, але й налагодити постійні контакти та уможливити продовження переговорів з цими країнами. Хоча Туреччина і навіть Крим так і не виступили проти Росії за життя гетьмана, дипломатичні заходи Мазепи навесні 1709 року забезпечували південний фланг для союзної шведсько-української армії, а також врятували шведську справу після Полтавської катастрофи.

Карл XII і Мазепа в 1708 — 1709 роках відчайдушно сподівалися на прорив до Лівобережжя польського короля Станіслава Лещинського, який, спільно зі шведським корпусом генерала Крассау мав зайняти Правобережну Україну та піти далі. Мазепа кілька разів посилав своїх довірених людей до Станіслава, закликаючи його прискорити похід на Україну. В перехопленому росіянами листі до Станіслава, написаному в Ромнах 5 грудня 1708 року, гетьман Мазепа писав: «Чекаю щасливого і скорого Вашої королівської милості прибуття, щоб ми могли спільною зброєю й думкою неприятельського московського одразу приборкати дракона, а найпаче тепер, коли почала Москва грамотами своїми простий бунтувати народ і громадянську всчинати війну». Проте Станіславу було не до походу на Україну — його сили стримували прихильники Августа, яким допомагав великий російський корпус генерала Гольца (11 драгунських полків), що переважав за чисельністю шведське військо не надто ініціативного генерала Крассау.

Безпосередні наслідки цієї жвавої дипломатичної діяльності гетьмана Мазепи в 1708 — 1709 роках були невеликі. Але немає сумніву, що нова турецько-російська війна, що почалася в 1710 році і закінчилася Прутською поразкою Росії наступного року (яка мала всі шанси

завершитися дуже важкими для російських великодержавних планів наслідками, і лише через просто-таки неймовірну тупість і продажність турецьких державних діячів не стала тим, чим стала Полтава для шведів), була частково одним із наслідків політики вже покійного на той момент гетьмана.

Слід відзначити, що саме за тих винятково складних, майже безнадійних обставин яскраво виявився великий дипломатичний хист Івана Мазепи, який вперше за все своє довге життя міг відверто реалізовувати зовнішню політику Української козацької держави, не криючись і не маскуючись.

Безперечно, найбільшим і, можливо, найнесподіванишим успіхом гетьмана Мазепи стало приєднання до українсько-шведського союзу запорожців наприкінці березня 1709 року.

Формально визнаючи зверхність гетьманської влади (з часів Хмельницького), Запорозька Січ протягом правління багатьох гетьманів, зокрема і Мазепи, стояла то в більш, то в менш жорсткій опозиції до гетьманських урядів. Зокрема Мазепі запорожці в своєму листуванні завжди закидали ворожу інтересам українського народу національну (проросійську) і соціальну (простаршинську, аристократичну) політику. Не раз Січ відкрито виступала і навіть повставала проти гетьманського уряду і зазвичай підтримувала дії полтавської старшинської опозиції, не надто ввічливо іменуючи свого гетьмана «Махієвелем [Макіавел-лі]» та «хитрим лисом». Лідер запорозьких автономістів кошовий отаман Кость Гордієнко, одна з найвизначніших постатей в історії Січі, ставився особисто до Мазепи відверто недоброзичливо. Тому запорожці спочатку дивилися на виступ Мазепи проти Петра I з великою недовірою, проте згодом брутальна поведінка московської адміністрації на півдні України, царський терор на Гетьманщині, впливи булавінців і Криму, а також послання Мазепи спричинили перелом в настроях січовиків, здавна занепокоєних російським проникненням на їхні землі (ще наприкінці XVII століття російські фортеці з'явилися на річці Самарі, тобто на землях, які запорожці здавна вважали своїми; ці, а також інші явно недружні щодо Січі дії російського уряду запорожці небезпідставно розцінювали як репетицію майбутнього рішучого наступу на їхні права та вольності).

Боротьба за Запорозжя між Мазепою і Петром була важкою. Ще 1 березня 1709 року цар писав Меншикову, що на Чортомлицьку Січ треба послати «кто поумнее, ибо там не все шпагою, но и ртом действовать надлежит». Росіяни намагалися діяти своїми звичними методами — підкупом окремих важливих запорозьких старшин, що нерідко приносило їм успіх у минулому в стосунках із Доном та Запорозжям. Але, схоже, цар недооцінив рівня усвідомлення січовиками тієї страшної небезпеки, яку його централізована військово-бюрократична держава становила для вільнолюбивої Запорозької Січі. Було вже пізно, й московська спроба

усунути кошового Костя Гордієнка за допомогою інтриг та грошей не вдалася. Посли гетьмана Мазепи — генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний бунчужний Ф. Миревич і чигиринський полковник К. Мокієвський, які прибули до запорозького форпосту Переволочної, де був тоді Гордієнко з частиною запорозького війська, з'ясували всі питання, і 12 березня Запорозька Рада остаточно ухвалила підтримати гетьмана Мазепу й вислати депутацію до нього й шведського короля. У розпачі цар і його канцлер Головкін спробували посварити січовиків і Мазепу, здійснивши «викид компромату» — Головкін знайшов у російських архівах старі листи гетьмана до російського царя, в яких Мазепа скаржився на те, що запорожцям не можна довіряти, вони ненадійні союзники Росії. Але навіть це не допомогло. Січове товариство могло не відчувати особливої приязні власне до Мазепи, але спільна смертельна небезпека для українських автономних утворень з боку російського уряду об'єднала запорожців та гетьмана. 19 березня запорозька делегація кількістю 80 чоловік зустрілася з Іваном Мазепою та шведським фельдмаршалом Реншильдом у Великих Будищах, де була досягнута попередня усна домовленість про приєднання Січі до союзу Мазепи і Карла XII. Гетьман подарував січовикам 2 тисячі золотих, а шведський генералітет пригостив гарним обідом. Коли задоволені перебігом подій делегати повернулися на Січ, виявилось, що Петро I зробив ще одну спробу перехопити козаків Гордієнка, які вже йшли на з'єднання з армією Карла XII. Шлях запорожцям на північ заступив полковник російської служби Кемпбел з трьома драгунськими полками. Але відчайдушні запорожці сміливо атакували російських драгунів і розбили цей невеликий корпус під містечком Царичанкою, перебивши сотню росіян і взявши в полон приблизно стільки ж, з незначними втратами для себе. Ця перемога сприяла розповсюдженню повстання проти російської влади на південній Полтавщині.

26 березня 1709 року в селі Диканьці неподалік Полтави відбулася зустріч кошового Костя Гордієнка з гетьманом Мазепою. Кошовий зустрівся з Іваном Степановичем, низько вклонився йому і поцілував гетьманський бунчук. У своїй промові Кость Гордієнко привітав намір Мазепи звільнити Україну з-під російського панування і запевнив гетьмана в підтримці січового товариства. Гетьман у відповідь на це сказав, що лише турбота про Вітчизну спонукала його, старого і бездітного, піти на цей відчайдушний крок. Мазепа підтвердив свою готовність скріпити союз із Січчю хресним цілуванням (що і було зроблено двома днями згодом). Наступного дня Гордієнко на чолі запорозької делегації з'явився до штаб-квартири Карла XII у Великих Будищах. 28 березня (8 квітня за новим стилем) було укладено союзний договір між гетьманом Мазепою та кошовим отаманом Гордієнком, з одного боку, і королем Карлом XII — з іншого. Згідно з цією угодою Січ приєднувалася до українсько-шведського союзу, а шведський король зобов'язався не

укладати мирної угоди з царем, доки не визволить з-під російської влади Україну і не забезпечить права і вольності для Запорозької Січі. Січовики подарували шведському королю 115 російських полонених, взятих ними під Царичанкою, за що отримали від Карла 10 тисяч флоринів.

Це був справжній триумф політики Мазепи, який дещо компенсував втрату Батурина та північного Лівобережжя. Під владою гетьмана Мазепи знову об'єднувалася значна частина української території. Запорозькі землі мали за тих обставин особливе значення, бо через них відбувалися зв'язки з Польщею, Туреччиною та Кримом. Ще важливішим було те, що Мазепа нарешті подолав вічну запорозьку опозицію і дістав підтримку Січі, яка мала такий великий вплив на широкі народні маси в Україні. Неабияке значення мала дипломатична та військова допомога Запорожжя. За його посередництва гетьман і король досягли попереднього порозуміння з Кримом щодо татарської військової допомоги, а Туреччина почала більш оптимістично оцінювати перспективи союзників. Нарешті, для всіх було ясно, що наявність 8 тисяч запорозьких вояків, добре обізнаних з театром воєнних дій, забезпечувала Мазепу власною військовою силою.

Перехід запорожців на бік Мазепи і Карла XII викликав виступи українського населення проти російської влади та військ, що одразу охопили майже увесь прикордонний із запорозькими землями Полтавський полк, Правобережжя і навіть невелику частину Слобожанщини, створивши певну загрозу для російського війська. Російський генерал Ренне писав Меншикову (лист від 25 березня 1709 року): «Оные [запорожці], также и тамошние мужики все отложились и уже давно нам неприятели». 30 березня він писав цареві: «Здесь болшой огонь разгараецца, которой надобно заранее гасить». До запорожців приєдналися міста Пере-волочна, Келеберда, Нехвороща, Маячка, Царичанка, Нові Санжари та інші — практично вся територія, на якій колись відбувалося повстання Петрика. Незабаром між Ворсклою, Ореллю і Дніпром вже діяло 15-тисячне військо повстанців.

Повстання в Полтавському полку і з'єднання повстанців із запорожцями мали чималий вплив на Правобережжі, яке раніше вагалось між українсько-шведською і проросійською орієнтацією. Становище змінилося після прилучення Запорожжя до Мазепи. Запорожці відразу звернули увагу на Правобережжя. «Кошевой вор пишет универсалы за Днепр в Чигирин, прелщя к Мазепиной стороне», — писав князь Г. Долгорукий Меншикову 16 березня 1709 року. А 3 квітня він же доповідав цареві, що Гордієнко «яд свой злой еще продолжает изливать, на другую сторону за Днепр непрестанно прелестно пишет, дабы побивали свою старшину [прихильну до царя і Скоропадського], а сами б до него за Днепр переходили, что уже такая каналія тамо за Дніпром купами збираецца й разбивает пасеки...». Це «чигиринское смятение» дуже непокоїло царя. Щоб «тамошней край удержатъ и до бунту не допускатъ и тамошних

доброжелаемых охранить», до Чигирин з Клева був відряджений драгунський полк генерала князя Г. Волконського, а з Лівобережжя — два драгунських полки і козаки Стародубського та Ніжинського полків. Чигиринським полковником був призначений сумно відомий Гнат Галаган (в листах царя він фігурує як «Кгалаган» або навіть «Калагін»).

Тим часом на Січі відбувалися досить дивні події, які не могли не послабити загальні позиції Запорожжя. На початку квітня на кошового отамана, замість Гордієнка, було обрано вже літнього Петра Сорочинського. Це викликало заколоти і «непрестанные между ними [запорожцями] бои», як повідомляв Петра І Меншиков 14 квітня 1709 року. Сорочинського росіяни вважали за «самого добраго [для себе] человека» і тому сподівалися на радикальні зміни в політиці Запорожжя, зокрема розриву запорозько-шведського союзу. Але сталося зовсім інакше. Сорочинський не тільки не був прихильником царя, але ще й сам виїхав до Криму, щоб дістати там допомогу проти росіян.

Питання про причини цих змін на Запорожжі в історичній науці дотепер не з'ясоване як слід. Дуже схоже, що тут попрацювали російські агенти, які давно вже намагалися позбутися Гордієнка. Окрім закликів, прокламацій та листів Б. Шереметева та О. Меншикова до запорожців «об отвращении от неприятельской стороны», уряд Петра І вживав також інші засоби, про які радянський історик В. Шутой писав: «В это же время [на початку березня 1709 року] в Сечь прибыло посольство от Апостола. По указанию русского командования Апостол тщательно готовил это посольство. Он отобрал из своего полка «добрых Козаков», т. е. таких, которые были раньше в Сечи кошевыми и были известны запорожцам, причем посольство было снабжено значительными денежными суммами. Задача послов состояла в том, чтобы разойтись по разным куреням и там «диверсии учинить» против мазепинцев, постараться свергнуть Гордиенко и судью». Але ця місія «апостольців» не пройшла так легко: їх було виявлено, прикуто до гармат, а листи, які вони привезли від Апостола, були послані до Гордієнка. Згодом «апостольцям» пощастило втекти з Січі, але на раді 6 квітня Гордієнко був замінений Сорочинським.

Можливо (цю думку обережно висловлював у свій час Оглоблін), ця зміна була пов'язана з боротьбою угруповань та зовнішньополітичних концепцій на Запорожжі. Очевидно, Гордієнко і Сорочинський були представниками різних груп козаків, що мали відмінні погляди на справи внутрішньої і зовнішньої політики Запорожжя. Сорочинський міг висловлювати погляди старшої, більш консервативної частини козацтва; Гордієнко — молодшої, більш радикальної та активної. Можливо, розкол між ними стався на ґрунті зовнішньої політики. Здавна на Запорожжі, так само як і в Гетьманщині, існували й боролися між собою кілька зовнішньополітичних «орієнтацій», серед яких з ростом загрози для Січі з боку Росії все більшого авторитету набувають кримська і польська, що

мали також певний зв'язок і з внутрішніми (зокрема економічними) проблемами Запорожжя (так, прихильники орієнтації на Крим думали і про значний потенціал торгівлі запорозьких земель і південної Гетьманщини з ханством). Приєднання Гордієнка до союзу Мазепи з Карлом XII і Станіславом Лещинським неминуче давало перевагу «пропольському» угрупованню на Січі. Цікаво, що Гордієнко кілька разів (зокрема 5 і 15 березня 1709 року, а потім після укладення запорозько-шведської угоди) звертався до Станіслава Лещинського, закликаючи його скоріше прибути в Україну. Деякі посланці Гордієнка разом з листами були перехоплені вже відомим читачеві польським коронним гетьманом Сенявським (прихильником Августа II і Петра I) і потрапили до рук росіян, які доручили гетьманові Скоропадському опублікувати ці листи, щоб скомпрометувати Гордієнка в очах супротивників ідеї союзу з Польщею, яких було чимало, наприклад, на Правобережжі.

За таких обставин «прокримське» угруповання на Запорожжі, користуючись відсутністю на Січі Гордієнка та майже всіх його активних прибічників (які перебували в таборі Карла XII та Мазепи), спробувало взяти владу в свої руки та зміцнити свої відносини з Кримом (як колись Петрик), у чому, врешті-решт, були зацікавлені всі члени українсько-шведсько-польського союзу, не виключаючи самого Гордієнка та його козаків.

У дипломатичній боротьбі за симпатії запорожців Петро I зазнав поразки. Розуміючи це, він розпочав військовий наступ проти Запорозької Січі з метою знищити «злое гніздо», як називали Січ в тогочасних російських урядових колах. Було запроваджено економічну блокаду Запорожжя. Ще 31 березня гетьманові Скоропадському було наказано не пропускати жодних харчових припасів на Січ «и в пристойных местах поставитъ и заставы, чтоб никто из малороссийскаго народа к ним, запорожцам, как водою, так и сухим путем, ни с чем отнюдь не ездил».

Проти Січі та повстанців на півдні Гетьманщини були послані значні російські військові сили. Карл XII, зайнятий облогою Полтави і боротьбою проти партизан, реальної допомоги повстанцям надати не міг, і повстання на півдні Гетьманщини було незабаром придушене. 12 квітня під містечком Сокилкою на лівому березі Ворскли відбулася досить значна битва між російським корпусом генерал-лейтенанта Ренне (7 тисяч драгунів та піхоти) і шведсько-українським загоном (2730 шведських кавалеристів, 500 компанійців гетьмана Мазепи та 3 тисячі піших запорожців Гордієнка. Шведсько-українським військом командував шведський генерал-майор Крузе). За шведськими даними (хроніка Нордберга), шведам і пішим запорожцям вдалось збити росіян з позицій і гнати кілька миль, причому козаки спалили і пограбували російський обоз. Росіяни втратили 400 вояків убитими, до 1 тисячі пораненими. За російськими джерелами, все було з точністю до навпаки — відступили

шведи і запорожці (щоправда, ми не надто схильні довіряти переможній реляції Меншикова про цю битву, адже російській пропаганді вкрай потрібна була хоч якась перемога над запорожцями і шведами саме в той період, аби змусити українське населення розчаруватися в скандинавах та січовиках).

Водночас 13 квітня 1709 року фельдмаршал Шереметев задоволено писав Скоропадському: «Посланная наша партия из Голтвы под Новый Сенжаров... счастливое нападение учинила и многих запорожцев и мужиков, которые показали себя в противности, порубила и поколола, а несколько живьем взяла, а достальные ушли в замок и заперлись, а которые не могли уйтить в замок, и те многие, бежав от страхования чрез реку Ворскл, перетопли».

Але власне Січ трималася. На початку квітня російське військо (три полки піхоти) під командою полковника П. Яковлева вирушило з Києва Дніпром до Січі. 16 квітня була взята штурмом і спалена фортечка Келеберда. Значний опір зустрів Яковлев у Переволочні, гарнізон якої складався з тисячі запорожців на чолі з полковником Зін-цем та двох тисяч озброєних мешканців. У Переволочні була велика запорозька флотилія, яка забезпечувала позиції шведсько-українського війська на Дніпрі, а також комунікації з Правобережжям. На допомогу Яковлеву прийшов загін князя Волконського. Запорожці зустріли ворогів гарматним вогнем, після чого Яковлев розпочав штурм фортеці. 18 квітня «по двучасном многом огню... Переволочинской замок взяли», — доповідав Яковлев. Понад 1000 запорожців і більшість мешканців міста було порубано, «криме тех, что по куреням побито и пожжено. А достальные, бежав, топились в реках — в Днепре и в Ворскле». Переможцям дісталось 3 гармати, прапор, 4 козацьких значки (прапорці) і 12 полонених старшин («понеже живых их брали мало, но всех рубили»). При цьому було спалено замок і передмістя Переволочни, знищено навколишні млини та запорозьку флотилію (останній чинник згодом виявиться фатальним для долі відступаючої з-під Полтави після знаменитої битви шведсько-української армії). Дорога на Січ була відкрита.

Запорожці готувалися до оборони. Кошовий Сорочинський був у Криму. Його заступник наказний кошовий отаман Михайло Симонченко з невеликим загonom вирушив на північ, щоб організувати оборону Старого й Нового Кодака, але, внаслідок зради, натрапив на засідку — загін російських драгунів і козаків Галагана, який координував боротьбу проти запорожців з боку Скоропадського. У бою загін Симонченка був розбитий: «И всех их побили, — писав Шереметев цареві 11 травня, — и самого кошевого живьем взяли и с ним 14 человек, но за тяжелыми ранами тому кошевому отсекли голову, послали к полковнику Яковлеву... для посылки в Сечю иным на страх...» Старий і Новий Кодаки були взяті Яковлевим майже без бою.

11 травня Яковлев був уже поблизу Січі, яка тоді, під час весняної повені, була оточена водою і виявилася міцним горішком. Тригодинний штурм козацької твердині «и на лодках, и на судах» був відбитий з великими втратами для царських військ — за даними, що їх подав у листі від 26 травня того ж року сам цар, росіяни втратили вбитими від 300 до 400 чоловік, серед них полковника Урна. Кількох ворогів запорожці захопили в полон, і, помщаючись за смерть свого наказного кошового та інших товаришів, яких росіяни не брали в полон, «срамно и тирански умертвили в Сечи». Лише за допомогою Гната Галагана, що добре знав топографію місцевості та укріплення Січі, росіяни 14 травня знову атакували. За твердженням Д. Яворницького, запорожці, відбивши ворожу атаку, зробили необачну вилазку, під час якої війська Яковлева та Галагана увірвалися всередину січових укріплень. Невеликий гарнізон Січі вирішив стояти до кінця, але Галаган та російські офіцери присягнули, що січовики можуть розраховувати на почесну капітуляцію. Одразу після здачі кількома сотнями запорожців зброї російські вояки вчинили різанину. Живими було захоплено близько 300 козаків та старшин, а також 160 жінок і дітей із передмість Січі та зимівників, які теж нищилися Яковлевим та Галаганом. Під час бою загинув кошовий отаман (наказний) Кирик Конелевський і багато козаків. Радісно доповідаючи про все це цареві 19 травня 1709 року, Меншиков писав: «Живьем взято старшин и казаков с 300 человек, пушек, також и амуниции взято в оном городе многое число... А ис помянутых живьем взятых воров знатнейших велел я удержать, а протчих по достоинности казнить и над Сечею прежней указ исполнить, також и все их места разорить, дабы оное изменническое гнездо весьма выкоренить».

«Прежний указ» — це злочинний наказ про знищення Батурина, долі якого зазнала тепер і Стара (Чортомлицька) Січ, заснована ще за часів Івана Сірка.

Наказ царя був виконаний повністю. «Последней корень Мазепин» (слова. Петра I) Січ була, зруйнована дощенту, й усі будівлі, включно з січовою церквою, спалені. Переможці жадібно хапали все, що потрапляло під руку, — іконостаси, хрести, книги, мідні казани, навіть мідний металобрухт. Дехто почав розкопувати запорозькі поховання, шукаючи скарби і навмисно оскверняючи прах давно померлих січовиків. У той же час Гнат Галаган займався не менш огидною справою — вислужуючись перед своїми новими господарями, він вправно відшукував запорозькі хутори в степу (зимівники) і розправлявся з їхніми мешканцями. Запорожці, що жили в зимівниках, були здебільшого одружені, і на поталу зрадникові дісталися здебільшого жінки та діти його колишніх товаришів по зброї. Галаган заслужив своє підвищення по службі — Петро I згодом уважно стежив, аби колишній компанійський полковник не загубився серед усіх, хто наввипередки заявляв після Полтавської битви про свої

заслуги перед російським царем у справі боротьби з «изменой Мазепиной». Але головною нагородою Галаганові була ненависть і презирство більшості його земляків. Фамільна легенда XIX століття твердила про прокляття, накладене на рід Галаганів за вчинки їхнього родоначальника (сюжет, дуже близький до відомої «Страшної помсти» Гоголя).

Так «зостало Запороже пустое». Мало хто врятувався. «У нас в Сичи, — писав згодом кошовий отаман Степаненко гетьманові Скоропадському, — по присязе Кгала-гановой и московской товариству нашему головы луплено, шию до плахи рубано, вешано и иные тиранские смерти задавано, а надто що и в поганстве за древних мучителей не поводилося, мертвых из гробов многих не тилко товариства, но и чернецов откопувано, головы оным утинано, шкуры луплено и вешано». Огидні вчинки російського війська важко пояснити з позицій здорового глузду і правил ведення війни, але психологічно вони були викликані люттю вояків Яковлева через свої значні втрати та бажанням раз і назавжди залякати українців, і зокрема запорожців, що зрештою зробити не вдалося — січовики, дізнавшись про подробиці взяття їхньої фортеці, не вдалися до дезертирства, а при першій-ліпшій нагоді жорстоко металися воякам Петра I за їхній відвертий садизм у ставленні до полонених і навіть вбитих ворогів.

Взяття Січі вплинуло на долю всієї весняно-літньої кампанії. Це розуміли і гетьман Мазепа, і російський цар. Ініціатива остаточно перейшла до росіян. Петро I влаштував у російському таборі під Полтавою гарматний салют на честь «виктории над запорожцами». Головкін швидко вислав «нарочного куриера» до російського посла в Константинополі П. Толстого, «дабы он тамо у Порты кому належит объявил, что те злодеи, от которых между обойми государстваы происходили ссоры, погибли...». У Москві вістку про знищення Січі прийняли «со многою радостию» та «со многим триумфом триумфовали». «Оное проклятое гнездо, — писав Петрові 2 червня 1709 року, поздоровляючи царя з «такowym щастием», адмірал Ф. Апраксі, — я чаю, до последняго отчаяния проклятого Мазепу привело, и народ Малороссийской к Вашему Величеству утвердило». Сповнилися давні гіркі передбачення запорожців про те, що як росіяни виженуть Запорозьке військо з Січі, то «конечно на вічні часи всі українські люди будуть Москві невільниками, чого... давно держава Московська бажає й на те шукає способів».

Попри цитовані вище слова Апраксіна, гетьман Мазепа не впав відчай — у нього було достатньо турбот. Приєднання Запорозької Січі до українсько-шведського союзу висунуло на перший план проблему Полтави. Мазепа вже давно вказував Карлу XII на особливе значення цієї фортеці та торговельного центру. Невелике місто-фортеця Полтава мало, проте, велике стратегічне значення, бо стояло на перехресті важливих шляхів на Запорожжя, Крим та Туреччину, на Правобережжя і Польщу, на

Слобожанщину та далі на Москву та на Дон. Володіння Полтавою забезпечувало панування над усією південною частиною Лівобережжя. Нарешті, в Полтаві були запаси провіанту та фуражу, а також сукна, потрібного для війська, — шведське військо, за спогадами офіцерів-каролінців, виглядало страшенно обдертим після важкої зимівлі 1708/1709 року.

У Полтаві завжди були досить міцні українські автономістичні настрої. «Полтава издавна нестатечная, и теперь з ней добра не сподіватися», — писав канцлерові Головкину в середині листопада 1708 року прихильник Москви — охтирський полковник Федір Осипов. Він вважав, що в цьому місті «знайдуться Мазепини й Орликові приятели». «Справа Кочубея» та кадрова чистка, яку в зв'язку з цими подіями провів Мазепа в Полтавському полку навесні та влітку 1708 року, усунули від влади опозиційні елементи, і на чолі полтавської старшини стали такі прихильники Мазепи, як полковий обозний Дорош, полковий суддя Іван Красноперич, полковий писар Олександр Чуйкевич тощо. Щоправда, полтавський полковник Іван Левенець не був близький до Мазепи, який йому не довіряв, але він не належав і до супротивників гетьмана і тому був зрештою затриманий російськими чиновниками в Харкові навесні 1709 року. Крім того, в Полтаві була (до листопада 1708 року) дуже впливова родина покійного полтавського полковника Павла Герцика, тестя генерального писаря П. Орлика, зокрема син полковника Григорій Герцик, відомий мазепинець, який вже колись виконував обов'язки наказного полковника.

Наприкінці листопада 1708 року Мазепа намагався закріпити за собою Полтаву, закликаючи Левенця до співпраці, а згодом надіслав туди генерального бунчужного Ф. Мировича з універсалами до населення. Але Левенець визнав нового гетьмана Скоропадського, а на початку грудня до Полтави було введено російський гарнізон, яким командував Олексій Келін.

Перебування Полтави в руках царя загрожувало всім операціям союзників. Полтава потрібна була як опірний пункт для організації нової кампанії проти Москви. Спираючися на це місто, король і гетьман могли б чекати на прихід короля Станіслава та генерала Крассау, а також на приєднання Туреччини та Криму. Полтава була також потрібна для оборони запорозьких земель. Також, облягаючи Полтаву, шведський король сподівався, що Петро I нарешті наважиться дати йому генеральну битву, яку Карл XII сподівався виграти, одним ударом забезпечивши виграш й усієї кампанії.

Однак цей добре розроблений план не вдався. Петро I, зважаючи на стратегічне та політичне значення Полтави, встиг зміцнити фортецю і значно збільшив її російський гарнізон (до 4200 чоловік). Крім того, для оборони Полтави було залучено 2600 чоловік озброєного місцевого

населення (здебільшого козаків Полтавського полку). Комендантом Полтави Петро призначив полковника Келіна.

Шведи, що підійшли до Полтави на початку квітня 1709 року, не могли здобути фортеці ні переговорами, ні штурмом і змушені були 1 травня розпочати її облогу, яка дуже затягнулася, зокрема через брак у шведів важкої артилерії. Кілька штурмів було відбито. Запорожці чимало допомагали шведам: їм, крім різних диверсій, довелося взяти на себе важкі військово-інженерні роботи (копання траншей тощо).

Станіслав і Крассау, зайняті боротьбою з москвофільськими магнатами в Польщі і затримані російським військом на чолі з фельдмаршал-лейтенантом бароном Г. Гольцем, залишалися на Поділлі. 13 травня біля села Лидухів (неподалік Підкаменя) Гольц завдав поразки литовському корпусу Бобруйського старости Яна-Казимира Сапєги, і Лещинський з Крассау відступили до Вісли. Турки та татари вичікували на подальший розвиток подій. І хоч становище Полтави було дуже важке (зокрема, вже бракувало провіанту), але й становище союзників була не легшим.

Все мала вирішити генеральна битва. Карл XII давно чекав на неї, а Петро I до останнього моменту уникав її, обмежуючись лише невеликими військовими операціями та диверсіями. Але важкий стан Полтави змусив його наважитися на генеральний бій. 20 червня головні сили російської армії на чолі з царем і фельдмаршалом Б. Шереметєвим перейшли на правий берег Ворскли і почали укріплювати свій новий табір в околицях Полтави.

Російська армія під Полтавою на час генеральної битви складалася з 61 батальйону піхоти, 24 кавалерійських (драгунських) полків, українського козацького війська на чолі з гетьманом Скоропадським — разом понад 50 тисяч чоловік. Артилерія мала 72 гармати. Козацьке військо перекривало шведам шлях до Дніпра на ділянці від Переяслава до Кременчука.

З боку шведів у майбутній битві могли взяти участь 23 — 24 батальйони піхоти, 41 ескадрон кавалерії (всього до 25 тисяч чоловік) — і тільки 4 гармати (більша частина артилерії не могла бути використана в бою через брак снарядів, крім того, гарматний порох, що його мали шведи, відсирів і був неякісним; зрештою втрата союзниками української артилерії та боєприпасів у Батурині виявилася фатальною). Невелика частина шведської армії (близько 6 тисяч чоловік) була розташована в таборі під Полтавою, а також займала позиції вниз по Ворсклі.

Питання про участь українських військ в Полтавській битві залишається достатньо спірним. На думку Б. Крупницького, більша частина запорожців і козацьке військо Мазепи увійшли до резерву й знаходилися біля села Пушкарівки поруч зі шведською артилерією, обозом і частиною кавалерії. Друга (менша) частина запорожців, разом із кількома

шведськими загонами, продовжувала облогу Полтави та тримала лінію ріки Ворскла, зокрема міста Старі та Нові Санжари, Білики і Кобеляки. Ця допоміжна, хоч і досить важлива, роль українського війська цілком зрозуміла: головну його силу становили запорожці (піхота), яким, на думку шведських генералів, не було місця на полі генерального бою, а гетьманське військо складалося переважно з компанійців, тобто кавалерії, що мала свої специфічні завдання — прикривати фланги від ворожої кінноти, а в разі успіху переслідувати відступаючого ворога. Українські війська Мазепи (8 — 10 тисяч вояків включно із запорожцями) мали чимало справ, охороняючи лівий фланг шведів, забезпечуючи головні сили шведської армії від можливості обхідного руху росіян із заходу, а головне, тримаючи в облозі Полтаву, аби убезпечити армію Карла XII від вилазки з боку її гарнізону.

Гетьман Мазепа як досвідчений військовий не міг не бачити, що загальна стратегічна ситуація перед битвою склалася не на користь шведів, які опинилися між ворожою фортецею (Полтава) та основною російською армією і змушені були розділити свої сили. Знав гетьман і про те, що вночі 17 червня при рекогносцировці ворожих позицій його відчайдушний союзник, Карл, якого шведські солдати вважали мало не зачарованим від куль, був серйозно поранений у ногу. Сам керувати боєм він не міг, і головне командування було доручене фельдмаршалові Реншильду, достатньо компетентному офіцеру (з ним у Мазепи та запорожців, судячи з тих небагатьох даних, що ми маємо, склалися непогані стосунки). Проте військовим генієм фельдмаршал не був. Його план наступу на російський табір відзначався прямолінійністю і безмежною вірою в неперевершені бойові якості шведської піхоти в ближньому бою. Допомога українського війська гетьмана Мазепи, зокрема запорожців, які особливо відзначилися своєю хоробрістю в сутичках з росіянами та козаками Скоропадського у травні–червні 1709 року, не могла врятувати безнадійної ситуації, в яку потрапили шведи.

Мазепа бував на всіх шведських воєнних нарадах і не міг не знати, що генеральна битва, яка мала вирішити долю Швеції та України, була намічена Карлом на 29 червня. Однак вночі 26 червня розвідка повідомила шведського короля, що 28 червня до російської армії має приєднатися 40-тисячне калмицьке військо хана Аюки (як виявилось згодом, чутка перебільшила кількість калмиків, що йшли на допомогу до Петра, в кілька разів). Довідавшись про це, король вирішив прискорити події. Остання військова нарада відбулася о четвертій годині дня 26 червня, на ній Реншильд виклав свій план наступу і посварився з генерал-квартирмейстером шведської армії Юлленкруком. Навряд чи буде перебільшенням припустити, що Іван Степанович Мазепа погано спав у ніч перед вирішальною битвою, так само як і багато хто зі шведського генералітету — заважали погані передчуття.

Вже звечора, близько одинадцятої, частина шведського війська виступила з табору, сподіваючись застукати ворога зненацька. Ближче до ранку виступила вся армія. Попереду чотирма колонами йшла піхота; за нею рухалась кіннота, поділена на шість колон. При війську був поранений Карл XII, якого везли на спеціальних ношах, запряжених двома кіньми. Гетьман Мазепа, залишаючись в своєму обозі біля села Пушкарівка, супроводжував поглядом колони вояків у синій формі, аж поки вони не розтанули в темряві української літньої ночі. Напередодні він, ніби не помічаючи своїх років і хвороб, хвацько промчав перед лавами сердюків, реєстровців і запорожців на чудовому коні, зірвавши оплески серед шведських кіннотників. Але поранений Карл зауважив своєму союзникові, що росіяни, схоже, полюють на ворожих генералів і життя гетьмана під великою загрозою. Це була правда: протягом кампанії 1708 — 1709 років гетьман кілька разів ледь не потрапив до російського полону. Івану Степановичу настійно рекомендували залишитися в обозі шведсько-українського війська. Але значна частина його кіннотників взяла участь у битві, прикриваючи шведські фланги.

Бій розпочався з першими променями вранішнього сонця. Шведи натрапили на дві лінії російських редутів (земляних укріплень), і тут почався гарячий бій. Воїнам Карла вдалося захопити перші два редуту. Але їхній подальший рух був затриманий ураганним артилерійським вогнем та кіннотою Меншикова. Тоді король наказав і своїй кінноті рушити вперед, і драгунські полки Меншикова відступили до правого флангу російського табору. Здавалося, в ході битви настав вирішальний момент, і перемога шведів могла здатися цілком імовірною. До принца. Максиміліана-Емануеля Вюртемберзького, полковника на шведській службі, навіть звернувся один із командирів козацьких загонів Скоропадського з пропозицією перейти з двома тисячами козаків на бік шведів. Проте принц заявив, що не може приймати такі рішення без дозволу Карла XII, і сприятлива нагода була змарнована.

Тим часом навколо редутів точився запеклий бій. Кілька разів шведи атакували редуту, але великі втрати змусили Карла відмовитися від подальших спроб захопити редуту штурмом. Король вирішив або обійти їх, або пройти між ними. Обійти їх шведам не вдалося, а спроба прорватися вперед завершилася тим, що 6 батальйонів шведської піхоти і 10 ескадронів кінноти під командуванням генералів В. Шліппенбаха і К. Рооса були відрізані від головних сил шведської армії і примушені відступити до Яківецького лісу. Помітивши це, Петро послав туди Меншикова з 5 батальйонами піхоти і 5 драгунськими полками. Під час бою війська Рооса та Шліппенбаха були змушені капітулювати — шведська армія втратила майже чверть піхоти на початку битви.

Тим часом наступаюча шведська піхота, переслідуючи кінноту росіян, підійшла надто близько до табору царя і потрапила під жахливий

артобстріл. Обидві армії перешиковували свої лави на узліссі Будищанського лісу, і о дев'ятій годині ранку почався другий, вирішальний етап битви. Він тривав усього дві години — вирішальні дві години в історії Північної та Східної Європи й України. Мужня і дисциплінована шведська армія натрапила на гідного супротивника, який до того ж переважав її чисельно та за кількістю артилерії. Шведська піхота, незважаючи на артобстріл, подекуди прорвалася на дистанцію багнетного бою, в якому шведам не було рівних. Генерал Адам Левенхаупт (суворий «генерал марш-марш», як називали його солдати) відчайдушно намагався прорвати російську лінію, і гвардійським шведським полкам це майже вдалося — принаймні саме тут, на шведському правому фланзі, вдалося потіснити російську піхоту. Казанський, Псковський, Сибірський, Московський, Бутирський та Новгородський полки почали відступати, і, якби не особисте втручання Петра I, що зупинив відступаючих новгородців (їхній полковник загинув у бою), відступ мав певний шанс перетворитися на втечу. Дотепер деякі шведські історики твердять, що якби Реншильд вчасно кинув у прорив шведську кінноту, битва під Полтавою могла б мати зовсім інші наслідки (хоча, зрозуміло, у їхніх російських колег це припущення викликає несприйняття). На довершення всього вночі Карла XII влучило російське ядро, а за кілька хвилин по тому було вбито коня, на якого пересів шведський король. Карл знепритомнів, а його війська, що і так ледь тримали лінію, почали відступати. Згодом відступ перетворився на втечу. Левенхаупт говорив згодом, що солдатів, які тікали, не зупинив би і сам чорт. Відступ намагалася прикрити шведська та українська козацька кіннота. Карл XII врятувався від, здавалося б, неминучого російського полону завдяки одному з драбантів (особиста гвардія шведського короля), який віддав йому свого коня.

Що ж відбувалося в цей фатальний для козацької України день із героєм нашої книги — морально і фізично виснаженим гетьманом? Авторів цієї книжки уявляється така картина.

Було спекотно. З самого ранку над полем бою стояв густий чорний пороховий дим, і з шведсько-українського табору біля Пушкарівки не можна було розгледіти майже нічого. Єдине, що можна було твердити напевне, — битва складалася не на користь шведів, бо гуркіт гармат, тріскотіння мушкетного вогню, люті вигуки та зойки чулися все ближче і ближче. Отже, непереможна шведська армія (і з нею кілька кінних загонів запорожців та гетьманських компанійців) відступала. Невдовзі (було за полудень) гетьман вже міг розрізнити в пороховому диму тонкі сині лінії, що танули, коли на них накочувалися хвилі солдатів в зелених мундирах. Серед переможців можна було розгледіти і коротко підстрижених вершників, що переслідували шведів, — це були козаки з полків Скоропадського. Їх важко було сплутати з російськими драгунами — ті носили довге волосся та буклі. Гетьман бачив, як пробіг перед лавами

невеликого шведського загону, який охороняв табір, полковник, шикуючи до бою солдатів, як метушиться козацька старшина. Він добре розумів причину цієї метушні — в той час як Герцики, Войнаровський і навіть «старий чорт» (як нерідко спересердя називав його Мазепа) Ілля Ломиковський, генеральний обозний і знавець артилерійської справи, збирали своїх козаків та запорожців до останнього бою, більшість генеральної старшини готувалася втекти до російського табору. Серед них були люди, які ще рік тому вимагали від Мазепа піти на союз із шведами, хвацько вимахуючи шаблями, якими готувалися впень порубати знахабнілих царських посіпак. Тепер вони групами або поодиноці залишали шведський табір, не озираючись назад і сподіваючись дістати царське прощення. З розбитого страшною бурею славного корабля тікали останні щури. Справжні бійці залишалися. Їх було небагато, але вони ладні були вмерти за те, у що вірили. Раптом Мазепа згадав одну гравюру, яка випадково потрапила йому на очі незадовго до від'їзду з Батурина. Її створив київський гравер Данило Галяховський, що добре знав гетьмана. Страшною була та гравюра. На ній було зображене все те, проти чого боровся Іван Мазепа протягом усього свого довгого життя: жахливі апокаліптичні потвори, що символізували Голод, Мор, Руїну, Розбрат і Війну. Зліва і справа вони насувалися на невелику худорляву постать лицаря в сяючих обладунках, що непорушно стояв у центрі. До лицаря перелякано тулилися алегоричні фігури муз і чеснот, а він посміхався до них, прикриваючи овальним щитом від ворожої навали дві тендітні жіночі постаті. Уособлювали вони Віру та Батьківщину... На тонкій девізній стрічці маленькими літерами було написано: «*Si fractus illabatur orbis, impravidem ferient ruinae*» — цитата з твору улюбленого поета Мазепа, суворого римлянина Квінта Горація Флакка (книга третя «Пісень»). «Якщо навіть впаде увесь світ, непорушним залишусь я під його уламками». Внизу гравюри — підпис-посвята «*Celsissimo et Illustrissimo Domino Ioanni Mazera...*» — «Найсвітлішому і ясновельможному панові Мазепі...» і далі ще багато чого. Мазепа гірко посміхнувся у вуса — адже далі там було щось про «улюбленця долі» та «завжди непереможного». Авжеж, улюбленець Фортуни, яка зрадила його саме тоді, коли її посмішка, бодай невеличка, так стала б у пригоді йому та його народові. Звісно, завжди непереможних не буває — ні в коханні, ні в політиці, ні на війні. І він сам, полководець, який водив військо в більш ніж два десятки походів, і цей розумний і відчайдушний хлопчина-король з далекої Скандинавії сьогодні програли. Цар Петро переміг. Тепер у нього будуть вільні руки щодо України. Вона ж, як та чайка-небога, чие гніздо просто біля битого шляху, котрим ходять чужинські орди. Не вивести їй своїх чаєняток...

Невеселі роздуми гетьмана перервав вигук захеканого Орлика: «Ваша Ясновельможносте, Чуйкевич, Гамалія, Кожуховський і Покотило втекли до табору московського дракона...» «Знаю. Хочеш із ними?» Орлик

ображено замовк на півслові. «Ні, ти не з таких. Адже міг зрадити безліч разів, а все ж не зрадив. Шляхетська кров. Чеського роду, а любиш Україну більше за багатьох моїх землячків, які сплять і бачать маєтності, золото та соболині хутра і за них ладні перегризти один одному горлянки та продатися у віковичне холопство».

Мазепа замовк. Він бачив, що нарешті шведській армії вдалося відірватися від переслідувачів. Ось і знайомі обличчя: улюбленець короля бравий кавалерист Аксель Спарре, суворий Левенхаупт, генерал Крейц... Немає міністра Піпера, Реншильда, молодого принца Максиміліана-Емануеля, а головне — де ж сам Карл? А тим часом без угаву гриміли козацькі нарізні рушниці та шведські фузії — запорожці, гетьманці, шведи відганяли від табору занадто самовпевнених кіннотників Меншикова. Довгий кривавий день наближався до кінця. Зрештою з'явилася одна з останніх груп кіннотників. Це були королівські драбанти, Мазепа впізнав їх по блискучій розшитій золотом формі. Вони обережно вели за вудила коня, на якому ледь тримався в сідлі їхній король. Карлу допомогли злізти, і він запитав у офіцера: «Де Піпер та маленький принц?» «Ваша Величносте, граф Піпер та принц Макс у російському полоні». «Якщо так — до турків. Вперед! Генерале Левенхаупт, ви тепер командуєте армією. Ми ще все зможемо виправити», — останні слова Карл процідив ледь чутно, переборюючи страшний біль у забинтованій ступні. Мазепа промовив Орликові: «Пора і нам, Пилипе».

Розділ 8

*«Прошу, люди милі, лежачи в могилі,
Не ставтесь суворо, лишіть мені слово:
«Йому вічна буде хай пам 'ять од люду!»*

Еміграція, смерть та посмертні поневір'яння Івана Мазепи

Битва під Полтавою завершилася. За російськими даними, шведи втратили більше 9 тисяч чоловік убитими та близько 3 тисяч полоненими (включно з фельдмаршалом Реншильдом, першим міністром графом Піпером та ще кількома генералами), російські втрати становили, знову-таки за офіційними даними, 1345 убитих та близько 3 тисяч поранених. Через недостатньо активне переслідування з боку ворога, шведам і козакам Мазепи вдалося, зберігаючи дисципліну, відступити до Переволочни на Дніпрі. Гетьман, якому було дуже погано, з двома тисячами козаків та із частиною скарбів переправився через Дніпро 29 червня близько четвертої години дня, а шведський король, відібравши

1300 солдат та офіцерів, здійснив переправу в ніч з 29 на 30 червня (джерела твердять в один голос: Карла, як і гетьмана, переправили запорозькі козаки). Човнів та плотів не вистачало (наш читальник, напевне, пам'ятає про те, що запорозька флотилія, зібрана в Переволочні, була знищена росіянами і галаганом). Тому переправити всю 16-тисячну армію шведів та кілька тисяч гетьманців і запорожців, що залишалися на лівому березі (ширина Дніпра в цьому місці становила у XVIII столітті близько 2 кілометрів), було неможливо. Нарешті з'явилися й переслідувачі — Петро I послав наздоганяти шведів драгунські полки під командуванням Меншикова, Волконського та Голіцина. Генерал Левенхаупт у безвихідній ситуації занепав духом і провів опитування офіцерів та генералітету, що слід робити, битися чи капітулювати. Результати були неясними. Тоді головнокомандувач шведською армією наказав спалити секретні документи, роздати солдатам жалування та скласти зброю. Серед умов капітуляції пункт про долю союзників шведів — запорожців і гетьманців — був взагалі відсутній. Більшість українців у шведському таборі відчайдушно спробувала перепливти Дніпро, глибини якого стали могилою для багатьох козаків і старшин. Ті, хто не наважився на переправу, немилосердно винищувалися переможцями. Чимало запорожців та німецького офіцера Мюленфельса, що колись перебіг з російського табору до шведів, було посаджено на палю. До речі, подальша доля Левенхаупта чимось нагадує долю фельдмаршала Паулюса, багато хто з тих шведських офіцерів, що повернулися з російського полону, не пробачили йому цю капітуляцію, так само як і їхній король. Згодом Карл написав кілька листів, в яких гнівно картав генерала за подібну безчесну поведінку.

За іронією долі, затримка росіян під Переволочною, викликана необхідністю прийняти капітуляцію шведської армії, можливо, врятувала гетьмана Мазепу та шведського короля від полону. Петро I з радістю чекав звістки про захоплення обох, вигадуючи бенкетні тости для привітання першого та люті тортури для останнього. Але прудкі козацькі коні мчали обох ворогів царя степовими шляхами на південь, до володінь Османської імперії.

Не знаючи, що сталося в Переволочні, Карл XII та Мазепа з невеликим загоном шведів та кількома тисячами козаків поспішали до Очакова. До речі, на відміну від пізніших шведських істориків, які вкладали у вуста короля гіркі докори на адресу Мазепи за програш кампанії, тогочасні документи свідчать, що Карл XII ніколи не вважав Мазепу винним у поразці. Пройшовши між верхів'ями річок Інгул та Інгулець, втікачі наблизились до нижньої течії Південного Бугу, де запорожці знайшли колодязь із гарною водою. 7 липня шведи і запорожці переправилися через Південний Буг, причому переправу ледь не зірвала поява драгунів Волконського, які увесь час переслідували короля та

гетьмана. Проте і на цей раз запорожці врятували Мазепу і Карла, самі зазнавши втрат. Неподалік проходив державний кордон між українськими та турецькими землями, і росіяни не могли переслідувати втікачів далі, бо це означало спровокувати війну між Росією та Туреччиною, до якої Петро був ще не готовий. Тому цар спробував домогтися видачі втікачів іншими способами (про це дещо згодом). Загін Карла XII та гетьмана Мазепи не затримався надовго в прикордонній фортеці Очаків, а згодом переїхав західніше, до міста Бендери (у Бессарабії, сучасна Республіка Молдова). У Бендерах була резиденція турецького сераскера — військового та цивільного намісника Бессарабії, і тут можна було сподіватися на відновлення дипломатичних контактів з Константинополем та Бахчисараєм. Саме в передмісті Бендер, Варниці, і став табором Карл XII, його шведи та більша частина українських політичних емігрантів-мазепинців. Щоправда, залишки генеральної старшини переїхали до столиці Молдавського князівства — міста Ясси. До Ясс переїхав навіть Пилип Орлик, посварившись із Войнаровським, який ледь не зарубав майбутнього творця «Пактів і конституції Війська Запорозького» в присутності Мазепи. Сам гетьман жив у Варниці аж до своєї смерті. Шведський король вважав, що пробуде в цьому невеличкому провінційному місті на Дністрі недовго. Він планував швидко зібрати своїх прихильників у Польщі (і дійсно — невдовзі до Бендер прибули більше 2 тисяч поляків на чолі з Юзефом Потоцьким, найвідданішим прихильником Лещинського і Карла) і їхати до Швеції збирати нове військо. Проте щодо себе особисто старий український гетьман знав, що його дні пораховані.

Матеріальне становище українських емігрантів було важким. Ніхто (за одним винятком) не мав із собою значних грошей, і запорожці та гетьманці мусили брати позики у місцевих купців, які згодом треба було відпрацьовувати. Значні скарби зберіг лише сам Іван Степанович. Володіючи великими багатствами, він завжди цінував їх не самі по собі, а як засіб, яким можна впливати на людей, зміцнювати свій авторитет та здобувати їхню підтримку і вдячність. Протягом 1708 — 1709 років він зробив чимало різноманітних, нерідко дуже цінних подарунків: королю Карлу (якому він позичив незадовго до Полтавської битви 60 тисяч талерів), кошовому Костю Гордієнку, звичайним запорожцям, шведським генералам. Але український гетьман умів щедро віддячити і людині, яка просто колись стала йому у пригоді. Так, взимку 1708/1709 року під час одного з нападів російської кавалерії на обоз шведсько-українського війська молодий офіцер шведського кінногвардійського полку Абрахам Седерхольм врятував частину майна Мазепи. Гетьман віддячив 29-річному Седерхольму по-королівськи — подарував чотири позолочені срібні кубки та чудового коня в розкішній зброї, на якому Абрахам брав згодом участь в Полтавській битві. Чимало гетьманського золота потрапило до рук солдатів Меншикова після взяття Батурина (хоча українська легендарна

традиція вперто твердить, що гетьман сховав скарби і потім забрав їх із собою, відшукавши серед руїн столиці). Хоча прямих документальних підтверджень цьому і немає, очевидно, дещо довелося кинути під час переправи через Дніпро біля Переволочни. Історики й митці згодом любили тішити публіку колоритними картинами того, як, сидячи в навантажених по вінця човнах, які перевозили Івана Мазепу та його соратників через річку, козаки кидали за борт золоті червінці, аби хоч трохи полегшити судно. Незважаючи на все це, до Бендер гетьман потрапив, усе ще володіючи значними багатствами. Це були в'юки із золотими та срібними монетами, коштовна зброя (шаблі, списи, булави) та клейноди, а головне — коштовне каміння, яке займає мало місця і легко транспортується (про гетьманську скриньку із самоцвітами згадують шведські джерела). Про Мазепині скарби ходили легенди. Чутка про них спливала і значно пізніше за найнесподіваніших обставин. Так, знаменитий шотландський економіст Адам Сміту своїй книзі «Багатство народів» писав: «...кажуть, що дуже великі багатства мав Мазепа, лідер українських козаків, славетний союзник Карла XII». За оцінками шведського комісара Солдана, що склав на прохання Мазепи опис його майна за кілька годин до смерті гетьмана, цінність усього майна українського володаря становила від 750 тисяч до 1 мільйона шведських рейхсталерів (чверть річного прибутку Швеції станом на 1699 рік). Але ці багатства навряд чи могли втішити важко хворого гетьмана. З моменту приїзду до Варниці він майже не вставав з ліжка. Його стан погіршувався, але гетьман навіть тепер цікавився тим, що відбувається в політичному світі. При дядькові постійно перебував Войнаровський — його вважали спадкоємцем скарбів, а можливо, і булави гетьмана у вигнанні. Карл XII нерідко відвідував свого союзника і кілька разів прислав до нього посланців з важливими новинами. Новини ці були різні, але здебільшого прикрі: про капітуляцію шведів під Переволочною, придушення виступів правобережних козаків і селян, а також про прагнення Петра домогтися від турецького султана видачі Карла XII та Мазепи. Якщо видача шведського короля загрожувала колосальним міжнародним скандалом, і турки навряд чи пішли б на такий крок, то ідея видати Мазепу, підкріплена величезною сумою в 300 тисяч червінців, які російський посол в Константинополі Толстой пропонував за українського гетьмана, була не такою вже й нездійсненною. Але турецькі урядовці, розуміючи, що нова війна Росії та Османської імперії — лише справа часу, твердо відмовлялися це зробити. Вони посилались на норму, записану в Корані, яка забороняє видачу втікачів, що потрапили під покровительство до мусульман, їхнім ворогам. «Непідкупність» турків, проте, мала і свої межі — за два роки після смерті Мазепи саме золото врятує Петра I та його армію від повної поразки на берегах Пруту, коли помста за Батурина і Полтаву буквально вислизнула з рук Орлика та Карла XII.

Непокоїли гетьмана в останні тижні його життя і чвари між українцями, які пішли на еміграцію. Багато хто з них звинувачував у теперішньому жалюгідному становищі саме Мазепу. Вперше це виявилось ще перед переправою через Дністер, коли кілька запорожців спробували пограбувати гетьманський обоз і захопити самого Мазепу, аби, видавши його цареві, заслужити прощення. Тоді гетьмана врятували вірні йому козаки та польський шляхтич Станіслав Понятовський, що перебував при армії Карла XII як представник Станіслава Лещинського. Вдруге запорожці збунтувалися 11 — 12 липня, і гетьманові та королю ледь вдалося їх вгамувати, не без допомоги обіцянок та грошей.

Різні настрої панували і серед української старшини в Яссах та Бендерах. Дехто вже вголос говорив про можливість повернення до України, аби отримати царське прощення. Інші сварилися через те, кому бути наступником Мазепи і їсти не надто смачний хліб гетьмана-емігранта. Мазепа так і не встиг (чи, може, не захотів?) скласти офіційний заповіт, і після його смерті для розподілу майна покійного довелося створити спеціальну україно-шведську комісію. Зрештою більша частина майна відійде Войнаровському (через те, що і кошти визнають особистою власністю Мазепи, а не державним скарбом), і лише дещо — Орликові як новообраному гетьманові, що різко звужить фінансові та політичні можливості останнього.

Звісно, гетьмана не могла не засмутити неприхована ворожнеча між старшинами-емігрантами через його скарби, але Іван Мазепа за своє життя надто добре вивчив людську натуру, аби здивуватися таким її проявам. Важко твердити напевне, про що думав Іван Степанович в останні дні свого життя. Можливо, він намагався зрозуміти, чому його так добре прораховані наперед плани зазнали такої страшної поразки. Можливо, згадував своє довге і цікаве, як справжній пригодницький роман, життя, в якому було все: злети, падіння, інтриги, кохання, ненависть, шана і гірке розчарування. А може, просто дивився з вікна на швидкий Дністер, який ніс свої води в Чорне море. До речі, ще в 30-х роках ХХ століття в Бендерах існував старовинний будинок, про який місцеві мешканці вперто твердили, що саме тут жив український гетьман-вигнанець. Так само у Варниці небагатьом туристам показували криниці, які звалися Мазепиними.

Найважливіший документ щодо останніх днів і годин земного життя гетьмана Мазепи — це лист шведського чиновника (комісара) Густава Солдана, який той надіслав Карлу XII одразу після смерті гетьмана. В ньому зафіксована маса подробиць. Цей звіт відшукав у шведському архіві та опублікував відомий український дослідник першої половини ХХ століття Веніамін Кордт.

Наприкінці вересня 1709 року стан здоров'я гетьмана погіршився настільки, що до Ясс було послано гінця по православного священика.

Гетьман сповідався і потім вирішив владнати також свої земні справи. Для цього він попросив Карла XII прислати йому якусь вірну людину. Король прислав Густава Солдана, який знав слов'янські мови та латину. Солдан здійснив опис коштовностей, що були у Мазепи, і зацікавився скринькою з документами. Але гетьман лише сказав, що серед цих паперів є такі, які можуть коштувати голови багатьом сильним світу цього (зокрема, опозиційним щодо царя російським аристократам), і додав, що ці таємниці він забере із собою в могилу. Потім гетьман спалив ці папери (чим сильно засмутив не одне покоління істориків України та Росії, але, можливо, дійсно врятував кілька життів). За словами Солдана, Мазепа до кінця дня 21 вересня зберігав пам'ять і навіть намагався жартувати, порівнюючи свою долю з долею славетного давньоримського поета Овідія, що помирав не дуже далеко від Бендер, в місті Томах, теж будучи вигнанцем. У другій половині дня гетьман втратив пам'ять, почалася агонія. Біля будинку Мазепи зібралася велика юрба українців, шведів, поляків та турків. Близько четвертої години дня до кімнати, де були Орлик, Войнаровський, Солдан і священник, зайшов король Карл, аби попрощатися зі своїм союзником, але Іван Мазепа уже нікого не впізнавав. Невдовзі після візиту Карла розпочалася страшенна злива, яка тривала майже добу. За даними Солдана, гетьман України Іван Степанович Мазепа–Колединський відійшов у вічність близько десятої години вечора 21 вересня 1709 року.

Наступного дня українці та шведи влаштували гетьманові урочисте поховання. За свідченням шведських джерел, карету з тілом гетьмана везли шість білих як сніг коней, попереду процесії йшли сурмачі та барабанщики, а за труною кілька чоловік несли гетьманські клейноди. Далі вузькими вулицями Бендер крокували козаки–гетьманці та запорожці з оголеними шаблями та похиленими прапорами, їхала козацька старшина, та Карл XII, що, незважаючи на біль у нозі від поранення, прийшов віддати шану своєму союзникові. Замикали процесію жінки (дружини, сестри та доньки козаків і старшин з Гетьманщини), які, за українським звичаєм, гучно голосили за померлим. Тіло Івана Степановича було тимчасово поховане в парафіяльній церкві Варниці, згодом було прийнято рішення перевезти його на територію хоч і васального щодо Туреччини, але православного Молдавського князівства і поховати в освяченій землі. За кілька днів Григорій Герцик і двоє слуг перевезли останки гетьмана до міста Галац на Дунаї, де в кафедральному соборі монастиря Святого Юрія місцевий митрополит відслужив панахиду за упокій душі Івана Степановича. Тіло гетьмана було поховане в цегляному склепі всередині церкви (поширена середньовічна практика поховання видатних осіб з числа аристократії). Церемонія пройшла без великих урочистостей, на що згодом в листі нарікатиме Орлик.

Проте тлінним останкам великих українських політиків рідко вдавалося мирно спочивати в своїх могилах. Безсилі подолати їх за життя,

вороги мстилися їм після смерті. Так, за наказом польського коронного гетьмана Стефана Чарнецького було викинуто з могили в суботівській церкві прах Богдана Хмельницького. Кістки ж Івана Мазепи викидали з могили кілька разів. Спершу, за свідченням молдавських літописів, це зробили російські солдати Петра I під час Прутського походу 1711 року, потім турецькі вояки в 1821 році, шукаючи коштовності, поховані, за легендою, разом із гетьманом. Згодом під час чергової російсько-турецької війни в 1829 році те саме вчинили російські солдати, які ще й пошкодили надгробну плиту (можливо, саме вони збили напис і зображення герба гетьмана). Проте, за свідченням М. Костіна, Нікульчі та румунського історика М. Когальнічану, ченці кожного разу знову ховали прах гетьмана, причому востаннє вони, схоже, навіть не знали, хто саме похований в їхній церкві. У 1835 році в тій же церкві було поховано румунського боярина, для чого було відкрито склеп Мазепи і відсунуто вбік кістки гетьмана. За кілька років по тому в Молдавії було заборонено ховати небіжчиків у церквах, і родина боярина Дерекчі забрала прах свого родича з церкви, поховавши разом із невідомими їм кістками на подвір'ї біля церкви. Саме там, схоже, і спочиває український гетьман дотепер.

Питання про точне місце поховання Івана Мазепи цікавило багатьох істориків, як аматорів, так і професіоналів. Так, у 1876 році французький дипломат, знавець слов'янських мов барон Адольф д'Авріль (який цікавився українською історією та літературою і, зокрема, перекладав французькою вірші Шевченка) спробував встановити місце поховання українського гетьмана в Галаці. Він бачив якусь стару плиту із затертим написом, на якій ледь видно було зображення орла (чи то одноголового польського, чи двоголового, візантійського, якого успадкували Австрія та Росія). Місцева традиція пов'язувала цю плиту з ім'ям Мазепи, але барон вирішив не тривожити прах того, хто, можливо, лежав під нею. Схоже, цю ж плиту ще в 1845 році бачив уже згаданий румунський історик Когальнічану. Є дані, що ця плита була неточною пізньою копією, стару ж, з напівзбитим написом і сильно стертим зображенням, було подаровано ченцями монастиря збирачу раритетів, братові молдавського господаря Михайлу Гиці. У 1930 — 1931 роках справою поховання Мазепи зацікавився Український науковий інститут у Варшаві. Він відправив у відрядження до Румунії свого співробітника, доктора Трепке, який провів ґрунтовну роботу в архівах румунських міст і двічі відвідав Галац. Трепке точно встановив, що Мазепа був похований саме тут (а не у Варниці чи Яссах, як нерідко вважали історики XIX століття — Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров), адже всі тогочасні молдавські джерела одноголосно твердили про це. Бачив Трепке і велику мармурову плиту з написом, котрий він не зміг прочитати, і зображенням орла. На думку вченого, десь поруч мало бути і місце останнього спочинку гетьмана Мазепи.

Але могилу українського гетьмана на чужині відвідували не лише

грабіжники, мстиві вандали або допитливі науковці. Ще в 1722 році Пилип Орлик, подорожуючи зі Стокгольма до Туреччини, відвідав Галац і, постоявши біля могили Івана Мазепи, прочитав кілька молитв за упокій душі гетьмана (про що свідчить запис в його «Щоденнику»). Ще одним цікавим відвідувачем був офіцер російської армії Олексій Мартос, син скульптора Івана Марто-са (автора пам'ятника Мініну і Пожарському в Москві), полум'яний український патріот — «мазепинець», як він сам себе називав, автор «Історії України і козаків», що не дійшла до наших днів, а також мемуарів, в яких він описав патріотичні почуття, що охопили його під час візиту до Галаца. Навесні 1877 року зовсім випадково на могилі Мазепи побував ще один українець — офіцер царської армії Микола Тобілевич (згодом відомий як великий український актор і драматург Микола Садовський). У своїх спогадах Садовський яскраво змальовує той момент, коли він побачив плиту з чітким написом, який свідчив, що тут похований Іван Мазепа (ця плита вочевидь була виготовлена ченцями між 1845 та 1877 роками, як впливає з усього сказаного вище). Почуття, які охопили Садовсько-го, також були почуттями українського патріота, а не імперського офіцера. «Ти, славний гетьмане, ти, останній нащадку колишньої вільної, багатой, свободолюбної України! Ти, поборнику святий, що не хотів себе лічити рабом серед зграї донощиків, блюдолизів, підніжків, грязі і рабів! Се ти! Так ось де ти знайшов собі місце довічного покою! А нас, дурнів, учать історії грецької, римської, середньовічної і таке інше, а своєї дасть Біг! Через те й не знаємо про твою вічну оселю! Аж вона ось де! І я низько вклонився гробниці того славного патріота, що бажав здобути щастя, і волю, і честь своїй рідній, бездольній країні і, знесилившись у тяжкій боротьбі, поліг в далекій чужині, анафемою затаврований. На тім світі праведний суддя розсудить Петра та Івана. Безталанна ти, моя рідна Вкраїно! Але думи і пісні твої, що zostалися нам на споминки, свідчать про твою славу колишню, моя нене! Вони кажуть нам правду святу, що ми є й були нація! Вони кричать, вони квилять, вони клекочуть клекотом орлиним до щирих синів занедбаної України, що скривдженим синам її пора перестати у наймах жити, а, обнявши найменшого брата, поруч із ним своїй рідній неньці пора вже служити!»

Додамо, що на початку 1990-х років, уже після здобуття Україною незалежності, представниками української громадськості було здійснено символічне поховання землі, взятої з подвір'я церкви Св. Юрія в Галаці, у колишній гетьманській столиці — Батурині. До речі, в Україні дотепер не встановлено жодного пам'ятника Іванові Мазепі (якщо не рахувати меморіальних дошок). Щоправда, в різних містах України та світу на честь гетьмана названо більше 60 вулиць та площ, а близько року тому було ухвалено проект спорудження пам'ятника Іванові Степановичу в Батурині, а також великого меморіалу на честь усіх жертв Батуринської трагедії 1708 року. Такий меморіал міг би гідно вшанувати як гетьмана, так і звичайних

батурян...

Розділ 9

«Дім Мазепи із давня Діва полюбила...», або «Издавна умисел ужасный взлелеял тайно злой старик» Гетьман Іван Мазепа на сторінках художніх творів

Барвисте та насичене яскравими подіями і поворотами життя гетьмана Мазепи ось уже майже три століття викликає чималий резонанс в українському та російському суспільствах. Гетьман із живої людини зі своїми чеснотами і вадами перетворився на справжній символ чи навіть набір символів, що мали уособлювати собою страшний для прихильників імперської ідеї «малоросійський сепаратизм» або милий серцеві прибічників української національної ідеї «український патріотизм». І ті, й інші, мабуть, залишаться на своїх позиціях і після прочитання кількох десятків наукових монографій та статей (не говорячи вже про цю невелику книжку) на дану тему. Це лише зайвий раз доводить, що образ Івана Степановича насправді дотепер залишається не лише надбанням шкільного (чи вузівського) курсу історії України, а скоріше, органічною складовою загального уявлення про цю саму історію, яке розповсюджене серед величезної кількості людей, що мешкають на «пострадянському просторі». Завданням останнього розділу нашої книжки є спробувати розібратися, як література впливала і впливає на формування саме таких стереотипних уявлень щодо образу гетьмана Мазепи.

Одразу зауважимо — даремно наш ласкавий читальник став би шукати в цьому розділі сумлінний історіографічний аналіз наукової «мазепіани». Завдання автора значно скромніше. Буде розглянуто вплив лише тих авторів і їхніх художніх творів, який, як нам здається, протягом певного часу був або є найбільш визначальним щодо формування популярних уявлень про Мазепу на Сході і Заході Європи, а також ті літературні твори, які цікаві насамперед оригінальністю трактовки цього образу. Адже саме художня та науково-популярна і публіцистична, і значно менше — суто наукова література була і залишається одним із найважливіших чинників творення таких уявлень.

Хай нам вибачить наш читальник, але ми знехтуємо і улюбленим прийомом деяких вітчизняних авторів подібних нарисів — виявленням «міфів» і «правди» в художніх творах про Мазепу. Ясно, що будь-який з розглянутих нижче творів є складним сполученням «історичної правди» (чи то пак того чи іншого різновиду «історичного міфу») та такого феномена, як «художня правда» в розумінні того чи іншого автора. Тому нас не буде зв'язувати по руках і ногах сувора необхідність звірятися по

ходу нашого огляду з історичним фактажем і у менторському тоні картати того чи іншого покійного (чи живого й досі, собі на горе) митця за необережне поводження з «Його величністю історичним фактом». Хоча, зрозуміло, це не означає, що цього не зробить за нас читач цієї книжки...

Не буде надто великим перебільшенням, якщо ми насмілимося заявити, що образ Івана Степановича Мазепи почав формуватися в суспільній свідомості українців і почасти росіян ще за життя самого гетьмана. Чим, як не складовою частиною творення іміджу, є десятки панегіриків на адресу гетьмана, створених сучасними йому поетами? Твори Дмитра Туптала (з книги «Руно орошене» — наприклад, «Про гербовий місяць, зорю та про руно орошене»), Стефана Яворського (зі збірок «Луна голосу, що волає в пустелі» та «Виноград Христовий»), Антонія Стаховського (поетичний збірник «Зерцало от писанія Божественного» та «Богородице Діво» (1707 рік), Іоана Максимовича насичені гіперболізованими похвалами на адресу гетьмана, який зображується непереможним воїтелем, захисником віри і православної церкви, щедрим покровителем наук і мистецтва в Україні. Схоже, для людини доби бароко ніщо не здавалося занадто пишним і блискучим — якщо порівнювати з кимось персонажа свого твору, то неодмінно з Енеєм, Ганнібалом, Цезарем або Александром, якщо зображувати його вчинки — то мало не в дусі подвигів Геракла, якщо розповідати про його ворогів — то так, аби викликати у читача справжній «шок і трепет». Вірші перевантажені (звісно, як на смак пересічного сучасного читача) складними символами, образами, взятими з античної та християнської міфології, патетикою тощо. Звісно, найкращі поети доби мали достатньо художнього смаку, аби не перетворити свої твори на трафаретний набір лестощів, але ось щодо їхніх менш обдарованих колег цього, на жаль, сказати не можна. В цілому ж портрет гетьмана Мазепи в сучасних йому творах (звісно, написаних до 1708 року) вимальовується схожим на зображення гетьмана на тогочасних великих гравюрах — блискуча композиція, чудові орнаменти, постаті, обладунки, шоломи, пера, а от обличчя розібрати важко...

Дуже схожим за своєю суттю (тільки зі знаком «мінус») є образ Мазепи в творах часто-густо тих же авторів, написаних після переходу гетьмана на шведський бік. Як приклад наведемо твори Афанасія Заруцького, «Синаксар про перемогу під Полтавою» Максимовича або «Епінікіон» Феофана Прокоповича. Якщо раніше гетьман оспівувався як будівничий церков, вірний престолу, непереможний войовник, то тепер він урочисто проклинається як ворог церкви, гонитель віри, зрадник царя і вітчизни, боягузливий негідник, егоїст тощо.

Кілька рядків з «Епінікіону» Прокоповича дають непогане уявлення про подібну літературу:

Летить швед, а з ним зрадник скажем оголовий.

Куди з духом бісівським біжиш без упину,
 Ганьбо нашого віку, диявольський сину?
 Ти на батька, Вітчизну посмів меч підняти,
 О єхидяче плем'я! О нелюде клятий!
 Забув отчу любов ти! Посмів поганьбити
 Тверде правило світу! Добро погубив ти
 Дуже скорий до кари, повільний до діла.
 О летіть же щодуху, щоб кара наспіла!
 Але ж і тут мінливий злий зрадник з'явився,
 Царю і Марсу зрадив, а коли відкрився
 Терен бою страшного, не лише ступити
 Зміг у ратний вогонь він, але й подивитись
 Не насмілюся, сором прийняв замість рани,
 Непостійний у вірі, тремтливий у брані.

Згадані автори бачать майбутнє Української козацької держави лише у складі єдиної могутньої Російської держави, де молодша сестра Україна в усьому слухняна і керована. Натхненне оспівування та не менш натхненне паплюження того самого персонажа, розділені мізерним часовим проміжком, — мабуть, в історії світової літератури знайдеться не так багато настільки ж яскравих прикладів подібних метаморфоз. Проте саме ці твори та офіційна пропаганда російського уряду заклали основи канонічного образу «Мазепи-зрадника» в російській традиції. На початку свого існування він був досить шаблонний — мотивами дій гетьмана оголошувалися звичайний егоїзм, жадоба влади, «диявольське наущення». Від цього образу нещасливого «гетьмана-зрадника» так і тхнуло моралізаторством — ось, мовляв, що буває з тими, хто повстає проти свого Богом даного володаря. Саме цей образ гетьмана став «канонічним» для багатьох поколінь російських та частково українських читачів XVIII століття.

Проте було б помилкою думати, що українська автономістська традиція померла разом із гетьманом Мазепою або зі скасуванням Гетьманщини. Навпаки, більш зважене (ніж офіційне російське) ставлення, а то й симпатія до підданого анафемі гетьмана навіть стали ознакою певного українського патріотизму в середовищі української шляхти — зокрема й тієї, що цілком спокійно ставилася до самого факту існування українських земель під владою Російської імперії (і ця традиція зберігалася в українському дворянському середовищі століттями — як не згадати фразу з мемуарів гетьмана Павла Скоропадського про те, що в маєтку його діда висів поміж інших реліквій і портрет Мазепи). Значною мірою формуванню цього альтернативного погляду на Мазепу сприяла та українська традиція, яку започаткували козацькі літописці XVIII століття і яка знайшла свій найкращий вияв у знаменитій «Історії Русів». Згідно з цим поглядом, гетьман Мазепа змальовувався як неоднозначна, але багато

в чому видатна постать вітчизняної історії, як захисник козацьких автономістських інтересів. Невідомий автор «Історії Русів» навіть провадить аналогії між козацькими війнами кінця XVI століття і виступом Мазепи: «"Всяка кров, пролита на землі, доправиться з роду сього" — то яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?» Проте домінуючим такий погляд на гетьмана за тогочасних умов просто не міг стати — надто сильно він суперечив офіційному міфу про похмурого «гетьмана-злодея».

Щодо тогочасної української художньої літератури, то проклятий пануючою православною церквою і засуджений імперською історіографією Мазепа став певним табу. А, може, пекучі та болісні згадки про добу втрачених можливостей були надто неприємними для тогочасних українських авторів?

На початку XIX століття, в добу романтизму, почав творитися новий міф — міф про колоритного і романтично-похмурого злочинця і звабника. Майже одночасно над одним і тим же історичним матеріалом почали працювати кілька відомих на той час російських авторів. У результаті в російській літературі з'явилися: твір К. Славянова «Гетман Мазепа и запорожец Палий: историческая хроника-драма в 5 действиях с эпилогом», повісті Є. Алідьїна («Кочубей», 1827) та М. Сементовського («Мазепа», 1845), історичний роман П. Голоти «Иван Мазепа» (1832) тощо.

Ці твори мають різну мистецьку вартість, але вони цікавлять нас не ступенем таланту авторів, а впливом на тогочасного читача, тим, наскільки вони сприяли формуванню в суспільній свідомості певного уявлення про бунтівного гетьмана. Далі ми коротко розглянемо два найцікавіших, на нашу думку, твори, які привернули увагу тогочасного читача, а також одну поему, важливу самою постановкою проблеми. Мова йде про роман «Мазепа» найпопулярнішого у першій половині XIX століття російського прозаїка, одного з «батьків» російського роману та журналістики Фаддея Булгаріна, загальновідому «Полтаву» Олександра Пушкіна, а також поему «Войнаровский» Кондратія Рилєєва.

«Мазепа» Булгаріна — маловідомий сьогодні, але дуже популярний в Росії кінця 20-х років XIX століття історичний роман, автор котрого (людина непростой долі і вельми своєрідних політичних поглядів, далека від примітивного «Відока Фігляріна» пушкінських віршів та радянської пропаганди) спробував по-своєму об'єктивно показати постать українського гетьмана, що, безперечно, робить честь Фаддею Венедиктовичу, який, зауважимо, зовсім не був прихильником «української державницької ідеї». Мазепа у вищезгаданому романі (за словами сучасного дослідника творчості Булгаріна А. Шмалька) — це «державний діяч європейського масштабу, політик, який за своїми здібностями стоїть

вище, ніж усі його вороги та соратники. Він вдало маневрує між Орликом і Войнаровським, перемагає Палія, знищує Кочубея і провадить складну інтригу з поляками. Він — майже ідеальний державний діяч». Проте з точки зору Булгаріна, Мазепа позбавлений головного — «добročинності», без чого політика гетьмана є аморальною і приреченою на загибель. Фактично тут висловлена характерна для деяких романтиків точка зору, згідно з якою вищим мірилом дій людини є не лише схильність до свободи (цього булгарінському Мазепі не бракує), але й повага до законів та норм моралі. Ніякі здібності, так само як і жодні інтриги чи злочини, самі по собі успіху не гарантують і гарантувати не можуть. Доля карає «грішників», які нехтують «добročинністю».

Найцікавіше, що булгарінський персонаж бажає саме того, чого і всі «позитивні» герої праць сучасних українських істориків–державників, — побудови незалежної Української держави на чолі з власною династією (!). Заради цього гетьман готовий на все: інтригу, вбивство, зраду. На все, аби відвернути те, що Булгарін вважає в принципі невідворотним, — загибель старої козацької України і підпорядкування її «мудрій і прогресивній владі» російських царів. Але навіть «аморальних надзусиль» Мазепи для цього замало. Гетьман зазнає поразки у боротьбі з обставинами, які автор роману вважає велінням Долі. Якщо булгарінський Мазепа і не є «політиком з чистими руками» (ідучи за романтичною традицією, автор не шкодує чорних барв для змалювання інтриг гетьмана), але принаймні на цьому портреті присутні певні напівтони, і читач мимоволі відчуває велич зображеної постаті.

Значно менш відомим і цілком оригінальним є образ українського гетьмана в творчості талановитого поета–декабриста Кондратія Рилєєва. У поемі «Войнаровский», присвяченій трагічній долі небожа гетьмана, однією з головних дійових осіб є Іван Мазепа. Змалюючи свого героя, Рилєєв стояв перед тією ж дилемою, що і Булгарін та інші ліберальні літератори того часу, налаштовані критично щодо існуючого в Росії режиму. Що на шальках історичних терезів цінніше і важливіше — «свобода» (особи, нації) чи «стабільність» (імперії чи зрештою будь-якої Системи)? Хто все-таки правий в суперечці зятяних опонентів — переможений, але нескорений український гетьман чи тріумфуючий російський цар — втілення бездушної імперської Системи? Майже всі співвітчизники Рилєєва, що писали на цю тему, твердили без вагань: правий цар. Але автор «Войнаровского» з тією шляхетною прямоотою і неабиякою громадянською відвагою, яка згодом приведе його на Сенатську площу і на шибеницю, дає, здавалося б, парадоксальну відповідь на болісне питання. Його Мазепа говорить дуже просту фразу:

Спокоен я в душе своей,
И Петр, и я — мы оба правы:
Как он, и я живу для славы,

Для пользы Родины моей.

Зауважимо — «Родиной» гетьмана, звісно ж, є зовсім не «єдина і неподільна». Фактично Рилєєв перший і єдиний із російських літераторів не просто виправдовує головний вчинок гетьмана — союз зі шведами, — але й наголошує на тому, що інтереси України і Росії в цей період історії аж ніяк не збігалися, і Мазепа мусив зробити все для своєї нещасної батьківщини.

Еще, быть может, друг народа,
Спасет несчастных земляков,
И, достояние отцов,
Воскреснет прежняя свобода!

Проте сьогодні є цілком очевидним той факт, що ні тогочасне, ні, як це не прикро, навіть сучасне російське суспільство в масі своїй було і є не в змозі сприйняти таку просту істину. Тому головним джерелом, звідки пересічний громадянин імперії (і згодом Радянського Союзу) черпав свої уявлення про гетьмана Мазепу, залишався інший талановитий твір, написаний сучасником страченого і тому не надто популярного Рилєєва, — «Полтава» геніального Олександра Сергійовича Пушкіна, якого, однак, навіть Еверести радянських історичних та літературознавчих праць не змогли зробити «декабристом» і «безкомпромісним борцем» з тогочасним режимом.

Слід віддати належне Олександру Сергійовичу — перед написанням «Полтавы» він проаналізував ті російські джерела та історичні твори, присвячені Україні та Північній війні, які мав у своєму розпорядженні (зокрема, «Историю Малой России» Д. Бантиша-Каменського та «Историю Карла XII» Вольтера). Проте головною ідеєю поеми мало стати створення образу ідеального правителя, мудрого і прогресивного просвітителя Росії Петра Великого. На думку Пушкіна, саме той шлях, яким пішла Росія (а в її складі — і Україна) за Петра Великого, і був історично «правильним».

Тому вороги царя мали бути зображені відповідно. У результаті перед читачем проходять легковажний, хоч і сміливий авантюрист Карл, похмурий кат Орлик, а головне — загадковий «гетман-злодей», «изменник русского царя» Мазепа. Хоча поема і називається «Полтава», саме Мазепа та історія його кохання до Мотрі Кочубеївни (яку поет перейменував у Марію, більш благозвучний для тогочасної російської публіки варіант) є головними темами твору, кульмінацією котрого є власне Полтавська битва. Пушкін спробував сполучити громадянський пафос і лірико-романтичний струмінь, і в цілому це йому чудово вдалося. Епіграфом до «Полтавы» є перші рядки поеми «Мазепа» Байрона, про яку йтиметься згодом. Сам образ українського гетьмана змальований широкими мазками, причому, зрозуміло, переважають темні фарби. Для Пушкіна Іван Мазепа — «злой старик», лицемір, який звабив юну красуню (зважаючи на особистий чималий донжуанський список поета, моралізаторство на цю тему

виглядає оригінально, особливо в світлі того, що ми знаємо про реальні стосунки гетьмана і його коханої — див. розділ 6), «тать», який задумав і втілює у життя план підступної зради. Віддаючи належне політичним здібностям гетьмана, його знаменитому вмінню привертати на свій бік людей, Пушкін абсолютно не схвалює бажання шкідливих для Росії та України «опасных перемен», що їх прагнули Мазепа та його прихильники, послідовно демонізуючи свого героя:

...Но чем Мазепа злей,
 Чем сердце в нем хитрей и лощеней,
 Тем с виду он неосторожней
 И в обхождении простей.
 Как он умеет самовластно
 Сердца привлечь и разгадать,
 Умами править безопасно,
 Чужие тайны разрешать.
 С какой доверчивостью лживой,
 Как добродушно на пирах
 Со старцами старик болтливый,
 Жалеет он о прошлых днях,
 Свободу славит с своевольным,
 Поносит власти с недовольным,
 С ожесточенным слезы льет,
 С глупцом разумну речь ведет!
 Не многим, может быть, известно,
 Что дух его неукротим,
 Что рад и честно и бесчестно
 Вредить он недругам своим;
 Что ни единой он обиды
 С тех пор как жив не забывал,
 Что далеко преступны виды
 Старик надменный простирает,
 Что он не ведает святыни,
 Что он не помнит благо стыни,
 Что он не любит ничего,
 Что кровь готов он лить как воду,
 Что презирает он свободу,
 Что нет отчизны для него.
 Издавна умысел ужасный
 Взлелеял тайно злой старик
 В душе своей...

Але які ж такі жахливі задуми виношує пушкінський герой? Мазепа говорить своїй коханій:

Давно замыслили мы дело;

Теперь оно кипит у нас.
 Благое время нам припело,
 Борьбы великой близок час.
 Без милой вольности и славы
 Склоняли долго мы главы
 Под покровительством Варшавы,
 Под самовластием Москвы.
 Но независимой державой
 Украине быть уже пора:
 И знамя вольности кровавой
 Я воздвигаю на Петра.
 Готово все: в переговорах
 Со мною оба короля,
 И скоро в смутах, в бранных спорах,
 Быть может, трон воздвигну я.

Тобто кінцева мета героя «Полтавы» — те саме незалежне Українське князівство, про яке йшла мова в творах Булгаріна та Рилєєва, а також і на справжніх переговорах гетьмана Мазепи з Карлом XII та Станіславом Лещинським. Але Пушкін при всьому своєму романтичному світогляді та неросійських коренях відчував себе насамперед патріотом імперії, і подібні плани гетьмана для нього були просто жахливими. Крім того, вони, на думку поета, ще й не «прогресивні», адже історичне майбутнє України, мовляв, за російським освіченим абсолютизмом в душі Петра I, Катерини II чи принаймні Миколи I, а не за архаїкою «Малороссии печальной»... Фактично поет звинувачує гетьмана в потрійному гріху — зраді, моральній неохайності та протидії такому собі «об'єктивному історичному прогресові». Такий варіант образу Мазепи був глибший за «школярсько-попівську лайку» тогочасних шкільних підручників з історії, але водночас він був цілком сприйнятний для абсолютної більшості громадян імперії, на відміну від помітно неоднозначніших образів, створених Булгаріним та Рилєєвим.

Мешканці імперії отримали колоритний готовий образ, який офіційна російська, а особливо радянська пропаганда зуміла ще й додатково примітивізувати, зводячи не такого вже й простого пушкінського Мазепу до рівня звичайного егоїста, зрадника, мерзотника і честолюбця. Саме подібна трактовка українського гетьмана стала хрестоматійною, а «Полтава» стала сприйматися як «наш ответ Чемберлену» — тобто російська суперзброя проти всіляких вигадок різних там українофілів та прихильників «мазепинства». Цікаво, але саме так пушкінська поема сприймалася і за радянської доби, коли офіційна пропаганда не вважала за потрібне творити якийсь новий стереотип Мазепи, активно послуговуючись старим, імперським, і взагалі намагаючись не так часто згадувати ім'я гетьмана, адже як архетип

політичного мегазлочинця Івана Степановича з почесного першого місця дещо відтіснили хронологічно ближчі радянській людині Симон Петлюра та Степан Бандера, сформувавши таку собі оригінальну «ідейно-фонетичну» тріаду «лютих ворогів українського народу». Показовим є, наприклад, праця радянського дослідника В. Шутого «Историзм «Полтавы» Пушкина», в якій він намагається довести «невмирущу значущість» історичної концепції Пушкіна, висловленої в «Полтаве», з насолодою цитуючи пушкінські щоденникові фрази про головного персонажа поеми: «Однако же какой отвратительный предмет! Ни одного доброго, благосклонного чувства! Ни одной утешительной черты! Соблазн, вражда, измена, лукавство, малодушие, свирепость...»

Рецидиви сприйняття «Полтавы» як останнього аргументу в суперечках із політичними опонентами на тему «Мазепи та мазепинства» і сьогодні живі в українській, і ще більшою мірою — в російській масовій свідомості. Варто згадати лише нещодавню сварку московського мера Лужкова та колишнього російського ж міністра культури Швидкого з приводу скандального фільму українського режисера Юрія Іллєнка «Молитва за гетьмана Мазепу». У ході «дискусії» відомий своїми українофобськими висловами Юрій Лужков презентував Швидкому вищезгаданий твір Пушкіна як найвагоміший аргументу — мовляв, читайте, пане міністре, хто такий той ваш Мазепа і що він вчинив! Тобто «Полтава» дотепер сприймається певними політиками та частиною громадськості не як якісний літературний твір, написаний в певний період і з конкретних позицій, а як мало не універсальна, загальновідома істина, що доведення не потребує. Такий собі короткий курс історії проклятушого «мазепинства»...

Парадоксально, але для деяких сучасних українських авторів той самий пушкінський образ Мазепи став прикладом «людини волелюбної, сміливої вдачі, патріотичних почуттів, що загинула заради великої ідеї». Виявляється, що «твір Пушкіна «Полтава» захистив Мазепу від негативу тодішньої історіографії», — так пише сучасний дослідник М. Ткаченко. Схоже, намагання всидіти водночас на двох стільцях, сполучивши традиційний для радянських літературознавців культ Пушкіна з відносно новим «мазепинським» культом, зіграло в даному разі злий жарт із цим автором.

Стереотип, остаточно окреслений Пушкіним, домінував у російській і почасти українській масовій свідомості дуже довго. Яскраві романтичні образи «Полтавы», наприклад, надихнули Петра Чайковського на створення однієї з його найкращих опер — «Мазепа» (1884). Композитор цілком закономірно назвав оперу, приміром, не «Полтава», а саме «Мазепа», на честь головного героя, адже його цікавили зовсім не бойові дії між шведами, українцями та росіянами, а кипіння пристрастей в людських душах. Зауважимо, що опера, написана в період настороженого

ставлення до українського питання та боротьби з «українським політичним мазепинством», не мала спочатку великого успіху у російського глядача, хоча згодом стала—таки достатньо популярною. Менш відомий той факт, що з самого початку опера викликала невеличку (і трохи дріб'язкову) дискусію в середовищі українських істориків. Так, В. Горленко (між іншим, нащадок відомого роду, що неодноразово фігурував на сторінках цієї книжки) із гнівом писав на сторінках журналу «Киевская старина», що фабула опери не витримує жодної критики. Мовляв, допити та катування Кочубея відбувались не в палаці Мазепи, а у Вітебську; там же було винесено смертний вирок. Орлик був генеральним писарем і, ясно, катувань не виконував. Ім'я гінця з доносом відоме — полтавський вихрест Петро Яценко... Проте про саму суть образу Мазепи — ні слова. Складається враження, що і фахові історики, і пересічний російський читач і глядач без особливого інтересу сприймали поодинокі спроби змінити або чимось доповнити усталений уже імідж «гетьмана-злодея». Серйозним симптомом зменшення читацького інтересу до теми був спад хвилі художніх творів про українського гетьмана наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття. Серед нечисленних спроб цього часу варто згадати хіба що популярні оповідання С. Извольського «Иван Мазепа — гетман Малороссии: исторические рассказы» (1907). На нашу думку, це пов'язано насамперед із кінцем довгої епохи романтизму і сприйняттям тогочасною читаючою публікою подій давно минулої доби як недостатньо актуальних. На жаль (чи все—таки на щастя?), не знайшлося автора, який оголосив би гетьмана борцем за (чи проти) емансипації жінок, соціалістом чи принаймні «народником».

Проте передумови до раптової актуалізації образу Мазепи визрівали прямо під носом у всевидячих російських спецслужб, на батьківщині гетьмана. Вони були напряму пов'язані з тим явищем, яке називають українським національним відродженням другої половини ХІХ століття. По мірі того як підкреслено аполітичне українофільство переростало в ще доволі неясні, але все настирливіші політичні прояви, українські громадські діячі, історики, літератори намагалися відшукати в минулому України якісь знакові постаті, образи, які могли б працювати на користь творення ідеї сучасної їм української нації. У цих пошуках всі вони неминуче наштовхувалися на «проклятого гетьмана». Здавалося б, ось він — чудовий шанс для тріумфального повернення гетьмана Мазепи як стовідсоткового національного героя на сторінки тогочасних українських літературних творів з їхнім підвищеним інтересом до рідної історії. Але недаремно ж ми зауважували, наш ласкавий читальнику, що гетьмана таки важко звести до одного шаблону, упхати до патріотичного чи шовіністичного «лантуха», як це робила незабутня гоголівська Солоха зі своїми кавалерами, і наказати йому там сумирно сидіти... Наш герой не годився на роль звичайного «прикладу для підростаючого покоління»

(такого собі Джорджа Вашингтона з його вишневим деревцем із американських дитячих книжок) з багатьох причин. Головною з них в цей період була навіть не «зрада» Петрові і не загальний крах політичних планів — якраз це українські інтелігенти-народники готові були «великодушно пробачити» гетьманові. Не такими вже й шокуючими виглядали на світанку новітньої доби і подробиці бурхливого особистого життя Івана Степановича. Ні, основною проблемою була ота сама «неправильна», «антинародна» внутрішня політика гетьмана Мазепи, якому пригадали і узаконену панщину, і роздачу земельних володінь, і покарання непокірних селян та козаків (тобто тих самих пригноблених і роботящих представників «простого люду», на яких — теоретично — мав мало що не молитися кожен добропорядний український інтелігент-народник). Тому ставлення кількох поколінь українських авторів Наддніпрянщини до Мазепи залишалося дещо прохолодним, з можливістю певних помітних відхилень в той чи інший бік.

Тому не дивно, що завзяті спеціалісти-літературознавці дотепер гаряче сперечаються, як ставився до гетьмана Мазепи, приміром, той-таки Тарас Шевченко. В даному разі ситуація ускладнюється тим, що в творах Кобзаря не так уже й багато згадок про гетьмана — кілька фраз у поемах «Іржавець», «Великий Льох», поодинокі згадки у віршах. З них можна винести хіба що те, що Шевченко відверто негативно сприймав жахливу руйнацію Гетьманщини російським царатом, який для нього уособлювали Петро I та Катерина II, а ось як саме поет ставився до Мазепи та його задумів — дати однозначну відповідь майже неможливо.

Великою оригінальністю трактовок не вирізняються ані стилізована під народну думу поема «Мазепа, гетьман козацький» Степана Руданського (більше відомого сучасному поціновувачу музичного мистецтва словами до пісні «Повій, вітре, на Вкраїну»), ані романтична повість (яку інколи називають романом) М. Старицького «Молодість Мазепи».

Натомість в тогочасній Галичині з її молодим українським рухом гетьман одразу і міцно увійшов до пантеону національних героїв, що значно звузило можливості трактування його образу літераторами. Саме «галицьке» прочитання образу Мазепи як «свідомого державника», «ворога Москви», «борця за незалежність і соборність України» є основою кількох маловідомих сьогодні невеликих художніх творів, присвячених Івану Степановичу, які з'явилися напередодні або в ході Української революції 1917 — 1921 років та згодом, у 20 — 30-ті роки ХХ століття. Звертаємо увагу нашого ласкавого читальника на такі по-своєму цікаві романи, повісті та драми, як «Гетьман Іван Мазепа: драма на 5 дій» О. Островського, «Гетьман Мазепа: історичний роман» Д. Мордовцева, «Великий гетьман [І. Мазепа]: історичний роман» Ф. Дутки та таку собі «історичну родинну драму» (як її назвав сам автор) «Вельможна пані

Кочубеїха» С. Черкасенка.

Проте так само як і на тогочасній Наддніпрянщині, в Галичині цього періоду значно більший вплив на формування образу Мазепи справляли історичні та історико-публіцистичні, а не суто художні твори. Чого варті лише самі імена М. Грушевського, М. Андрусяка, Б. Крупницького, а згодом — і І. Крип'якевича, В. Липинського та інших метрів історичної науки, які висвітлювали в своїх творах окремі моменти з життя та діяльності нашого персонажа. Тому не дивно, що найцікавіший і по-своєму найдовершеніший варіант прочитання образу гетьмана виник в результаті знайомства чудового українського прозаїка — Богдана Лепкого та засновника «державницького напрямку» в українській історіографії — В'ячеслава Липинського. Саме консультації Липинського дали змогу Лепкому створити цілком «державницький» образ гетьмана в знаменитій трилогії (яку деякі критики вперто вважають пенталогією) «Мазепа».

Грандіозний роман (чи все-таки цикл повістей?) Богдана Лепкого можна вважати в чомусь навіть «українською відповіддю» пушкінській «Полтаве». На сторінках повістей «Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава», «Над Десною» тощо (1926 — 1929) гетьман Мазепа зображений як справжній український патріот-державник, що намагається подолати не тільки і не стільки ворогів зовнішніх, як «одвічних демонів української землі» — «руїництво» і «ненависть до земляків» (тобто, говорячи сучасною мовою, низький рівень внутрішньонаціональної солідарності). Треба віддати авторові трилогії належне — Богдан Лепкий занадто не ідеалізує і не демонізує ані свого персонажа (хоча цілком міг це зробити «для більшої переконливості»), ані ворогів гетьмана, намагаючись зобразити їх, наскільки дозволяв матеріал, об'єктивно (але не без іронії та навіть сарказму — чого лише вартий Василь Кочубей з «Мотрі», що любить в світі лише одну річ — смачно попоїсти). І якщо інколи Мазепа Лепкого мимоволі просто-таки озвучує ідеї українських істориків-державників початку ХХ століття або ошелешує читача фразою, зверненою до своєї матері Марії-Магдалини, про те, що «От спочатку українська еліта визволиться, а там, дивись, і народові буде краще», то, мабуть, нам все-таки варто зважити на певні особливості новаторського підходу до матеріалу та недостатню відшліфованість самих державницьких схем. Загалом же трилогія Лепкого стала помітним кроком до формування реальної української противаги «імперському», суцільно негативному образу Мазепи.

Здавалося б, у сучасній Лепкому Радянській Україні з її культом «дружби російського та українського народів» і запозиченими старими перевіренними імперськими схемами української історії про гетьмана міцно забули. Хто ж міг подумати, що один із визнаних класиків радянської літератури, щоправда, не без темного (та ще й «петлюрівського» (!) минулого, нещадно битий за невинний по суті вірш «Любіть Україну»,

Володимир Сосюра потайки написав чималу поему про «архізрадника» Мазепу! Та ще й наважився на справді нову, оригінальну трактовку, здавалося б, затертого образу! Адже Сосюрин Мазепа — це не «пан», і не «зрадник», і не «патріот», який тільки і думає що про побудову власної держави. Він скоріше схожий на... не до кінця послідовного революціонера, чи що. Не ідеалізуючи гетьмана як неординарну особистість, поет творить свій художній образ, який може переконувати, може і ні читача, але однозначно не може не викликати жвавого інтересу. Сосюра намагається, як ніхто інший (може, за винятком Булгаріна та Костомарова), розкрити психологію особистості Мазепи і через його образ висловити власні «крамольні» історіософські думки на тему історичної долі України. Автор напрочуд щирий з читачем, його прояви громадянської мужності викликають в пам'яті рядки Рилєєва. Фактично Володимир Сосюра розвинув ідеї, висловлені поетом-декабристом, але вже з позицій українця. Українця-поета, за плечима якого досвід плавання в розбурханому морі української революції і гіркота поразки, навряд чи солодшої за ту, що кінець кінцем спіткала персонажа його поеми. Сосюра так говорить про свій авторський задум:

Я серцем хочу показати
 Страшну трагедію Мазепи,
 І є ній є той час страшний незгоди
 Трагедію мого народу...

У чому ж полягає ця трагедія? Протягом усієї поеми автор просто-таки закликає:

Бо не пішов за ним народ
 Шляхом і радості й надії.
 Не зрозуміє його він мрії...

Здавалося б, усе повертається на круги своя, адже ще українські народники XIX століття твердили: так, саме в цьому причина поразки Мазепи, який не зміг, не зумів, був далеким від народу паном і т. д. Але Сосюра — поет, народжений творити і страждати в пекельному XX столітті, яке раз по раз демонструвало, що жодних непогрішмих істин просто немає, помилятися і бути винними можуть усі — політики, народи, хто завгодно. «Помиляється й народ, коли немає ще держави». І в цьому вбачає не лише особисту трагедію, а й національну трагедію сам герой поеми:

Хіба народу не любив я!
 Собі на горі й безголів'я
 Не зрозумів мене народ.

Мазепа до останньої хвилини життя залишається вірним своїй любові до народу та омріяної, ідеальної України, ім'я якої було останнім у хвилину смерті: «Прощай, Україно, прощай!»

Ідея трагедії пронизує весь твір Сосюри, щоб посилити її, автор вдається до опису сну Мазепи, коли той бачить себе маленьким хлопчиком

і слухає розповідь вчительки-черниці про Україну. І вже далі лунає його життєве кредо:

Ми візьмем ворога в клинки,
І на кістках його проклятих
Знов зацвіте Вкраїна-мати!

Сильно сказано, чи не так, особливо якщо згадати, хто був тим ворогом! Від цих героїчних рядків віє просто-таки справжньою пристрастю в дусі Маланюка чи Донцова: «Годі скиглити над причинами невдач та сумним теперішнім! Великий Льох давно розкопано, і треба братися до зброї, тільки вона нас захистить і дасть свободу».

Я хочу швидше відціля
Віддячить москалям і ляху,
Що мій народ ведуть на плаху
Під сміх царя і короля.
Вони знущаються над ним,
Несуть йому ганьбу, образи...

Впадають в око легкість і прозорість віршування, його образність та емоційна насиченість. Твір написаний під сильним впливом європейського романтизму: пристрасні почуття, центральний герой, наділений всіма чеснотами, але водночас роздертий неймовірно сильними суперечливими емоціями, любовний трикутник, відважні і дещо наївні клятви, блискавичне втілення задумів...

Можна спитати: а в чому ж власне революційність Сосюриноного Мазепа? А саме в тому, що він усвідомлює, хто має взяти в руки зброю для визволення Батьківщини, аби «не допустить горшої муки», розуміючи водночас свою приховану фатальну слабкість:

Хто ж поведе тебе повстати,
Коли і я, мов пес, мов раб,
Тебе змінив на ці палати?
Де взять тобі своїх Месій,
Коли і я такий, як всі?

Царській «сталі» (імперії, зрештою Системі) треба протиставити ще більш могутню силу — «гнів, народний гнів!» (шалену, розбурхану народну стихію). Поет, зазначає, що саме «народ останнє скаже слово». А до того:

Хай про Мазепу спів мій лине,
Хоч він був пан, серце мав.
За суверенність України
Боровся він і в цім був прав.

Вірний революційному романтичному максималізму, поет інколи втрачає почуття міри: наприклад, замріяний долею України Мазепа порівнюється з лунатиком; надто вже нереально виглядає елітарність цієї постаті, яка живе «в іншому вимірі» цінностей і цілей:

Чужі героям почуття

Людини тихої, малої.
 <...>
 В його душі, нічим не скутій.
 Жіночі образи забуті
 Живуть, як відгомін, як тінь.
 І тільки про Вкрату мрія
 Над ними вічно пломеніє...

Зрозуміло, поема Сосюри ні за яких умов не могла бути опублікована за радянських часів — надто очевидно вона суперечила усім головним компонентам «імперсько-радянського» образу гетьмана. Тому на формування суспільної свідомості вона почала впливати тільки в пострадянський період, коли паралельно досить швидко відродилися усі колишні «образи» гетьмана.

У 90-х роках ХХ століття було перевидано більшість вищезгаданих художніх творів, героєм яких є Іван Мазепа. Крім того, вітчизняний читач вперше за досить довгий проміжок часу зміг ознайомитися з творами європейських авторів, в яких фігурував гетьман. Внаслідок широкого суспільного резонансу, викликаного побудовою новітньої Української держави, раптово актуалізувалися теми, пов'язані з попередніми спробами державного будівництва в історії України. Тому не дивно, що пересічного читача зацікавив здебільшого Мазепа-політик, дипломат, меценат, хоча зняття заборони на ім'я гетьмана призвело до певного пожвавлення інтересу і до Івана Степановича як особистості. Все частіше стали перевидаватися його листи до Мотрі Кочубеївни, вірші самого гетьмана та присвячені йому твори. Сучасні митці спробували «вписати» новий для них яскравий образ у загальну картину уявлень про українську історію, «реабілітувавши» гетьмана формально і по суті. Такі сучасні українські літератори, як Раїса Іваничук (історико-фантастичний роман «Орда»), Іван Перепеляк (поема «Остання любов гетьмана») спробували дати свою відповідь на питання, що для них означає ця символічна постать. Схоже, сьогодні ми присутні при формуванні нового, «лірико-філософського» (з певною децицею фантазмагорії) художнього підходу до образу гетьмана, який може мати цікаве продовження.

Це засвідчує і історія з відомим (не в останню чергу завдяки безглуздому скандалові, роздмуханому навколо нього журналістами та політиками України і Росії — в останній показ стрічки навіть було офіційно заборонено) фільмом видатного сучасного українського кінорежисера Ю. Ілленка «Молитва за гетьмана Мазепу». Цікаво, що цю безперечно талановиту стрічку сприйняли різко негативно як російські провідні кола (що й не дивно, зважаючи на деякі свідомо провокативні моменти фільму), так і багато українських «патріотів», яким здалося, що своїм філософсько-фрейдистським трактуванням української історії режисер просто-таки спаплюжив світлий образ їхнього улюбленого персонажа.

Проблема ще й у тому, що фільм ще до свого виходу на екрани сприймався багатьма як такий собі український варіант польського «Вогнем і мечем», тобто як добротна зроблена за класичними Голлівудськими зразками костюмна стрічка.

Але ось один цікавий уривок з інтерв'ю з режисером «Молитви...»:

«Я прочитав практично все, що було написано європейськими мовами про Мазепу, і дуже здивувався. Те, що писали різні автори, є, по-перше, дуже обмеженою інформацією, її дуже мало, і вона переміщується з однієї книжки в іншу, щоправда, під трохи різними кутами зору. Є дві позиції. Одна позиція та, яку поставив Петро I: Мазепа — зрадник. Друга: Мазепа — національний герой. Існує між ними ще одна позиція, що починається ще від першої знаної любовної авантюри з дружиною польського магната, коли його посадили на дикого коня, який заніс його на Запоріжжя, де й відбулося обрання гетьманом. А закінчується любовна авантюра дуже красивою, вже не легендою, а підтвердженою документами його любов'ю зі своєю хрещеною донькою і донькою Кочубея. Це документальний матеріал, бо збереглися його листи до Мотрі, які матінка Мотрі поцупила і віддала царю Петру. Там у малоросійському департаменті вони і збереглись. Це унікальні епістолярні шедеври любовної лірики, яких дуже мало в світі.

Це такі три усталені точки зору на Мазепу. А за цими текстами виявилось дуже багато мовчання, краплин, розсипаних у спогадах лікарів, які були в кампанії шведській разом із королем, дипломатичних редакціях, які не дійшли до Петра, спогадах різного роду незначних людей, які збереглися там, і з них вимальовувався вже зовсім інший, карколомний, дивний Мазепа.

Одне із завдань фільму, що його ми перед собою ставили, — це спровокувати полеміку, в якій нам дістанеться більше за всіх, в якій могли б прозвучати і контрверсійні позиції. І коли зіткнуться ці думки, нарешті витанцюється нова, інакша Постать [курсив мій. — Д. Ж.]. Я не хотів, і ніхто б мене не примусив робити з Мазепи ікону. І саме те, що дуже багато людей намагається зробити це, заважає побачити все, що він зробив. Що зробив Мазепа для України? Те, чого не зумів зробити Хмельницький, коли в нього було все: територія, армія, дипломатія, церква, — все, що треба для незалежної держави, але він не знайшов у собі сили сказати, що він незалежний. Мазепа хоч на одну мить зробив цю ідею реальною — він здобув незалежність, хоча програв усе. Оце головне.

Все, що нам дісталось потім, — це продукт чорного піару Петра I. Коли всі документи було знищено, коли навіть було знищено в архівах австрійського цісаря грамоту про надання Мазепі статусу князя Священної Римської імперії, натомість було створено нову історію, яку ми досі вважаємо за історію. І коли я в цьому фільмі тільки трохи відкрив правду, це викликало великі заперечення, бо людина дуже важко прощається з

тими стереотипами, з якими вона прожила ціле життя...

Мазепа — це наріжний камінь української свідомості, історії, долі, майбутнього й минулого. І той, хто має дотичність до цього каменя, має знати, що йому не минути ні анафеми, ні канонізації, як і Мазепі».

Зауважимо, що, на нашу думку, головним у фільмі є навіть не якісні костюми, цікава операторська робота чи оголені тіла — які, до речі, цілком відповідають авторському задуму. Проглядаючи стрічку, автор цієї книжки відзначив для себе цікавий перегук із мотивами тієї-таки барокової поезії доби блискучого гетьмана — недаремно ж фільм названий точнісінько як один призабутий віршик Антонія Стаховського зі збірки 1705 року — та із європейською романтичною поезією XIX століття. Фактично Мазепа в стрічці Ілленка — живе, незнищенне втілення бунту і гідності, непереборного і невситимого прагнення людини до свободи, що пробивається крізь хащі тиранії та внутрішньої і зовнішньої несвободи.

Як ми вже зауважували, поряд із російсько-українською традицією сприйняття Івана Мазепи як політика (у даному разі не важливо, героїзованого чи демонізованого) протягом другої половини XVIII — XX століть у свідомості абсолютної більшості західних європейців існував зовсім інший образ видатного українця, який мав небагато спільного ні з власне історією, ні з політикою, а належав скоріше до числа вічних образів світової літератури поруч із Доном Жуаном із Севільї, Прометеєм, Летючим Голландцем тощо. Реальну і легендарну передісторію складання цього образу ми розглядали в нашому першому розділі, а тут спробуємо дати коротенький огляд найвидатніших творів європейської літератури, в яких він присутній.

Історія легендарного роману Мазепи і кари, яка його спіткала, стала відомою Європі в 1731 році завдяки короткому повідомленню, що містилося в «Історії Карла XII» Вольтера. Згідно з даними польського дослідника Рашевського, інформатором Вольтера щодо історії Мазепи був французький дипломат де Бонак. Дехто ж приписує роль посередника Пилипові Орлику. Але для нас найважливішим є не джерело інформації, а сам факт публікації даної історії в книжці широко відомого автора. І вже 1764 року з'явився перший інспірований нею літературний твір, повість Андре Константа д'Орвіля «Мемуари Азема», що протягом XVIII століття була перекладена німецькою, данською і російською мовами.

У 1803 році вийшла друком поема езуїта з Полоцька Никодима Мусницького (або Мусьницького) «Полтава». Змальовуючи постать та історію Мазепи, поет додає від себе колоритні подробиці події (вимазування смолою і пір'ям), які раніше ніде в друкованих виданнях не фігурували.

Але найбільшою мірою своїм почесним місцем в галереї героїв європейського романтизму український гетьман завдячує славнозвісній poemі Джорджа Гордона Байрона «Мазепа» (1819). Існують здогади, що

тема могла бути підказана Байрону польським поетом Антонієм Мальчевським в той час, коли обидва поети одночасно перебували у Венеції. Однак ця гіпотеза не єдина, бо Байрон у вступі до поеми цитує відповідний фрагмент твору Вольтера. Сюжет поеми простий: старий Мазепа розповідає пораненому королю Карлу під час відступу з-під Полтави історію своєї бурхливої молодості, роману з красунею Терезою, дружиною могутнього польського магната, який зрештою покарав молодого пажу, прив'язавши роздягнутим до спини дикого коня, якого відпустили в степ. Більшу частину поеми займає опис карколомного, нестримного бігу коня з прив'язаним Мазепою, які зрештою потраплять у таємничу «країну козаків» — Україну, де майбутнього гетьмана врятують місцеві мешканці. Потім Мазепа, як і личить романтичному героєві, помститься своїм ворогам... Постає Мазепа існує в поемі у двох вимірах: молодий паж, що прагнув справжніх почуттів, кинув виклик умовностям і дорого за це поплатився, і мудрий старий гетьман, який мужньо пережив Полтавську катастрофу та згадує минуле з ледь помітною усмішкою.

Поема мала колосальний успіх у європейського читача. Байрон, майстер романтичних сюжетів, що розвиваються на екзотичному тлі (згадаймо його «Гяура», «Манфреда» тощо), зумів зачепити чутливі струни в душах читачів, і його слава спричинила просто лавинну реакцію, характерною рисою якої було взаємопроникнення натхнення літератури, театру, образотворчого мистецтва та музики. Вже протягом 20-х років XIX століття особою Мазепа зацікавилися видатні представники романтичного напрямку у французькому живописі: Теодор Жеріко, Ежен Делакруа, Орас Верне і Луї Буланже (докладніше — див. розділ про портрети Мазепа). Велика картина останнього, створена в 1827 році, в свою чергу надихнула двох поетів: Віктора Гюго та Жюліуса де Рессегьє. Твори Байрона і Гюго, напевно, спричинили перенесення обговорюваної теми до російської літератури — поява творів Рилєєва та Пушкіна була багато в чому спричинена як внутрішньою логікою розвитку образу Мазепа в російській літературі, так і потужним подразником у вигляді поеми Байрона. Своєрідною дискусією з Байроном (а водночас і з Пасеком — див. розділ 1) є «Мазепа» Юліуша Словацького.

Невелика (у порівнянні з байронівською) поема Віктора Гюго «Мазепа» (1828) є надзвичайно насиченою яскравими, гіперболізованими образами — змучений жахливою карою Мазепа, його могутній кінь, безкраї степові простори, зграї хижих птахів-стерв'ятників, які чекають на здобич тощо. Поема складається з двох частин — у першій (більшій) викладена власне історія Мазепа, а в другій міститься філософське порівняння долі митця, людини творчої, з долею головного героя поеми.

Та що ж! Цей труп живий, що, повзаючи, гине,
Колись іще буде народом України
Звеличений як князь.

Шулікам і орлам він дасть свою відплату,
 Невкритими гробами вкриє піль багато,
 Де кров його лилась.
 Страхітна велич з його мук повстане...

Тема нещасливого великого кохання, що ламає рамки умовностей, не могла не знайти відображення і в музиці доби романтизму. Перелік музичних творів, у котрих використано образ Мазепи (здебільшого в байронівському трактуванні), нараховує двадцять одну позицію. Це твори французьких, німецьких, навіть американських композиторів, що були створені в проміжку між 1837 і 1925 роками. Найвідоміші з них — звісно ж, симфонічна поема № 6 великого угорця Ференца Ліста («Мазепа») та однойменна опера Петра Чайковського.

Синтез літературних, музичних і живописних засобів породив навіть специфічний тип видовища, яке поєднувало елементи мелодрами та цирку з дресированими кіньми. Байронівська історія Мазепи багаторазово пристосовувалась до цієї мети: в Сполучених Штатах (1825), Англії (1823, 1831) та Італії (1838). В афішах вистав і в стилізації героя використовувались художні образи Жеріко і Верне. У другій половині ХІХ століття значного успіху в цирковій ролі Мазепи здобула американська акторка Ада Менкен. Ці спектаклі започаткували вид іконографічних документів — зображень конкретних акторів у ролі Мазепи. Така роль спіткала навіть... англійського короля Вільгельма ІV в сучасній йому англійській карикатурі, де володаря несе кінь з написом «реформа», перескакуючи при цьому струмок з написом «революційний потік».

Треба визнати, що Мазепа в прочитанні Байрона чудово годився на роль романтичного героя. Його історія, заснована на екзотичних реаліях, містила сюжет нещасливого кохання і жорстокої кари. Нескінченний галоп коня (мотив, що сам по собі дуже впливав на романтичну уяву) водночас сприймався як знаряддя долі, яка готувала Мазепу до великих політичних звершень. Важливим нам видається образ табуна диких коней, яких зустрічає втомлений кінь Мазепи зі своїм напівживим вершником. Вони символізують справжню свободу і неприборканість, що знайшла собі притулок десь в таємничих і неосяжних українських степах... Навіть остаточно поразка гетьмана приносить йому «німб мучеництва». Зрештою, має певне значення і певний еротичний елемент образу — пластика молодого оголеного тіла в динаміці, краса людини і тварини.

Варто пригадати, що вищезазначені мотиви забезпечували популярність згаданого образу Мазепи в середовищі широкої публіки, жадібної до гострих відчуттів, сенсації та екзотики, що чудово використовували театральнo-циркові видовища.

Окрім такого поверхового сприйняття постаті Мазепи, існувало і існує інше, значно глибше. Коротко його можна визначити як «Мазепа — бунтар». Байронівський «шляхетний злочинець», який заради

справжнього кохання кинув виклик суспільному порядку і зазнав за свій вчинок покарання. Любов до волі і поразка у боротьбі з силами зла дозволяють провести цікаві паралелі з образом митця, Прометея, який поліг жертвою на вівтарі ідеалу. Привнесений французькими художниками до поеми Байрона мотив хижих птахів, що кружляють над тілами Мазепи та його коня, така собі «прометеївська стилізація» постаті Мазепи не є випадковою. Цікаво, що і тут інтуїція генія не підвела Байрона — мало того, що український гетьман був сам поетом і покровителем мистецтв, про що Байрон не знав, так ще і в свідомості багатьох українців, навіть не знайомих із твором британського поета, Мазепа сприймався і сприймається саме як герой-мученик, покараний за виклик, який він кинув імперії.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що в романтичній уяві Заходу рішуче переважає Мазепа молодий над Мазепою старим, Мазепа — нещасливий коханець над Мазепою — політиком. Найбільшим інтерес до постаті Мазепи був у першій половині та в середині XIX століття, поступово згасаючи наприкінці доби романтизму. Проте на той момент український гетьман вже міцно зайняв своє місце в галереї світових образів-символів, і повне забуття йому вже більше не загрожувало.

Насамкінець скажемо кілька слів про те, як постать гетьмана змальовувалася в польській літературі.

Гетьман Мазепа не відіграв в історії Польщі значної ролі ні в позитивному, ні в негативному плані. Польським народним героєм (таким собі анти-Хмельницьким) він міг би стати, якщо б тільки здійснив повернення козацької України до Речі Посполитої, чого він навряд чи коли-небудь щиро прагнув.

Цікаво, що незважаючи на популярність Байрона, поему якого було видано 1843 року в польському перекладі Антонія Едварда Одиньця, європейський романтичний міф про Мазепу знайшов у Польщі досить слабе відображення. Досі єдиними прикладами є кілька картин та малюнків Боратинського, Коссака, Геримського та Павлішака.

Причин цього, схоже, було декілька. Польська традиція зберегла історію Мазепи у версії, відмінній від натхненної, але сильно ідеалізованої стилізації Байрона. Про те, що ця традиція була ще жива, свідчить вищезгадана поема Мусьницького (1803). Видання та перевидання мемуарів Пасека (1836) і Отвіновського (1838) множили подробиці стосовно тривіального тла випадку. Зраджений чоловік, мовляв, був не могутнім і мстивим магнатом, а звичайним небагатим шляхтичем, волинським сусідом Мазепи. Героїня роману була не нещасною дамою, виданою заміж проти своєї волі, а такою собі нудьгуючою провінційною пані, охочою до романтичних пригод.

Крім того, незалежно від цих другорядних обставин, на схвалення не міг розраховувати сам факт роману з чужою дружиною. У старій Речі

Посполитій подружня зрада зустрічала загальний осуд, а часом, особливо коли йшлося про представників нижчих суспільних прошарків, могла бути підставою до винесення таких собі квазісудових покарань. Спокусник, який був упійманий на гарячому і на місці покараний чоловіком, отримував, на загальну думку, те, чого заслуговував. Мазепа, нагий, вимазаний смолою та пір'ям, прив'язаний обличчям до хвоста власного коня, перетворювався на постать, не тільки позбавлену будь-якого героїзму, але й просто комічну. Виразні сліди такого сприйняття його історії зберегли польські прислів'я «Мажеться, як Мазепа» та «Вимазаний, як Мазепа». Вони сформувалися під впливом польської фольклорної традиції, заснованої на легенді, створеній Пасеком. Їхньому розповсюдженню міг допомогти один простий чинник — фонетична співзвучність дієслова «мазати» та прізвища «Мазепа». До речі, чи не було це співзвуччя власне підґрунтям для творення такого компонента міфу, як мазання майбутнього гетьмана дьогтем, у версії Пасека, Отвіновського та Мусьницького? Нам здається, що це питання вимагає подальших ґрунтовних досліджень.

Проте навіть вільний від усіх описаних застережень, байронівський Мазепа, герой романтичної Європи, не зміг би увійти до пантеону власне польського романтизму. Його драма була драмою особистою, а кара, якої він зазнав, не була пов'язана зі служінням вітчизні — те, що вимагалось від ідеального польського героя (типу гетьмана Чарнецького). Щоб удостоїтись такого звання, нещасливий коханець мав би перетворитись на воїна і мученика, як у багатьох польських творах тієї та пізнішої епохи (герої поеми «Діди» Міцкевича або шляхтич Кміциц з відомого роману «Потоп» Генріка Сенкевича).

На героїзацію в польській традиції XVIII — XIX століть скоріше міг би розраховувати Мазепа старий, який узяв на себе безнадійну боротьбу за свободу вітчизни, подібно до багатьох польських героїв, що зазнали поразки, але зберегли честь. Однак в цьому разі молодечі гріхи і кара, що принижувала шляхетську гідність, ставали зовсім не тим епізодом, який заслуговує на те, аби його пам'ятати. Польський шанувальник постаті Мазепа (а вони, як ми побачимо далі, були), який намагався надати їй героїчного виміру, мусив обійти або зовсім по-іншому інтерпретувати події, що полонили уяву читачів Західної Європи з Байроном на чолі.

Саме цей шлях обрали троє представників польського романтизму XIX століття, які ідентифікували себе з Україною як зі своєю «малою вітчизною» і дуже критично оцінювали спадок шляхетської Речі Посполитої. У «Думі Мазепа» Юзефа Богдана Залеського (1824) на перший план висуваються гіркі міркування героя, якому довелося відчутися національне і громадянське приниження, причому головний для байронівського образу Мазепа мотив кари і відплати відсутній взагалі. Скарга Мазепа на нещасливе кохання перегукується з народною скаргою узагальненого образу Козака до Поляків:

Ми ж бо ляхам були вірні
 Проти орд у коленій хвилі.
 Поки гусари й панцирні
 Підійшли, ми вже відбили,
 І що ж маєм за це ми в зиску
 Окрім злиднів і утиску?

Великий польський поет Юліуш Словацький створив дві драми, що мають в своїй основі історію Мазепи: першу в 1834 році, яку сам потім знищив, а другу в 1839 році. До речі, це був єдиний твір поета, поставлений за його життя на сцені. «Мазепа» Словацького є своєрідною дискусією як з романтичним образом поеми Байрона, так і з очорнюючою героя розповіддю Пасека. Поет намагався заснувати свою драму на історичних реаліях, однак головну інтригу виклав цілком довільно, згідно з визначеною собі наперед тенденцією. Його герой, шляхетний, хоча й дещо необачний, був втягнутий у похмуру придворну драму, рушійними силами якої є боягузтво короля Яна-Казимира (який і до Словацького не розглядався в польській традиції як героїчна постать), злочинна любов Збігнева та сліпа ненависть воєводи. Честь не дозволяє молодому Мазепі розкрити всі обставини компрометуючих його вчинків, що наражає його на жорстоку помсту магната. Принизлива кара, однак, вже ледве згадується, як погроза, що нависла над героєм. Словацький цілком свідомо обійшов у своїй драмі сцену, що становила центральний пункт видовищ, які приносили касові успіхи по всій Європі та Америці.

Ще далі в напрямку «виправлення» та «реабілітації» постаті Мазепи пішов Август Бельовський. У 1864 році він опублікував свій трактат, що спирався, за його власним твердженням, на матеріали, які «один з шановних земляків з далеких країн надіслав».

Намаганням Бельовського стає відтворення політичних обставин молодечих політико-романтичних пригод майбутнього гетьмана. За його версією, Мазепа мав нещастя образити недоречним жартом Марію-Казимиру Замойську та її шанувальника Яна Собеського, а опосередковано — і королеву Марію-Людвіку. Скандал з Пасеком, описаний в мемуарах останнього, був свідомою провокацією, розрахованою на компрометацію Мазепи, за що Пасек був щедро винагороджений. Станіслав же Фалібовський (ревнивий чоловік, за найпоширенішим варіантом легенди) мав за дорученням Собеського стежити за Мазепою, котрий в свою чергу, за посередництвом пані Фалібовської, з якою жодного роману у майбутнього гетьмана не було, вів політичне листування з Петром Ожгою, львівським підкоморієм. Вся інтрига у Бельовського — суто політична, вона вписана в історію боротьби королівського двору з могутнім магнатським угрупованням Любомирських. Покарання ж Мазепи, який допомагав Єжі Любомирському, було політичною та особистою помстою Собеського.

Теоретично і сьогоднішні польські дослідники не виключають, що Бельовський, історик і заслужений видавець історичних першоджерел (такий собі польський Микола Костомаров), мав у своєму розпорядженні невідомі на сьогодні документи. Його розповідь містить відомості, котрі, коли б можна було довести їхню справжність, становили б цінне доповнення до біографії Мазепи (повна дата й уточнення місця народження, назва волинського володіння Мазепи, родинний зв'язок пані Фалібовської з її нібито дядьком Петром Ожгою).

Проте більшість вчених вважають всю вищезгадану історію не більше і не менше як свідомою містифікацією. Більшість відомостей, ключових для версії Бельовського, є або недостовірними чи відверто фальшивими, або їх не можна перевірити. Здається, отже, що все говорить про збереження Бельовським слов'янофільських та українофільських ідеалів своєї молодості, ідеалів, поширюваних через львівський гурток «молодих романтиків» і висловлюваних в альманахах «Галичанин» і «Ziemia». Цей підхід у поєднанні з суспільним радикалізмом зробив Августа Бельовського як визнаним перекладачем «старожитніх поетичних пам'яток різних поколінь слов'янських», так і таким собі «фальсифікатором» текстів, подібним до його українських колеґ-романтиків Срезневського та Костомарова, що вважали себе рівноправними співтворцями фольклорної традиції свого народу і нерідко вдавалися до подібних же «підтасовок» та «фальсифікацій».

Фактично представники «української школи» в польській літературі Богдан Залеський, Юліуш Словацький та Август Бельовський прагнули досягти, хоч і різними засобами, однієї й тієї ж мети. Приймаючи українську точку зору на героя нашої книжки, вони намагались подати Мазепу в якнайвигіднішому світлі, розглядаючи його як борця за волю України. На їхню думку, політика гетьмана була розумна і правильна, а молодість національного героя належало очистити від малопочесних натяків та легенд, що, як їм щиро здавалося, могли заплямувати Івана Степановича.

Польські українофіли були при цьому настільки послідовними у своєму прагненні, що без жодних вагань показували у відверто негативному світлі польських винуватців нещастя молодого Мазепи.

Ось і підійшов до кінця, ласкавий читальнику, наш невеличкий екскурс сторінками художніх творів, присвячених постаті українського гетьмана — вільнолюбивого бунтівника, романтичного коханця, героя — рятівника нації, «злодея», трагічного (а інколи навіть трагікомічного) персонажа десятків романів, повістей, оповідань, драм і поем. З нього видно, якими непростими шляхами йшло формування основних стереотипів у сприйнятті особи Мазепи в очах читачів різних часів і країн. Подекуди на формування цих стереотипів помітно більший вплив мали політична ситуація, офіційна та неофіційна пропаганда (Росія, Україна,

значною мірою Польща), подекуди ж — загальні тенденції в розвитку художньої літератури, такий собі «дух епохи», що потужно впливав на смаки читачів і глядачів (Західна Європа, частково Північна Америка). Проте беззаперечним явищем є тривалий стійкий інтерес до цієї постаті як на Заході, так і на Сході Європи протягом кількох століть.

Розділ 10

«Красень-юнак я був тоді...

Тепер, коли вже сімдесятий мені минув, не гріх сказати...»

Або кілька слів про зовнішність та портрети Івана Мазепи

Який зовнішній вигляд мав гетьман Мазепа? Як не дивно, однозначну відповідь на це питання сьогодні дати непросто. На відміну від мало не єдиного широко розтиражованого «канонічного» образу Богдана Хмельницького, створеного його сучасником-гравером Гондіусом і в дуже підкоригованому вигляді (сучасні іміджмейкери активно займаються історичними діями) вміщеного на купюрі в п'ять гривень, зображень Мазепи напрочуд багато. Проблема виникає, коли дослідники намагаються встановити їхню аутентичність (тобто «справжність»). Скажемо одразу — більшість олійних і гравірованих портретів Мазепи створені значно пізніше 1709 року (рік смерті гетьмана), деякі — вже в ХІХ або навіть ХХ столітті. Проте цей факт рідко фігурує в підписах до ілюстрацій, вміщених в науково-популярній або навчальній літературі, і читачу фактично пропонують повірити в те, що гетьман, подібно до давньоіндійського бога Брахми, мав кілька зовсім різних облич (не говорячи вже про фасони вус, бороди тощо).

Далі мова йтиме лише про ті портретні зображення, які найчастіше фігурують в літературі для широкої читацької аудиторії, а також про зображення, визнані істориками як найбільш аутентичні. Непогану підбірку аутентичних і неправдоподібних портретів гетьмана Мазепи подано в чудовому фотокаталозі історико-мистецької виставки «Гетьман Іван Мазепа — погляд крізь століття», яка відбулася у Львові 21 червня — 24 серпня 2003 року.

Почнемо з зображення гетьмана, яке звичайний українець бачить найчастіше, — на сучасних 10 гривнях. Воно вочевидь «збірне», створене на базі кількох як правдоподібних прижиттєвих, так і пізніх, неправдоподібних портретів Івана Мазепи. Основою, очевидно, слугувало одне з численних барокових гравірованих зображень гетьмана — в

лицарських обладунках, з чисто поголеним підборіддям, досить довгими вусами. Художник навіть спробував відтворити елементи зачіски — так званих «польських кучерів» (про них — трохи згодом). Водночас ракурс, в якому подано обличчя гетьмана, а також лінія носа і підборіддя співпадають з олійним портретом Мазепи зі шведської Гріпсгольмської галереї (XVIII століття, роботи невідомого майстра), який більшість істориків вважають аутентичним зображенням гетьмана. Єдина велика розбіжність — на шведському портреті волосся Мазепи коротко стрижене «у кружок», і жодних слідів кучерів немає. Також автор портрета на купюрі дещо «попрацював» над вухами свого героя (у бік їхнього зменшення). Хоча це і не має прямого відношення до нашого сюжету, відзначимо, що на зворотному боці купюри цілком доречно присутні торбан (різновид вдосконаленої кобзи) Івана Степановича та символ його меценатської діяльності — Успенський собор Києво-Печерської лаври. У порівнянні з попереднім зображенням на першому варіанті 10-гривневої купюри, гетьман явно помолодшав і погарнішав — вуса стали коротшими, а брови не такими густими.

Абсолютно неаутентичними варто визнати два портрети Мазепи, що теж досить часто фігурують на сторінках науково-популярних книг, — перш за все це маленький «портрет з літопису С. Величка» (його український дослідник-емігрант Р. Млиновецький слушно назвав плодом фантазії невідомого художника-аматора XVIII століття на тему «Юди» — звідси хитрі очі, загострений ніс, клиноподібна борідка). Взагалі з портретами зі згаданого літопису склалася досить дивна ситуація — їх нерідко передруковують сучасні видавці, незважаючи на абсолютну неправдоподібність та часом відверту карикатурність, при цьому не посилаючись на джерело. Так само неаутентичним є, на жаль, і більший олійний «портрет зі збірки Бутовичів» — українська «парсуна» (олійний портрет) кінця XVIII століття, на якій зображений повний чорновоłosий чоловік з довгим носом і чорними вусами, та ще й з повними відзнаками ордена Андрія Первозванного (і блакитну стрічку, і Андріївську зірку сивочолий, худорлявої статури гетьман отримав у 1700 році, за 9 років до своєї смерті). Тобто портрет створювався не з натури, а є якимось узагальненим авторським баченням того, як міг виглядати Мазепа. Проте саме цей портрет найчастіше фігурує в науково-популярних книжках, на листівках та плакатах — мабуть, видавців приваблює його «справжній давньоукраїнський» вигляд.

Та сама історія з «Портретом наполеона гетьмана» пензля російського живописця Нікітіна (1688 — 1745), що сам ніколи особисто Мазепу не бачив. Найцікавіше, що митець, схоже, так само творив такий собі художній образ досвідченого, вже літнього воєначальника (гіпотеза, що на цьому портреті зображений саме Мазепа, взагалі досить пізня, скоріше мався на увазі котрийсь із польських «польних» гетьманів —

тобто командувачів діючою, «польовою», армією). Саме цей портрет породив кілька «клонів» — усі вони створені наприкінці XVIII — в XIX столітті, обличчя гетьмана на них дещо різниться, але ракурс, в якому воно подане, і відвороти розкішного жупана абсолютно однакові. Принаймні два таких портрети зберігалися на Сумщині в родових маєтках української шляхти до 1917 року, звідки потрапили до місцевих краєзнавчих музеїв.

За буйністю фантазії усіх попередніх митців перевершив французький живописець кінця XVIII століття П'єр Норблен (Норблін), що довго мешкав у Польщі. Його «Мазепа» (вміщений, наприклад, в оригінальній та перевиданій «Історії України» М. Аркаса) має довжелезну роздвоєну сиву бороду, дивну шапку, якийсь медальйон на грудях і химерний одяг. Вже згаданий Р. Млиновецький переконливо доводить, що портрет писався з натури... старого єврея-орендаря на прізвисько Мазепа, що жив у маєтку покровителя Норблена — знаменитого князя Чарторийського, а справжніх зображень гетьмана Мазепа Норблен не бачив.

До суто вигаданих зображень гетьмана слід, зрозуміло, віднести і всі портрети, створені в XIX — XX століттях, — вони надто різні, аби мати хоч якусь спільну першооснову. Сюди належать твори українських живописців Куриласа, Дядинюка, Крюкова, Масютина тощо. Відомий слобідський художник Сергій Васильківський є автором двох невеликих олійних портретів Мазепа — один створений на основі вищезгаданої роботи Норблена (зберігається сьогодні в Лебединському художньому музеї), інший — на основі аутентичної гравюри М. Бернінгггота 1704 року (про неї — далі, цей портрет можна побачити в Національному художньому музеї України в Києві).

До зовсім іншої категорії належать картини європейських (французьких, німецьких, польських) художників-романтиків XIX століття, здебільшого на сюжет «покарання Мазепа» (див. Розділ 1) — «Мазепа (Подолання вплав Дніпра)» Теодора Жеріко (1823) та Ежена Делакруа (1824), «Мазепа, оточений дикими кіньми» (1825) та «Вовки в погоні за Мазепою» (1826) Ораса Верне, «Покарання Мазепа» (1827) та «Смерть коня Мазепа» (1830) Луї Буланже, «Козаки знаходять Мазепу» (Є. Харпентер, М. Геримський, Г. — Л. Леві, 1875), «Мазепа у козацькій хаті» (А. Деверія, 1839), «Помста Мазепа» (А. Баугіан, Х. Яколін, рік невідомий), «Схоплення Мазепа» (А. Баугіан, Ю. Коссак), «Визнання Терезою кохання до Мазепа» (Г. Ріхтер, Х. Яколін, 1850), «Старий Мазепа розповідає свою історію Карлу XII» (дві картини — А. Деверія, 1839, та Ю. Коссака, 1860). Серед цих полотен є і робота російського живописця-романтика Орловського «Мазепа» (сер. 1820-х років) — можливо, автора привабив образ українського гетьмана, незважаючи на офіційну лайку на адресу Івана Степановича з церковних амвонів та університетських кафедр. Хоча слід зауважити, що атрибуція цієї картини дотепер залишається

спірною. Найбільш монументальною і потужною є картина Ораса Верне, багаторазово копійована і репродукована в графіці, та величезне полотно Луї Буланже, яке можуть побачити відвідувачі художнього музею нормандського міста Руан, — на ньому Мазепа відчайдушно бореться зі зграєю слуг ревнивого магната, що намагаються прив'язати його до коня.

Вищезгадані картини варто вважати суто символічними художніми творами, нерідко високої художньої якості, а не портретними зображеннями українського гетьмана (створення якого і не було метою вищезгаданих митців). Загалом дана тема користувалась найбільшою популярністю в Франції. У двадцятих і тридцятих роках ХІХ століття до неї охоче звертались видатні митці, після 1840 року вона перейшла до репертуару живописної «масової продукції», а найпізніша відома її реалізація була виконана вже на початку ХХ століття.

У більшості випадків митці обирали мотив прив'язаного до коня оголеного героя, втілений в різних вище перерахованих версіях. Поруч з певними, нерідко досить наївними спробами відтворення історичних польських та українських реалій (Буланже, Деверіа, Гесне, Коссак, Ольє та деякі видавці популярної графіки), переважають позачасові образи пов'язаних спільною долею постатей людини і тварини. Робилися навіть спроби ілюстрування всієї поеми Байрона (серії літографій Деверіа і Буланже у виданні Булла 1839 року, серії Юліуша Коссака і Максиміліана Геримського, численні серії популярних літографій).

У рамках поданого зібрання творів на думку більшості художніх критиків найвищу мистецьку цінність являють собою картини Жеріко, Делакруа, Верне і Буланже. Заслугою Теодора Жеріко було перш за все впровадження самої теми до живопису. Його невелика картина «Мазепа (Подолання вплав Дніпра)», ноктюрен з переважаючими різними відтінками блакитного кольору, належить до найвиразніших творів цього митця. Однак найбільшу популярність здобула картина Ораса Верне (у версії з вовками, що наздоганяють втомленого коня Мазепа). Успіх його композицій впливає перш за все із вдалого поєднання ефективно живописної форми, виграшного сюжету з надзвичайно вдалим іконографічним вирішенням. Мазепа і кінь, що його несе, виділяються як динамічна ясна пляма на тлі таємничого краєвиду, сповненого страхітливих звірів-ненажер. Зображення нагого тіла Мазепа видає спорідненість із зображенням зв'язаного Прометея з полотна Пітера-Пауля Рубенса (1613 — 1614) (про спорідненість цих двох образів у західноєвропейській свідомості — див. попередній розділ). Автор вельми красномовно протиставляє свого героя похмурим силам зла, які його переслідують. Композиція Верне є справді досконалим відповідником байронівського опису нескінченного шаленого галопу.

Хронологічно більш пізні митці, беручись за висвітлення такої специфічної теми, якою є легендарна історія Мазепа, зазвичай

приєднувались до її існуючих вирішень. Мало не весь пред'явлений комплекс зображень є такою собі внутрішньо взаємопов'язаною «сіткою запозичень».

Більшістю дослідників, які спеціально займалися питанням портретних зображень українського гетьмана, найбільш аутентичними сьогодні вважають декілька портретних зображень гетьмана, створених за його життя. З них найменший інтерес становлять загалом чудові гравюри відомих українських майстрів кінця XVII — початку XVIII століття: І. Мигури, І Щирського та Д. Галяховського («Мазепа в оточенні алегоричних фігур», «Тріумфальне знамено» тощо) — зображення гетьмана на них досить трафаретне (фігура в лицарських обладунках в центрі композиції) і дуже невелике (обличчя роздивитися майже неможливо).

Гравірований портрет Івана Мазепи (у лицарських обладунках, з вусами та невеличкою борідкою) роботи Мартіна Бернінгггота, вміщений в німецькому часописі «Die Europaïsche Fama» в 1706 році, докладно дослідив сучасний український дослідник Т. Мацьків. На його думку, цей дещо узагальнений портрет «державного діяча» все ж можна вважати аутентичним, бо він створений за життя Мазепи (цікаво, що думав сам гетьман про своє зображення в німецькій пресі, адже ця преса до Батурина потрапляла регулярно) і багатьма рисами (окрім борідки) схожий на два інші найбільш аутентичні зображення.

Ними є портрет роботи невідомого майстра початку XVIII століття, що зберігається в шведській художній галереї замку Гріпсгольм, та фреска з вітварної частини Успенського собору Києво-Печерської лаври (сама фреска загинула, але залишилися кілька мальованих копій зображення). Зображення належать до різних жанрів — відповідно парадного та «ктиторського» (Мазепа був будівничим і «ктитором» Успенського собору) портрета. Гордовито-впевнений вираз обличчя Івана Мазепи на шведському і підкреслено-побожний — на українському не в змозі приховати спільні риси обох — коротко стрижене волосся, досить довгі сиві вуса, що звисають донизу, доволі виразні очі. Зважаючи на те, що шведи не встигли побувати в 1708 — 1709 роках в Києво-Печерській лаврі, очевидно, обидва портрети писалися з однієї людини.

Наведемо також кілька словесних описів зовнішності гетьмана, зроблених людьми, що особисто з ним спілкувалися.

«Принц Мазепа вже поважного віку. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий»

(Жан де Балюз, 1704 рік).

«Мазепа своєю особою не звертав на себе уваги, тілом худорлявий, невисокого зросту, на голові мав багато польських кучерів»

(капелан полковника шведської служби принца Макса-Емануїла Вюртемберзького Йоган Барділі, осінь 1708 року).

«Мазепа у віці 64-х років, середнього зросту і дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами. Говорить із гідністю і завжди до речі; високо освічений, розмовляє латинською мовою дуже добре»

(хроніст Карла XII Густав Адлерфельт, осінь 1708 року).

«Мазепа був негарний на обличчя і виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але наші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність»

(невідомий очевидець з шведського табору, осінь 1708 року).

Звісно, на тлі деяких своїх чималих на зріст сучасників (Петра I, Августа Саксонського, Б. Шереметева) Іван Степанович (як і Карл XII, до речі) не вирізнявся великим зростом чи надто могутньою статуєю, а «гордим і суворим» його погляд, зрозуміло, ставав лише у разі необхідності. Але ось цікаве припущення, що вимагає подальших досліджень: можливо, в урочистих випадках гетьман носив перуку (це може пояснити коротку стрижку на портретах і згадки про таємничі «буклі» чи «польські кучері» у наведених вище описах).

На жаль, ми не маємо жодного достовірного опису зовнішності молодого Івана Мазепи — того самого пристрасного підкорювача жіночих сердець, у вуста котрого Джордж Гордон Байрон вклав слова:

Красень-юнак я був тоді...
 Тепер, коли вже сімдесятий
 Мені минув, не гріх сказати,
 Що в дні юнацтва золоті,
 Бувало, кожного вельможу,
 З мужів чи хлопців, переможу
 У всій привабній марноті.
 Я ж був веселий і стрункий —
 І вигляд мій не був такий
 Поморщений, як ось тепер —
 То час війни й турботи стер
 З обличчя душу, що не годні б
 Мене вже йродичі пізнати,
 Коли б могли моє сьогодні
 З м о їм учора порівняти,
 Але ж колишніх рис моїх

Іще раніше я позбувся,
 Аніж суворий вік торкнувся
 Рукою старості до них.
 Літа, як бачте, не вгасили
 Б мені ні мужності, ні сили...

Зрештою, чому б і не повірити інтуїції геніального поета-романтика...

Післямова

Наша розповідь добігає кінця. Були в ній і невеселі роздуми, і сумні сюжети, проте, сподіваюся, були й епізоди, що потішили тебе, мій терплячий читальнику, і які варто пригадати, перегортаючи останні сторінки нашої книжки. Що має містити ця післямова? Науковоподібні висновки, підсумки життя та діяльності гетьмана Мазепи? Баланс його перемог і поразок? Захоплено-горде оспівування чималих досягнень? Чаїне квиління над причинами і наслідками помилок та прорахунків? Але все це, либонь, уже багато разів зустрічалося тобі, та ще й у різних варіантах, мій ласкавий читальнику. Тому краще зробимо ось що. Автор просто спробує розповісти, що підштовхнуло його до написання певного тексту, і визначити (в присутності свого читача), ким є для нього головний персонаж книжки.

Можливо, вся справа в тому, що історія України дотепер здається багатьом людям, зацікавленим історією (а таких людей, наскільки ми можемо твердити, є значно більше, ніж тих, хто цікавиться математикою чи хімією як аматор), такою собі... «неулюбленою мачухою». Причому такою вона стала буквально у нас на очах, швидко виростаючи з сукні Попелюшки, пошитої за радянських часів. Здавалося б, після 1991 року почали якнайактивніше стиратися «білі плями», відкрилися спецхрани, безмежно розширилося коло тем, над якими можуть працювати дослідники без ризику познайомитися з чудовими кліматичними умовами Східного Сибіру чи Далекої Півночі. Проте водночас відбулося і певне (цілком закономірне, до речі) «одержавлення» курсу історії України, який тепер читається у всіх вищих та середніх навчальних закладах незалежно від їхнього профілю, фактично замінивши собою незабутній курс історії КПРС. Найкумедніше, що читається він нерідко тими самими істориками, які чи то дійсно так швидко сприйняли модну нині (до того ж сильно примітивізовану) «державницьку парадигму» рідненької історії, чи то є всі як один прямими нащадками славного українського шляхтича на прізвище Гнучкошиєнко. Найсумніше, що більшість із них свій новий курс читає достоту як старий — тобто, якщо бути відвертим, нуднувато і нецікаво. Чи не тому в масовій свідомості громадян незалежної України (особливо молодих людей) встиг

сформуватися певний стереотип історії України як чогось, що не можна читати без... великого батога у вигляді заліку або краще держіспиту (вочевидь, Винниченків «бром» виглядає сьогодні трохи архаїчно). Та й справді — ну, була у нас славна, блискуча і водночас хронологічно безмежно далека Київська і Галицько-Волинська Русь, а далі — саме лишень страждання простого народу, зрадництво проклятущої еліти, боротьба «кращих людей» «за державність» (яка в багатьох курсах історії встигла стати нашим головним ідеалом; виходить так, що народи всього світу будували собі державу, щоб у ній жити, а українці — навпаки, жили, тільки аби побудувати державу), повстання селян, подвижництво інтелігенції тощо... І якщо на цьому не надто захоплюючому, гіркому (а часом, навпаки, пересолодженому), часто одноманітному тлі вирізняються окремі невеликі фрагменти назагал не надто майстерно зробленої мозаїки (як-от «козацька доба»), то лише завдяки відчайдушному опоріві самого матеріалу, який просто не дає вищезгаданим «фахівцям» обернути себе на нудне казна-що.

Такий героїчний опір чинять не лише окремі епохи, але й деякі історичні постаті. Вони просто-таки не бажать бути звичайними чорно-білими чи злегка пофарбованими у кілька офіційних кольорів паперовими фігурками простенького театру тіней, на який перетворюється історія України в уяві бідолашного середнього «школяра» чи «спудея» наших днів. Діячам ближчого до нас ХХ століття це зробити легше — надто дискусійними все ще є багато питань, пов'язаних із їхнім життям та діяльністю. Але є ще порох і в старовинних козацьких порохівницях. Обкурена гарматним і мушкетним димом, щедро сполощена кров'ю і всипана злотом блискуча і водночас загадково-темна доба українського бароко — надто ласий шматок, аби дістатися на поталу зграї воронів і шулік. І на такому розкішно-похмурому тлі вирізняється фігура, прив'язана до розгнузданого коня, що відчайдушно мчить то дикими манівцями, то новітніми хайвеями. Його біг не спиняється ні на мить, перервати його досі не змогли ні визнані майстри копання вовчих ям та стрільби з-за рогу, ні спеціалісти з приручення диких коней, що роблять цих шляхетних тварин цілком ручними, змушують жити у визолоченій стайні і їсти собі овес, інколи поглядаючи на господаря великим розумним оком.

Це фігура людини, якій, як мало кому в українській історії, вдавалось поєднувати потужний інтелект та сильну волю з багатим внутрішнім емоційним життям. Його колосальних зусиль багато в чому не змогли перекреслити навіть катастрофи останнього року життя та правління, над його чолом одним ввижається відблиск пекельного полум'я, а іншим — небесного сяйва. Іронія в тому, що Іван Мазепа був-таки цілком земною людиною, зі своїми чеснотами та вадами. Так сталося, що саме його фігура височить таким собі надгробком козацької України

поруч із по-своєму імпозантними і цікавими, але все ж не настільки величними постатями Данила Апостола та Кирила Розумовського. Проте давно відомо, наш ласкавий читальнику, що ніщо в цьому світі не зникає і не помирає остаточно, а лише зазнає змін і трансформації. Без козацької України не було б України теперішньої. Не було б її і без безнадійно програного поєдинку Мазепиної «архаїчної республіки» і Петрової «модерної імперії». Недаремно у багатьох народів світу герої, що з гідністю програють свою битву з Долею, викликають дотепер набагато палкіші емоції, ніж задоволені своїм успіхом переможці. Успіх не завжди і не всюди був і є мірилом гідності й величі. Його солодкий присмак минає, так само як минає і пекуча гіркота невдачі.

Залишається пам'ять. Вона може чимало — може очистити від намулу джерела серця, відкрити очі, змусити піднятися з колін і жити, як личить людині, або померти за те, у що справді віриш. Свобода і Тиранія, Бунт і Поневолення, Гідність і Плазування ведуть свій вічний бій не лише на пожовклих відбитках барокових гравюр чи на сторінках книжок. Гарячий подих їхнього шаленого герцю відчували і відчують багато сердець. Сподіваюся, серед них є і серця земляків автора цієї книжки. Земляків, яким, як нам здається, мав би вже давно набриднути примітивний, не так уже й давно (в історичному вимірі) сформований образ українця-споживача, «хитрого хахла», етнографічно-шароварного типа, чия хата завжди скраю, з одвічними розмовами про сало, вареники і галушки. Такого собі недалекого «кума», який намагається компенсувати свою безталанність балачками про «найспівучішу на землі мову», «найкращих у світі дівчат» чи, зрештою, «найліпшу сивуху»... А втім, наша історія знає й зовсім інші образи — значно складніші, внутрішньо-аристократичніші, але при тому сповнені просто-таки вулканічною енергетикою. Сподіваюся, такі образи теж знайдуть свій шлях до сердець наших ласкавих читальників...

Додаток

Лист Пилипа Орлика до київського митрополита Стефана Яворського (1721)

Друкується за виданням «Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». — 1862. — № 10 (октябрь). — С. 1-28.

Ясне въ Богу преосвященнѣйшии милостивый отче Митрополитъ Резанскіи, мой велце милостивый въ духу святомъ отче, пастыру и добродѣю.

До сихъ часъ въ бѣдахъ, во изгнаніихъ, въ тѣснотахъ пришелствова

душа моя съ ненавидящими міра; теперь уклонившись и душею и сердцемъ отъ душевреднаго того пришествія, архіерейскую, Вашей святыни, миръ всѣмъ дающую, десницу духомъ лобызаю. Но речеши мнѣ ваша Святыня: «друзе, како вшелъ еси сѣмо, не имый одѣянїя, милости монаршей? «для чого спасатися мушу, чтобъ съ симъ моимъ дерзновеннымъ писаніемъ не былъ отверженъ отъ лица вашей Святыни, однакъ съ твоей реляціи, которую до вашей Святыни имѣю, яко ученикъ до учителя, яко (аще и недостойнъ уже нарещися) сынъ до отца, яко овца до пастыра, тѣмъ дерзновеннѣй прибѣгаю до вашей святыни, имъ благонадѣжнѣйшій могу быть, что ваша святыня, яко премудрѣйшій мой учитель, благоразумнѣ и наставивши и накажеша мя, яко отецъ блудному сыну объятїя своя отческія отверзеша и яко добрый и бодрый пастырь погибшую овцу обращаши, и на раму свою воспріемлеша. А понеже многіе, едны недоброхоты мои, другіе, хотящіи себе оправдати, злословнымъ своимъ донесенемъ милосердное царскаго величества сердце на болшій гнѣвъ и отмщеніе противъ мене возбудила и подвигнула, будто я единомысленнымъ и единословнымъ съ Мазепою твоей измѣны былемъ авторомъ и всѣ тайны оныя вѣдалемъ, — того ради заблагоразсудихъ предъ вашею Святынею, яки предъ самымъ прошедшимъ небеса архіереемъ, вѣдущимъ тайная сердца, все то чистою совѣстію, праведно, а не ложнѣ (погубить бо Господь всякаго глаголющаго лжу) исповѣдати, что колвекъ могу о той измѣнѣ вѣдати, яко о томъ совершеннѣй выразумѣешь, ваша святыня, съ послѣдующихъ.

Ежели Мазепа передъ тымъ, пока на службѣ царскаго величества съ войскомъ не былъ въ Полши, и пока діаволь княгиню Долскую союзомъ кумовства въ тайные съ нимъ конференціи не впровадилъ и имѣлъ якую инклинацію до противной стороны и помышлялъ о измѣнѣ, о томъ самъ Богъ, испытующій сердца и утробы, вѣдаетъ; а я внутреннѣ не моглемъ проникнути и изслѣдоваты. Однакъ видя его извнѣ являемую къ царскому величеству непоколимую вѣрность и радителные службы, по человѣческу разсудати могу, что онъ Мазепа твердъ былъ въ своей вѣрности и усердную имѣлъ къ царскому величеству любовь.

Оставляю инные того документа, единый токмо въ подтверженіе моего мнѣнїя привожду, что въ 1705 году, когда Мазепа обозомъ подъ Замостемъ стоялъ, подосланный былъ до его тайно отъ Станислава Лещинскаго съ Варшавы съ тайными прелесными пропозиціями Францишекъ волскій, котораго онъ Мазепа наединѣ выслушавъ, по авдіенціи секретной, велѣлъ его Григорію Ивановичу Анненкову за карауль взять, и тортурами о той посылкѣ прелестной и о инныхъ непрїятелскихъ намѣренїяхъ допросить, потомъ его Волскаго оковавъ, въ Кіевъ до князя Димитріа Михайловича Голицына, а писма тые прелестные до царскаго величества, одослалъ.

Якій же могъ быть по видимому болшій документъ вѣрности его

Мазепиной къ царскому величеству надъ той? Но когда онъ Мазепа стоялъ на квартирахъ зимовыхъ въ Дубнѣ, а Войнаровскій съ Иваномъ Чернишемъ резиденцію свою у двора царского величества въ Гроднѣ континуовадъ, и Димитрій Горленко, бывший полковникъ Прилуцкій, вмѣсто Гетмана съ своимъ и Кіевскимъ полками на службѣ царского величества тамъ же подъ Гродномъ zostавалъ, писалъ онъ Горленко до Мазепы съ нарочнымъ куріеромъ пространное на килкахъ листахъ письмо, въ которомъ многіе обиды, нонешенія, уничиженія, досады, коней разграбленіе и смертныя побои козакамъ отъ Великороссійскихъ начальныхъ и подначальныхъ въ то время дѣючіея выписалъ, наконецъ и тое приложилъ, будто его Горленка наказного Гетмана, кудась едучого, съ коня сопхнено и насилно съ подъ его и съ подъ прочихъ ему послѣдующихъ начальныхъ людей коня въ подводы забраны. Писалъ такожде отъ себе до Мазепы съ тымъ же куріеромъ и Иванъ Чернишъ, а въ писмѣ своемъ прислалъ заключенную копію указу царского величества, которымъ будто опредѣлено было тые два полки городовые Кіевскій и Прилуцкій, подъ комендою Димитрія Горленка бывшіе, посылать въ Прусы, ради наученія и устроенія ихъ въ регулярныя драгунскіе полки. Велѣлъ тые письма и копію указу царского величества Мазепа передъ собою мнѣ прочесть, которыхъ выслушавъ тые формальныя сказалъ слова: «якогожъ намъ добра впредь надѣяться за наши вѣрныя службы, и хтожъ бы былъ такой дуракъ, якъ я, чтобъ подъ сее время не преклонилъса до противной стороны на такіе пропозицій, якіе Станиславъ Лещинскій до мене прислалъ?»

Не по многомъ времени пріѣхалъ и самъ Димитрій Горленко въ Дубію до Мазепы съ подъ Гродни, оставивъ тамъ подъ камендою сына своего Андрея тые два полки, Кіевскій и Прилуцкій, которіи при инныхъ реляціяхъ доносилъ, и тое Мазепѣ, будто онъ, опасался, чтобъ его съ полками тѣми въ Прусы не послано и въ драгуны не устроено, чимъ бы онъ подвигнулъ на ненависть и вражду противъ себе цѣлое войско, что отъ его початокъ того регулярнаго строю учинилъса, притворилъ себѣ якуюсь болезнь и подъ покривкою оной упросилъ себѣ у енераля Рена отпускъ, будто къ дому, подаривъ ему за тое килка коней добрихъ и 300, чаю, ефимковъ.

Въ краткихъ числѣхъ по пріѣздѣ Димитрія Горленка въ Дубно, прошенымъ былъ Мазепа въ кумовство и на христины отъ князя Вишневецкого, воеводы Краковскаго, до Бѣлой Криници, котораго дочери, будучи тамъ съ маткою его княгинею Долскою, воспріемникомъ, якіе имѣлъ съ нею денные и нощныя конференцій, и если такъ малый вѣтрикъ реляціи Димитрія Горленка и Ивана Черниша поколибалъ сердце его Мазепы и до измѣны преклонилъ, или княгиня Долская прелестми своими ему оную выперевадовала, о томъ самъ единый Богъ вѣсть. Однакожъ отъ болшой части разсуждаю, что тая прелестница мѣла его обезумить.

По килкаденныхъ пированіяхъ и доволныхъ розговорахъ, повернувшись Мазепа на квартиру свою съ бѣлой Криници до Дубны, велѣлъ мнѣ писать листъ благодарственный до тоей же прелестницы княгини Долской, и послать ей ключъ циферной для корреспонденціи съ собою, отъ которой въ килка дней получилъ онъ Мазепа респонсъ и въ ономъ малую цодулку цифрами писаную, которая въ децифровани своемъ тое заключала: «Уже я гдѣ надлежитъ послала съ донесенемъ истинной в. м. пана пріязни». По прочитани тоей цедулки циферной, одобралъ оную отъ мене, ни единого мнѣ не сказавши слова.

А когда по указу царского величества рушивши съ войскомъ regimentу своего съ Дубна, прибылъ до Минска въ 1706 году, поучилъ тамъ невѣдомо черезъ кого отъ княгини Долской малое писмечко дворами писаное, въ которомъ она княгиня извещала ему о поворотѣ посланца своего отъ двору, и о посылки листу отъ якогось безыменного короля до его писаного. По прочитаню децифрованного отъ мене того писмечка взялъ къ себѣ оное и, засмѣявшись, сказалъ тые слова: «дурная баба! хочеть черезъ мене царское величество обмануть, чтобъ его величество, отступя короля Августа, принялъ въ свою протекцію Станислава и помоглъ ему до сукцессіи на королевство Полское, а онъ обѣщаетъ подать такіе способы, которыми латво можетъ царское величество Шведа побить и побѣдить. Уже я о томъ ей дурачествъ государю говорилъ, которому его величество посмѣялся. «Повѣрилъ я тому и ни единого подзору о его Мазепиной измѣнѣ не имѣлъ. А хто былъ тотъ посланецъ и якій былъ черезъ него листъ, и отъ якого короля, и въ какое время и съ якимъ отвѣтомъ отъ себе Мазепа оногo отпустилъ, о томъ я досели не вѣдаю, и не видѣлемъ его, въ чомъ свѣдитель мнѣ есть на небеси вѣренъ».

А когда Мазепа по указу царского величества рушивши съ войскомъ regimentу своего съ Минска, прибылъ въ Украину и за пришествіемъ его величества въ Кіевъ и самъ туда жъ спѣшно пріѣхалъ, давши ординановъ въ полки, чтобъ наскорѣ подъ Кіевомъ стягались, получилъ тамъ листъ отъ тоей же княгини Долской цифрами писаный, который при себѣ въ комнату спальной велѣлъ мнѣ перевести и тамъ передъ собою прочесть. А въ листѣ томъ просила она Мазепы, княгиня именемъ Станислава, чтобъ дѣло намѣренное зачиналъ, надеженъ будучи скорого себѣ цѣлымъ войскомъ Шведскимъ съ Воляня сукъкурсу и всѣхъ желаній своихъ, чого тылко претендовати будетъ, неотрицательнаго исполненія, обѣщая на тое прислать ассекурацію Станислава и гваранцію короля Шведского. Слухалъ тото листу Мазепа (яко видимо было) съ великимъ гнѣвомъ, а выслухавши, порвалъся розъяренный съ постели и началъ княгиню поносить тыми словами: «проклятая баба обезумилася: прежде мене просила, чтобъ царское величество воспріялъ Станислава въ свою протекцію, а теперь инное пишетъ; бѣснуется тая баба, хочеть мене,

ношеного и искусного птаха, обманить; на бѣду бѣ мнѣ крайнюю пошло, когда бы единой бабѣ далъ прелститься; возможное ли дѣло, оставивши живое, искать мертвого и отплывши едного берега, другого не достигнуть? Станиславъ и самъ не есть надеженъ своего королевства; рѣчь посполитая раздвоенная: якій же можетъ быти фундаментъ безумныхъ твоей бабы прелестей? Состарѣлемся служачи царскому величеству и нынѣшнему и отцу и брату его величества вѣрне, не прелести мене ани король польскій Янъ, ани ханъ Крымскій, ани Донскіе козаки; а теперь при кончинѣ вѣку моего единая баба хочетъ мене обманити!» Тое выговивши, взялъ съ рукъ моихъ оригинальное циферное письмо и переводъ его и, велѣвши принести огню, спалилъ, а до мене обратившись рекъ: «пиши до твоей проклятой бабы циорами, не выходя отсюда, въ тые слова:

«Прошу вашей княжой милости оставить тую корреспонденцію, которая мене можетъ погубити и на житій и на гонорѣ и на субстанціи. И не токмо ваша княжая милость не надѣйся, но ни помышляй о томъ, чтобъ я при старости моей вѣрность мою царскому величеству повредилъ, которую отъ молодыхъ лѣтъ моихъ досели нерушимо сохранилъ и въ опой умрѣти желаю, не хотячи и за живота, и по смерти моей, безчестного измѣнническаго пороку и имени на особу мою нанести и того ради и повторе в. к. м. прошу оставить тую корреспонденцію и болше о томъ до мене не писать».

Такій листъ циорами написанный велѣлъ при себѣ запечатать и взялъ до рукъ своихъ, который если до княгини Долской одослалъ и черезъ кого (понеже я и въ то время посланца того не видѣлъ), или инной рукою своею писалъ, о томъ Богу сосвѣдѣтельствуя не знаю.

Токможъ отъ того времени черезъ цѣлый годъ ни единого мнѣ листу циферного о тыхъ измѣнническихъ аферахъ отъ помянутой княгини до переводу не давалъ, и знатно, что для отшествія съ войсками до Саксоніи короля шведского и Станислава, оставила была тую корреспонденцію. Писала однакъ единъ листъ цифрами до его Мазепы съ Лвова, въ когоромъ для перестороги доносила ему, что она тамъ же въ Львовъ была у когось (того не упамятаю) воспріемницею съ Борисомъ Петровичомъ Шереметомъ, а сѣдячи у столу на христинахъ между тѣмъ же Борисомъ Петровичемъ и енераломъ Реномъ, вспомянула по случаю передъ нимъ Реномъ имя его Мазепы похвалнымъ словомъ, а енераль Рень, отвѣтуя ей, такожде похвално, будто соболѣзновалъ ему Мазепѣ тако: «пожалей Боже того доброго и разумного Ивана! онъ бѣдный не знаетъ что князь Александеръ Даниловичъ яму подъ нимъ рѣетъ и хочетъ, его отставя, самъ въ Украинѣ быть гетманомъ; «а она тому удивившись, вопрошала Бориса Петровича Шеремета, если то можетъ событися? Что будто и онъ когда подтвердилъ, рекла она: «и для чого жъ ништо его съ

добрихъ пріятелей не перестережетъ?» а Борисъ Петровичъ будто отвѣщаль: «не возможно, и мы сами много терпимъ, но молчать принужденны.» Выслушавъ писма того, Мазепа сказалъ: «знаю я самъ барзо добре, что они и о васъ думаютъ и о мнѣ: хотятъ меня уконтентовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, города подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людьми Украйну осадить. Якожь не треба о томъ много говорить, сами вы слышали, чога имѣете надѣяться, когда князь Александеръ Даниловичъ, въ квартири моей въ Кіевъ, во время бытности царского величества, до уха мнѣ говорилъ: «пора нынѣ за тѣхъ враговъ пріиматца.» «Другое слышали вы, якъ тотъ же Александеръ Даниловчъ публичне о княженіе себѣ черниговское просилъ, черезъ которое стелеть и готуетъ путь до гетманства». О чемъ и о инныхъ пространнѣ говорилъ, наипаче о обидахъ своихъ, а именно почиталъ онъ Мазепа за великое себѣ уничиженіе и поруганіе, что царское величество, во время пришествія своего и главной арміи своей отъ Гродни въ Кіевъ въ 1706 году, ординовалъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича съ кавалерією къ Волини, а ему Мазепѣ съ войскомъ реименту его указалъ вслѣдъ за его свѣтлостію поступать и, что его свѣтлость повелить, исполнять. А сказывалъ онъ Мазепа, будто тая кампанія на Волинь по отшествіи войскъ Шведскихъ оттуду во Саксоніи не потребна была, токмо будто его свѣтлость нарочно оную воспріять для своего возвышенія, а его пониженія, и для показанія цѣлому свѣту, что его гетмана имѣетъ подъ своею коммендою, для чога онъ былъ жалостный и вмѣнялъ себѣ тое въ безчестіе, что онъ при старости лѣтъ за такъ многіе свои вѣрныя службы (яко онъ сказывалъ) получилъ награжденіе быть подъ комендою Меншикова; наконецъ говорилъ, что не такъ бы ему жалостно было, когда бы его дано подъ коменду Шеремета, или инного якого великоименитого и отъ предковъ своихъ заслуженного челоуѣка.

Повторе вмѣнялъ онъ Мазепа и тое себѣ въ посмѣяніе, поруганіе и обману, что свѣтлѣйшій князь Александеръ Даниловичъ приговорилъ былъ съ нимъ отдать сестру свою въ супружество Войнаровскому, чога онъ будучи надеженъ черезъ килка лѣтъ ожидалъ совершенства, и не старался нигде о жену Войнаровскому, а когда предлагалъ его свѣтлости о исполненіи того приговору, то будто его свѣтлость отвѣщаль ему, что уже теперь невозможно того учинить, понеже царское величество самъ хочеть на сестрѣ его свѣтлости женитца. Кромъ того говорилъ и о инныхъ своихъ досадахъ, наконецъ рекши: «свободи мене, Господи, отъ ихъ панованя», велѣлъ мнѣ до княгини Долской отписать, благодарствуя ей за пріязнь и пересторогу.

А что Мазепа воспоминалъ вышеписанные свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича слова, а именно тые: «пора нынѣ за тѣхъ враговъ

пріиматца,» то дѣлалось тое такимъ образомъ: въ 1706 мѣ году, во время бытности царского величества въ Кіевѣ, просилъ Мазепа его величества къ себѣ на кушеве, по которомъ свѣтлѣйшій князь Александръ Даниловичъ, будучи маленько шумень и силенъ, взявъ его Мазепу за руку, сѣлъ съ нимъ на лавкѣ и приклоняся къ нему, сказалъ до уха такъ голосно, что близъ предстоящая енеральная старшина и нѣкоторые полковники могли слышать тые слова: «Гетманъ Иванъ Степановичъ, пора нынѣ пріиматца за тѣхъ враговъ,» а енеральная старшина и полковники, слыша то и видя, что тайно съ собою хотятъ говорить, когда начали удалятца, Мазепа, помааніемъ указавъ имъ на одномъ мѣстѣ стоять, отвѣтовалъ его свѣтлости единымъ словомн: «не пора», будто до уха, но нарочно голосно, въ услышаніе енеральной своей старшинѣ и полковникамъ; а его свѣтлость на тое сказалъ: «Не можетъ быть лучшая пора, какъ нынѣ, когда здѣсь самъ есть царское величество съ главною своею армеею.» Отвѣщаль Мазепа: «Опасно будетъ не сконча едной войны съ непрітелемъ, другую начинать внутреню. «Паки его свѣтлость отвѣщаль: «ихъ ли враговъ опасатца и щадить? какая съ нихъ полза царскому величеству? Прямо ты вѣрнень царскому величеству; по надобно тебѣ знаменіе тоей вѣрности явить и память по себѣ въ вѣчные роды оставить, чтобъ и впредь будущіи государи вѣдали и имя твое блажили, што единъ такой былъ вѣрный гетманъ Иванъ Степановичъ Мазепа, который такую ползу государству Россійскому учинилъ.» тѣмъ временемъ хотячи царское величество одойти до своей кватери, всталъ съ своего мѣста и пресѣкъ тотъ дискурсъ, который съ обоихъ сторонъ слышанъ былъ енеральной старшинѣ и полковникомъ; а Мазепа, проводивши царское величество и возвратившися съ послѣдствующими себѣ енеральною старшиною и полковники въ внутреню свою комлагу, вопрошалъ ихъ: если все слышали, что свѣтлѣйшій князь говорилъ? а когда отвѣщали, что слышали, сказалъ тые слова: «всегда мнѣ тую пѣсенку поють, и на Москвѣ и на всякомъ мѣстѣ; не допусти имъ токмо, Боже, то исполнить, что думаютъ.»

Преразили тые слова страхомъ сердце слышавшихъ и частое было роптаніе и переговоры между полковниками, найпаче, что, по указу царского величества, безъ всякой противности, вѣрнымъ и послушливымъ сердцемъ, козаки своими оброками служатъ далекими и долгими походами, съ последней худобы разоряются, кровь свою проливаютъ, и на разныхъ мѣстахъ, то въ Инхлянтахъ, то въ Полши, то въ Литвѣ, то въ Казанскомъ государствѣ, то въ Донскихъ городахъ, погибають и умаляютца, а за тые службы, и преждніе за турецкой войны и за теперешніе не токмо жадной нѣтъ милости, но еще и ругають насъ и уничижаютъ и бездѣлицами называютъ, и вѣрной нашей службы въ полушку не ставятъ, а наконецъ и о погибели нашей промышляютъ».

Зачалось потомъ дѣло фортификаціи Печерской, наступили

переходы черезъ Малороссійскіе города до главной арміи то рекрутовъ, то всякихъ начальныхъ особъ, то многочисленныхъ съ запасами и припасами обозовъ, а полковники съ старшиною своею часто, до гетмана приходя, жалостнѣ предлагали, что приставы у того дѣла фортификаційнаго козаковъ палками по головамъ біють, уши шпадами обтинають и всякое поруганіе чинятъ, что козаки, оставивши дома свои, косовицу и жнива, поносятъ на службѣ царского величества тяготу дней и варь, а тамъ Великороссійскіе люде дома ихъ разграбляютъ, разбирають и палятъ, жонамъ и дочкамъ ихъ насиліе чинятъ, кони, быдло и всякую худобу забирають, старшину біють смертными побоями. Надъ то два полковники, Маргородскіи и Прилуцкій, яко начальнѣйшіе и паче инныхъ большое до Мазепы дерзновеніе имѣвшіи, одозвалися съ тымъ: Миргородцкій сказалъ ему Мазепѣ: «очи всѣхъ на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти а мы достанемо въ такой неволи, то и кури насъ загребутъ». А Прилуцкій подтвердилъ тыми словами: якъ мы за душу Хмельницкого всегда Бога молимъ и имя его блажимъ, что Украину отъ ига Ляцкого свободилъ, такъ противнымъ способомъ и мы и дѣти наши во вѣчные роды душу и кости твои будемъ проклинать, если насъ за гетманства своего по смерти своей въ такой неволи зоставишь.» А когда такими переговорами часто ему Мазепѣ паприкрасилися, отказалъ имъ тыми словами: «уже я до двору царского величества о такихъ обидахъ и разореніяхъ часто и многократнѣ писалъ и, если вамъ угодно, изберѣте отъ себе до царского величества, или ты Прилуцкій ѣдь, а я отъ себе съ енеральной старшины пошлю съ тобою Орлика, и буду черезъ васъ до царского величества писать и чоломъ бить, чтобъ права и волности наши ненарушима были.» Соизволили на то всѣ, и надежны были, что онъ Мазепа обѣщанное исполнить. Но по нѣколикихъ дняхъ предложилъ намъ, будто онъ о той посылкѣ до царского величества говорилъ и совѣтовалъ съ княземъ Димитріемъ Михайловичемъ Голициномъ и будто его княжая милость ему говорилъ, что то дѣло царскому величеству не угодно будетъ, и если пошлешь, то и себѣ бѣду здѣлаешь и ихъ погубишь.

Наддѣлавши фортеци Печерской, когда уже зима надходила, распустилъ Мазепа, по указу царского величества, войско по домамъ и самъ до Батурина возвратился, гдѣ въ 1707 году получилъ онъ царскаго величества указъ ѣхать до его величества до Жолкви, куда пріѣхалъ онъ въ великій пятокъ предъ свѣтлымъ Воскресеніемъ, а по недѣли воиной былъ воинскій совѣтъ, на которомъ и ему Мазепѣ велѣно быть. Не знаюжъ, какое онъ тамъ мѣлъ неуконтентоване, понеже по томъ совѣту ни на обѣдъ до царского величества не пошолъ, а ни у себе ничего черезъ цѣлый день не ѣлъ, и когда мы, старшина енеральная по обыкновенію въ свое время тогожъ дня до его пришли, застали его велми сердитого, и ничего болшъ намъ не сказалъ, кромъ тыхъ словъ: «если бы Богу такъ вѣрнѣ и радителнѣ служилъ, получилъ быхъ наибольшое мздовоздаяніе, а

здѣсь, хотя бѣ въ аггела премѣнилъся, не моглъ быхъ службою и вѣрностію моею жадного получить благодарствіа.» Тое сказавши, велѣлъ намъ одойти до своихъ кватеръ. А на завтрѣе, чили въ третій день потомъ, посылалъ онъ Мазепа знатного товариша войскового Димитріа Думитрашка съ указомъ царского величества встрѣчь противъ казны, якая отъ Кіева до Жолкви провадилася, для одобранія съ тоеи же казны, чаю, 10000 рублей, отъ его царского величества опредѣленныхъ на заплачене за кони, которые подъ драгунію за полковые денги покуплены были. Тотъ убо Думитрашко, получа указъ царского величества въ канцеляріи, принеслъ до Мазепы купно съ листомъ отъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича до Танского полковника компанійского, а нынѣ Кіевского, себѣ данный, который онъ Мазепа видя, удивилъся и велѣлъ ему Думитрашку, тотъ часъ ѣхать съ указомъ противъ казны, а листь его свѣтлости оставить и предъ собою положить, который онъ по отъшествіи Думитрашка когда распечаталъ и прочиталъ, порвалъся съ мѣста отъ гнѣву для того, понеже въ томъ листѣ написанъ былъ до Танского ординансъ, чтобъ онъ съ кватеръ своихъ, выбравши на шесть, чаю, мѣсяцей мѣсячные денги и провіанты, ишолъ немедленно съ полкомъ своимъ до его свѣтлости; и того ради разъярившись, закричалъ тако: «Если жъ можетъ быть большое поруганіе, посмѣяніе и уничиженіе моей особѣ надъ тое! По всякъ день князь Александеръ Даниловичъ съ мною видится, по всякъ часъ съ мною конверсуеть, а мнѣ и единого слова о томъ не сказавши, безъ моего вѣдома и согласія ординансы до людей реименту моего посылаетъ! И хто жъ тамъ Танскому безъ моего указу мѣсячные денги и провіанты выдастъ, и якъ онъ можетъ безъ води моей куда нибудь съ полкомъ своимъ, которому я плачу, итѣя, а если бѣ пошолъ, то бѣ я его велѣлъ якъ аса розстрѣлять. Боже мой, ты видишь мою обиду и уничиженіе!» Тѣмъ временемъ принеслъ діаволъ вмѣсто себя съ Лвова езуиту Зарленского, а которомъ, когда ему Мазепѣ; донесено, что стоитъ въ антивамерѣ, внезапу оставилъ гнѣвъ и радостно спросилъ: «а онъ откуда явился?» Тое сказавши, велѣлъ обозному енералному Ломъковскому и мнѣ просить до себе того проклятого езуиту во внутреннюю комнату, а намъ до кватеръ своихъ одойти. Тамъ убо на единѣ съ собою затворившись, о чомъ черезъ долгое время конферовали, самъ Богъ вѣсть, понеже онъ езуита, кроме того, что его Мазепа посылалъ въ Саксонію до Станислава, болше ничего мнѣ въ Бендерѣ не объявилъ, экскузуючися присягою, на додержане секрету учиненою; однакъ я наименшой и въ тѣ пори не моглъ мѣти суспиціи о Мазепиной невѣрности къ царскому величеству.

А когда его Мазепу царское величество съ Жолкви съ благословенія памяти государемъ царевичемъ отпустилъ, въ томъ пути уѣхавши онъ нѣскольکو миль отъ Жолкви, просилъ его государя царевича, чтобъ передомъ ѣхалъ; а самъ съвернувши съ дороги, вступилъ до

единого дворца княгиня Долской, гдѣ отъ ей присланного едного ксіендза закону тринитарского заставши, мѣль съ нимъ наединѣ якуюсь конференцію, а по сконченю оной, постигъ государя царевича и континуоваль съ нимъ прележащій путь. Но ни въ то время не было у насъ о невѣрности его Мазепы къ царскому величеству жадного подзору; мнѣніе токмо имѣли что она княгиня, требуя взаимъ денегъ, для выкупленя своихъ клейнотовъ, прислала съ прошеніемъ оныхъ, о которые предъ тымъ и словесно и черезъ писма просила.

Прибывши Мазепа въ Кіевъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратился самъ до Батурина, и тамъ нѣсколко дней переживши, воспріялъ походъ паки къ Кіеву, для dokonченя фортецы Печерской, где получилъ указъ царского величества о устроеніи козаковъ, подобіемъ Слободскихъ полковъ, въ пятаки, который такъ устрашилъ и раздражилъ былъ всѣхъ полковниковъ и старшину, что цѣле отчаявшись своихъ волностей, ни о чомъ инномъ не говорили, токмо что тотъ выборъ пятаковъ, степень есть до устроенія въ драгуны и солдаты, для чого много роптали и часто собиралися до обозного енералного Ломъковского, а найпаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковникъ Миргородскій съ библіотеки Печерской взялъ былъ, а потомъ покойнику Кочубею, въ донесене царскому величеству обманническо, на погибель его бѣдного, при инныхъ ложныхъ сплетеніяхъ, объявилъ, будто тые совѣты у гетмана въ Печерскомъ бывали, и на оныхъ пакта тые Гадяцкіе вредъ полковниками и старшиною читывалися, а того въ самомъ дѣлѣ никогда не было, понеже онъ Мазепа ни единаго по себѣ знаменія, ни словомъ, ни дѣломъ, въ откровеніе внутрнихъ своихъ мыслей и всезлюбныхъ намѣреній, никому не являлъ, но покривалъ оныя притворною вѣрностію; обаче, яко ничтоже есть тайно, еже не открится, тако и мнѣ случися изслѣдовать сокровенную тую его Мазепы съ противною стороною факцію такимъ образомъ.

Въ томъ же 1707 году, сентября въ 16 день, тамъ же на службѣ царскаго величества въ Печерскомъ, писалъ я отъ Мазепы до двору его величества (не упамятаю, въ якихъ дѣлехъ) долгую экспедицію, которую писанемъ продолжилъ до ночи; а онъ Мазепа, не терпя того продолженія, часто съ внутренней своей комнаты вопрошалъ мене, если уже скончилъ, принуждая скоро окончить и сказывая, что есть еще инное дѣло. По окончаніи убо тоей экспедицій, запечаталъ я и положилъ оную на столъ предъ Мазепою, а онъ, держа рукою въ маленькой обволотѣ письмо, реклъ до мене: «княгиня Долская черезъ единого Волошина прислала тое писмечко, зашивши ему въ шапку. Я знаю, что она едножъ пишетъ, а чортъ ей просить о тую корресподенцію; когдасъ мене тая шаленая баба погубить, и не дармо сказуютъ: у невѣсты волосъ долгій, а разумъ краткій. Возможно ли есть, чтобъ она една баба дурнымъ своимъ разумомъ мене

обманила!» То рекше, далъ мнѢ тое писмечко, и велѢлъ распечатать и прочитать. А я, приступя до свѢчки, которая была умбракуломъ отъ очей его Мазепы заслонена, распечаталъ обволоту и вынялъ съ ней писмо цифрами писаное отъ княгини Долской, въ которомъ былъ заключенный маленьки листокъ подъ печатью особою, о якомъ я надѢяся, что такожде отъ княгини и не смотря на печать, распечаталъ, и увидѢлъ въ серединѢ при печати подпись Stanisław Krol, о чомъ я не скажу ему МазепѢ, прочиталъ самъ первѣе съ разсужденіемъ тотъ листокъ; а когда Мазепа видѢлъ, что я молчу и голосно ему не читаю циферного писма, сказалъ: «для чого ты долго медлишь и не читаешь? ты обыкль тые писма, до якихъ имѢешь у себе циферные ключи, и безъ перевозу читать. ОтвѢщаль я на тое: прочитаю я на потымъ и безъ ключа циферное княгини писмо, но есть здѢсь листокъ отъ Станислава, до которого не надобно ключа. «Что онъ услышавъ, сказалъ: то не возможно.» Рекля ему: «возможно, понеже есть и подпись имени его и печать. «ВелѢлъ онъ прето дати къ себѢ тотъ листокъ, который когда взялъ, увидѢлъ и прочиталъ, ужаснулься, и отъ страху съ рукъ на столъ упустилъ, рекши тые слова: «о проклятая баба, погубишь мене! «И долго седѢлъ молча и думая, а потомъ допросилъ мене: «что мнѢ дѢлать съ тымъ писмомъ, посылать ли его до царского величества, или удержатъ?» отвѢщаль я ему: «самъ, ваша велможность, изволишь разсудить высокимъ своимъ разумомъ, что надобно посылать, чимъ самымъ и вѢрность свою непоколимую явишь и болшую милость у царского величества поищешь.» А тое я ему мовилъ, не помышляя о его измѢнѢ. Замолчалъ онъ на тое, и долго молча думалъ; потомъ велѢлъ мнѢ читать листъ циферный отъ княгини Долской, въ которомъ она извѢщала ему МазепѢ, что ксіондзъ Тринитаръ, посланный отъ ей до двору Станислава въ Саксонію, выѢхаль оттуль тогожъ самого дня, якого войска Шведскіе къ Полци рушали, и повернулъся уже съ тымъ писмомъ, какое до его отъ Станислава прислала, и съ словесною информаціею, чтобъ намѢренное дѢло зачиналъ, пока войска Шведскіе зближатся къ границамъ украинскимъ; а привезлъ съ собою и трактатъ въ 42 пунктахъ для его Мазепы, и цѢлого Войска Запорожского, по которой абы онъ вѢрного кого до ей прислалъ, просила о тое. Когда я тое писмо прочелъ, припомянулъ себѢ, что хоть, а не иншіи ксіондзъ Тринитаръ, съ которымъ онъ Мазепа, Ѣдучи съ Жолкви, видѢлся и конферовалъ въ дворцѢ княгини Долской, и въ тое уже время совершенно я порозумѢлъ, что онъ Мазепа думаетъ лукавое о измѢнѢ. По прочитаню того писма, велѢлъ мнѢ оное передъ собою спалить, а самъ молчалъ долго и думалъ; потомъ сказалъ: «съ умомъ боруся, посылать ли тое писмо до царского величества, или удержатъ? о чомъ утро посовѣтуемъ, а теперъ одыди до своей кватери, и молися Богу, да якоже хочеть, устроить вещь: можетъ твоя молитва быть пріятнѣйшая, нежели моя, понеже ты по христіанску живешь. Богъ Самъ вѢсть, что я не для себе чиню, по для васъ всѣхъ и

жонъ и дѣтей вашихъ.» Тое рекши, отпустилъ меня поздно въ ночи. А я, пришедши до моей кватери и взявши денегъ два рубли, выйшолъ и роздалъ оныя старцамъ и старицамъ бѣднымъ убогимъ, лежачимъ въ куцахъ на улицѣ и въ богадѣлняхъ въ Печеркомъ застаючимъ, съ тымъ намѣреніемъ, чтобъ Богъ Всемогущій свободилъ мене отъ обстоимыхъ бѣдъ и отвратилъ сердце Мазепино отъ того лукавого предся взятія. Бранили мене старци и старици, по улицѣ лежачій, когда въ нощи толкалъ въ ихъ кущи, не милостини отъ мене надѣяся, но паче воровства опасаяся; однакожъ, слыша отъ мене не воровскіе слова, убиженны прошеніемъ отворять дверци, и пріймали подаемую себѣ милостиню. Нелицемѣрнимъ духомъ и не въ похвалу себѣ тое до вашей святини пишу, но въ откровеніе на исповѣдѣ сей совѣсти моей, что устрашались твоей измѣны, дабы въ ней зъ жоною и съ дѣтми не пропасть и не хотѣлемъ къ ней сердца моего прекланять. Но врагъ сіе сотвори, что прелщенный въ боязни согрѣшихъ.

По прешедшей той ноци сентября въ 17 день, прійшолъ я до Мазепы призванный рано, и засталъ его сѣдячого въ концѣ стола, а предъ нимъ крестъ съ животворящимъ древомъ лежачій, и когда я ему Мазепѣ предсталъ, началъ онъ до мене тыми говорить словами:

«До сего часу не смѣлъ я тебѣ прежде времени намѣренія моего и тайны твоей объявлять, якая тебѣ вчерась по случаю открылася, не для того, чтобъ я о твоей къ себѣ вѣрности имѣлъ якое подозрѣніе, понеже никогда не могу такой быть о твоей почтливости опиніи, дабы ты за толикую мою къ тебѣ милость, любовь и благодѣяніе, неблагодарствіемъ мнѣ платилъ и предателемъ моимъ былъ; но разсуждая, что ты хотя человѣкъ разумный и совести не подозрѣнной, однакъ еще молодой, и несовершенную въ таковыхъ циркументанціяхъ имѣешь експеріенцію, опасалемъся, дабы ты и съ Великороссійскими и съ нашими всякого чина людьми конверсуючи, или съ конфиденціи или съ неосторожности не вымовилъся предъ кимъ съ тымъ секретомъ, и тымъ самымъ мене и себе не погубилъ. А понеже теперъ предъ тобою не могло то утаитися, прето предъ Всевѣдущимъ Богомъ протестуюся и на томъ присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышшихъ гоноровъ, не для болшаго обогащенія, а ни для инныхъ яковыхъ нибудь прихотей, но для васъ всѣхъ, подъ властію и реиментомъ моимъ застаючихъ, для жонъ и дѣтей вашихъ, для общаго добра матки моей отчизны бѣдной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссійскаго, и для подвышшеня и разширеня правъ и волностей войсковыхъ, хочу тое при помощи Божой чинити, чтобъ вы, зъ жонами и дѣтми, и отчизна съ войскомъ Запорожскимъ такъ отъ Московской, якъ и отъ Шведской стороны, не погибли. А если бымъ для якихъ нибудь приватныхъ моихъ прихотей тое дерзалъ чинить, побій мене, Боже, въ Троицы святой единый и невинная страсть Христова, на души и на тѣлѣ.» То рекши поцѣловалъ крестъ съ

животворящимъ древомъ предъ собою лежачій. А до мене обратившись, рекль тые слова: «Держу я о тебѣ крепко и надѣюся, что а ни совѣсть твоя, а ни цнота, а ни почтивость, пи врожоная кровь шляхецкая, не допуститъ тебѣ, абысь мене пана и благодѣтеля своего зврадиль, однакожь для лучшей конфиденціи, чтобъ я о твоей вѣрности наименшого не мѣль сумнѣнія, якъ я присягнуль, такъ и ты присягни мнѣ предъ тымъ же распятымъ на животворящемъ древѣ Христомъ, что мнѣ додержишь вѣрности своей и секрету.»

Въ чомъ я указъ его Мазепы исполняя, якъ мнѣ изъ устъ своихъ говорилъ, такъ я, словамъ его послѣдуя, присягль и крестъ святой въ рукахъ его поцѣловаль.

По совершеніи присяги, дерзнулъ я сказать ему Мазепѣ тое: «съ самой присяги вижу усердную велможность вашей ревность и отческое о отчизнѣ своей и о всѣхъ насъ промышленіе и попеченіе, но хто можетъ судьбы Божіи изслѣдовать, якій онъ настоящей войнѣ предѣль положилъ и при комъ будетъ викторія? если при Шведахъ, то велможность ваша и мы всѣ щасливчи; а если при царскомъ величествѣ, то и мы пропадемъ и народъ погубимъ. «Отвѣщаль мнѣ Мазепа на тое: «яйца курицу учать! албо жъ я дуракъ, прежде времени отступать, пока не увижу крайней нужды, когда царское величество не доволенъ будетъ, не токмо Украины, но и государства своего, отъ потенціи Шведской оборонить; уже я въ Жолквѣ предлагаль царскому величеству, что если король Шведскій и Станиславъ съ войски своими раздѣлятца, и первый пойдетъ въ государство Московское, а другой въ Украину, то мы войскомъ нашимъ безсилнымъ, частыми походами и войною зруйнованымъ и умаленымъ, не можемъ оборонитця отъ войскъ Шведскихъ и Полскихъ, и того ради просидь я царского величества, тамъ же въ Жолквѣ, чтобъ принамнѣй намъ 10,000 отъ войскъ своихъ регулярныхъ въ суккурсъ изволилъ дать, а его величество мнѣ отказаль: «не токмо 10,000, но ни десять человѣка не могу дать; якъ можете, сами боронитесь. «И тое мене принудило посылать того ксендза Тринитара, капеляна княгини Долской (а о езуитѣ Заленскомъ ани вспомянулъ) до Саксоніи, чтобъ тамъ, видя якую колвекъ мою къ себѣ инклинацію, по непріятелску съ нами не поступали, и огнемъ и мечемъ бѣдной Украины не зносили; однакъ вѣрность мою къ царскому величеству поти буду непремѣнно продолжать, пока не увижу, съ якою потенцією Станиславъ къ границамъ Украинскимъ прійдетъ и якіе будутъ войскъ Шведскихъ въ государствѣ Московскомъ прогресса; и если не сила паша будетъ боронить Украины и себе, то для чого жъ имѣемъ сами въ погибель лѣсти и отчизну погубляти? и самъ Богъ и цѣлый свѣтъ будетъ видѣти, что по нуждѣ тое учинилисмо мы и, яко волный незавоеванный народъ, старалисмося о способѣ цѣлости нашей, а безъ крайней и послѣдней нужды не премѣню я вѣрности моей къ царскому величеству.

И для того заблагоразсудилъ писать къ царскому величеству и послать тотъ Станиславовъ листокъ до мене писаный въ объявленіе его величеству моей вѣрности, о чомъ ты заразъ, не отходя отсюда, напиши такъ до царского величества, яко и до Гаврила Ивановича Головкина, и въ его листѣ заключимъ тотъ листокъ Станислава въ донесеніе царскому величеству. И тогожъ времени информовалъ мене онъ Мазепа, якъ мѣю обадва тые листа къ его царскому величеству, и до сіятельнѣйшаго графа его милости Гаврила Ивановича Головкина, писалъ, которые когда я по его информаціи написалъ и запечаталъ, взялъ онъ тѣ письма до рукъ своихъ, сказывая мнѣ, что яже matka его игуменія Печерская мѣетъ у себе вѣрного слугу и отчасти сродственнаго, черезъ котораго обѣщала послать тѣ письма до Войнаровского, чтобъ онъ руками своими отдалъ царскому величеству и графу его милости Гаврилу Ивановичу. Але онъ Мазепа обманилъ мене въ томъ и, не посылая тыхъ писемъ съ листомъ Станислава, у себе удержалъ, опасаяся, чаю, чтобъ я его не предалъ, имѣя въ рукахъ своихъ документъ, и уже когда мы были на сторонѣ Шведской, отдалъ мнѣ тѣ письма запечатанные, рекши, чаю, ложнѣ тѣ слова: «я тебѣ до сихъ часъ забылъ сказать о тыхъ писмахъ, что госпожа добродѣйка matka не посылала оныхъ до Войнаровского, по удержала у себе, и передъ кончиною своею вручила внучцѣ своей, а моей племенницѣ паннѣ Маріаннѣ, и велѣла ей отдать мнѣ по смерти своей и тое сказать, что она госпожа matka просила едной по Бозѣ живучой черниці о молитвы до Господа Бога, дабы онъ самъ управилъ тое дѣло, если надобно посылать или удержать тые письма; и будто тая черница имѣла якоесь откровеніе, что если тѣ письма до царского величества пошлются, то гетманъ погибнетъ.

Писма тые съ трема грамотами царского величества, въ дѣлѣ Кочубея и Искри писанными, вложилемъ я до шкатулки, гдѣ были клейпоты жоны моей и килка тысячей червоныхъ, якую шкатулку единую тылко по баталій Полтавской до карету своей жона моя вставила, и черезъ Днѣпръ въ одной токмо сукнѣ зъ дѣтми переправилася, а всѣ мои животы въ 30 возахъ съ сръбромъ и съ грошми надъ Днѣпромъ пропали, и тымъ способомъ писма помянутые у мене остались, съ которыхъ одно до царского величества писаное, съ листкомъ прелестнымъ Станислава, до рукъ вашей святыни посылаю 1, дабы наша святыня вѣдалъ, что черезъ инструментъ того листка отворилася мнѣ сокровенная тайна факціи и коинтелленціи Мазепиной съ противною стороною, а кромѣ того листка, ни одинаго я писма отъ Станислава у его Мазепы не видѣлъ, и не вѣдалъ, если онъ съ нимъ имѣетъ корреспонденцію; и уже въ Бендерѣ, по смерти Мазепиной, явились двѣ писмѣ отъ Станислава, которые Иванъ Максимовичъ, писарь мой преждній енералный, усмотривши у Войнаровского въ квартири его гдѣсь лежачіе, тайно взялъ и мнѣ объявилъ.

На завтрѣ убо по написаню предвспомянутой до двору царского величества о томъ Станиславовомъ писмечку экспедицій, то есть сентемвря 18 день, велѣлъ мнѣ Мазепа отписать до Станислава цифрами тыми, которыми съ княгинею Долскою корреспондовалъ, а въ писмѣ томъ объявлялъ онъ Мазепа Станиславу, что указу его не можетъ исполнить и жадного дѣла не смѣетъ начинать съ тыхъ рацій: первая, что Кіевъ и инные фортецы въ Украинѣ великими гварнизонами осажены, подъ которыми козаки, якъ перепелица подъ ястребомъ, не могутъ головы поднести, а въ подтверженіе того припоминалъ онъ Мазепа, якъ за гетмана Брюховецкого гварнизоны Великороссійскіе, выбѣгая съ фортець, окрестные города и села огнемъ и мечемъ руйновали. Другая, что потенція вся царского величества въ Полци не въ такъ далекомъ разстояніи отъ Украины, якъ войска Шведскіе застають. Третья, что въ Украинѣ и начальные и подначальные, и духовные и мірскіи, якъ розные колеса, не въ единомыслномъ суть согласіи, и едны благоволятъ въ протекцій Московской, другій склонны суть до протекцій Турецкой, третій смакують себѣ побратимство Татарское, чинячи тое зъ ворожною къ Полякамъ антипатій. Четвертая, что Самусь съ прочими полковниками, старшиною и козаками, по недавныхъ бунтахъ въ сегобочной Украинѣ, опасаяся отъ войскъ Полскихъ отмщенія, не латво преклонитися могутъ до Рѣчи Посполитой, и того ради надобно первшъ старатца войско и цѣлый народъ до единомыслія припровадить, по обоимъ сторонамъ Днѣпра въ Украинѣ. Пятая, что на килка тысячей войска Великороссійского регулярного и добре екзерцитованого и мундеровнаго, всегда при боку своемъ онъ Мазепа имѣетъ, которое бодримъ окомъ смотритъ на всякіе его поступки и всякое противное начинаніе доволно есть пресѣкти. Шестое, что Рѣчь Посполитая есть еще раздвоеная и съ собою несогласная. Обѣщаль однакъ онъ Мазепа ни въ чомъ интерессомъ его Станислава и войскомъ Шведскимъ не шкодить, но всячески отъ того оберегатца, и просиль, чтобъ Ставиславъ прежде старался Рѣчь Посполитую соединить, которая бы единоголасно узнала его за пана и короля своего.

А до княгини Долской такожде велѣлъ писать, чтобъ она трактатъ той, о якомъ ознаймвала, у себе удержала, а листь отъ его писанный до Станислава экспедіовала и для переводу оногю ключъ отъ себе циферный послала.

Здѣ убо вашей святынѣ подъ совѣстію объявляю, что болшъ я писмъ отъ Мазепы предъ отшествіемъ его въ противную сторону никогда до Станислава не писалъ, кромѣ того единаго вышшепомянутого, а другого съ Ромна, когда уже мы были при Шведахъ, которые на сегобочной Украинѣ перенято, и не знаю до сихъ временъ, если онъ самъ Мазепа собственною своею рувою когда нибудь до тогожъ Станислава писалъ.

Въ томъ же 1707 году, по совершеніи фортецы Печерской, роспустивши Мазепа войско реименту своего по домамъ, отъѣхалъ и самъ

въ послѣднихъ числахъ мѣсяца ноемвря до Батурина, куда въ самый праздникъ Рождества Христова на другій день принеслъ діаволь по колядѣ езуиту Заленского, который неѣдучи просто до Батурина, сталъ за двѣ мили въ селѣ Оленовцѣ, и написалъ оттуль листь до Мазепы, даючи знать о своемъ пріѣздѣ и просячи указу, гдѣ мѣетъ стать. Поалтеровалъсь тымъ листомъ Мазепа, и призвавши мене предъ себе, сказалъ тые слова: «признаюся тебѣ теперъ, что я зъ Жолкви посылалъ ксендза Заленского до Саксоніи для провѣдованя, якъ скоро оттуль войска Шведскіе рушатъ, которого чортъ сюда принеслъ, и чекаетъ въ Оленовцѣ отъ мене на указъ, гдѣ мѣетъ стать; и если онъ сюда пріѣдетъ, то въ явный мене всѣмъ подастъ подзоръ». Тое сказавши, велѣлъ мнѣ заразъ до Оленовки ѣхать и выговорить ему Заленскому, что подъ сее время не надобно было ему такъ далеко до Батурина трудитца, но паче надлежало съ Винници о своемъ поворотѣ съ Саксоніи извѣстить и о повѣренімъ себѣ дѣлѣ выписать реляцію, а не самому ѣхать для возгнищенія въ сердцахъ подзорныхъ противного о своемъ пріѣздѣ мнѣнія; и приказалъ мнѣ его Заленского въ Бахмачъ до дворца своего запровадить. А когда я по указу Мазепы до Оленовки пріѣхалъ, и все то Заленскому выговорилъ, удивился онъ, что о томъ секретѣ уже знаю, о якомъ ни единъ духъ, ни же самъ Войнаровскій прежде сего вѣдалъ, яко ему въ Жолквѣ Мазепа сказывалъ. Потомъ причину своего пріѣзду донеслъ мнѣ, что онъ, вѣдая о зѣздѣ въ дни сіе праздничные полковниковъ и старшинъ съ повѣншованемъ гетмана нарочно на тотъ зѣздъ до Батурина поспѣшалъ, дабы моглъ унѣверсалъ Станислава до цѣлой Украйны выданный, а чрезъ его присланный, всѣмъ объявить и словесно всякими волностями и королевскимъ особливимъ прирѣніемъ и милостію асекуровать. Выслухавши я тоей реляціи, взялъ его Заленского зъ Оленовки и запровадилъ въ Бахмачъ до дворца, откуда, по указу Мазепы, два разы тогожъ Заленского до его на Гончаровку привозилъ, разъ для авдіенціи, а другій разъ для абшейту; при которой своей авдіенціи отдалъ Заленскій Мазепѣ унѣверсалъ Станислава до цѣлой Украйны, въ якомъ онъ мужество, храбрость и отваги Войска Запорожского похвалялъ, разширеніемъ и примноженіемъ правъ и волностей обнадеживалъ и отческимъ сердцемъ подъ свою протекцію цѣлый народъ пригорнуть обѣщалъ и возбуждалъ, дабы всѣ до его, яко до ласкаваго на себе отца в дѣдичнаго пана своего, прибѣгали, подъ головою предостойнѣйшого вожда своего и о изверженіи съ шеи своей ига Московского старались, при скорой непобѣдимыхъ войскъ шведскихъ и полскихъ помощи. По отданю до рукъ Мазепы того унѣверсалу, чинилъ онъ Заленскій реляцію о войскахъ шведскихъ, якъ великіе и мундеровные и что король шведскій едноєю стороною отъ Литвы намѣриваетъ ити на Москву, а Станиславъ зъ другой стороны отъ Полци подъ Кіевъ, съ которымъ будто мѣла и Орда, черезъ посланника Турецкого въ помощь деклярованная, лучитися. Листу жадного приватного отъ Станислава онъ

Заленскій не мѣлъ, и Мазепа, когда его отпускалъ, ничего до Станислава не писалъ, токмо велѣлъ ему Заленскому въ Винницѣ неисходно зоставать до далшой вѣдомости. И тотъ то единый токмо былъ пунктъ праведный о Заленскомъ въ донесеній покойника Качубея, въ прочіихъ же едино была сплетеніе или мнѣніе безъ всякихъ доводовъ.

По отъездѣ езуиты того Заленского, рассуждалъ я всегда въ умъ моемъ, что тая Мазепы съ противною стороною корреспонденція на крайнюю когдась мене наразить погибель, если царское величество съ подлинныхъ документовъ довѣдается. И того ради всегда снѣдалемъся внутреню боязнію, страхомъ и скорбію, а смотря на жону и дѣти мои, по всякъ день часто воздыхалемъ, чтобъ съ собою и ихъ не погубить, и когда колвекъ жона моя вопрошала мене о причинѣ такъ частого и тяжкого воздыханія, отвѣтовалемъ ей, что грѣхъ моихъ ради, которыми Бога Создателя моего прогнѣвилемъ, съ жалю воздыхаю. Не вѣрила тому жона моя и всегда мене и любовію и прошеніемъ своимъ до объявленія себѣ скорби моей убиждала, однакъ обязанный будучи присягою никогда предъ нею, съ тымъ секретомъ, не выдадемся, ажъ до самого того дня, якого Мазепа до Шведовъ съ Батурина выѣзджалъ, въ который объявилемъ я ей, для чого я такъ часто воздыхалъ и въ якую теперъ сторону идемъ, рекши ей наконецъ тые слова о Мазепѣ: «и самъ згинетъ, и насъ погубить:» что и исполнилося. А между тою моею предъ воспоминаutoю боязнію и скорбію рассуждалемъ еще и тое, что онъ Мазепа, не мѣючи о той своей факціи жаднаго согласія съ старшиною енеральною и полковниками, не можетъ самъ безъ нихъ и безъ войска едною своею головою явственню царскому величеству измѣнить, токмо и противную сторону склонностію своею лститъ, и царскому величеству вѣрность свою являетъ, метаяся на обѣ стороны для охраненія Украины.

Вскоре по отѣздѣ того Заленского, въ новомъ уже 1708 году въ первыхъ числѣхъ мѣсяца февруарія, воспріялъ Мазепа, по указу царского величества, военный походъ до Бѣлой Церкви, въ которомъ получилъ онъ перестрогу отъ Качубею съ пунктами отъ его черезъ полковника Ахтирского до двору царского величества посланными, между якими былъ особный пунктъ о Заленскомъ, который барзѣй еще мене устрашилъ, и отъ того времени началъ былъ я думать о способахъ салвованя себе отъ подлежащихъ бѣдъ, по отвсюду одержимъ былемъ стужающими умъ мой мыслями, понеже когда я помышлялъ въ подтверженіе покойника Качубея донесеня черезъ кого нибудь царское величество перестеречь, съ одной стороны устрашала мене жадного въ рукахъ на писмѣ доводу не имѣющого великоросійское жестокое и въ цѣломъ свѣтѣ необыклое право, черезъ которое многи невинныи часто погибають, а именно «доводчику первый кнутъ.» А до того и самъ мене Мазепа многажды тыми упоминалъ сюда ми: «смотри, Орликъ, чтобъ еси мнѣ додержалъ вѣрности; вѣдаешь ты въ какой я у царского величества милости; не

замѣняютъ тамъ мене за тебе: я богатъ, а ты убогъ, а Москва гроши любить; мнѣ ничего не будетъ, а ты погибнешь.» Яко въ Бендерѣ, когда Войнаровскій, по указу его Мазепы, не токмо мене оскорбилъ, но и на житіе мое настоевалъ, а я жалостнѣ ему выговаривалъ: «такое ли есть за вѣрность мою награжденіе?» отказалъ онъ: «еслибъ ты мнѣ не былъ вѣренъ, то такожь бы погиблъ, якъ и Кочубей,» и того ради принужденъ я былъ отъ него удалитца до Ясъ.

Зъ другой стороны, представляла мнѣ совѣсть христіанская присягу мою, которою на вѣрную службу ему Мазепѣ единому, яко гетману и пану своему (понеже царскому величеству будучи иноземцемъ и пришелцемъ въ Украину, а ни на подданство, а ни на вѣрность, никогда не присягалемъ,) обовязанный былемъ, и того ради почиталемъ себѣ въ мысляхъ моихъ за пагубу душевную не токмо клятвопреступникомъ, но и предателемъ пана и добродѣя своего, быть, и воздать ему неблагодарнымъ сердцемъ злая возъ благая, ненавѣсть за возлюбленіе и за хлѣбъ ядъ смертоносный.

Наконецъ, ставалъ мнѣ всегда въ мысли покойникъ Мокріевичъ, который будучи въ томъ же, въ якомъ и я былемъ, писарства енералного чину, у гетмана Деяна Многогрѣшнаго, чи праведно, чили неправедно, Богъ вѣсть, обвинилъ его, гетмана своего, о противные государству Россійскому съ Дорошенкомъ пересилки и согласія и предалъ его лестію въ ссылку въ Сѣбирь; а якуюжь напотымъ за тое имѣлъ честь? и уряду писарского отъ Самуйловича лишился, и зъ Украины изгонимый былъ, и на всякомъ мѣстѣ чрезъ все житіе свое предателствомъ укораемый и поносимый былъ и отъ мирскихъ и отъ духовныхъ особъ, найпаче отъ блаженныя памяти преосвященнаго архіепископа Чернѣговского Лазара Барановича, который, когда колвекъ его Мокріевича въ церквѣ или на обхожденіи видѣлъ, во услышаніе всѣмъ и ему самому именовалъ его Юдою, пана своего предателемъ, а сыновъ ехиднинымъ порожденіемъ, и когда антидору ему давалъ, всегда обыкль былъ тые мовить слова: «и Христось подѣ хлѣбъ далъ, и по хлѣбѣ вниде вонъ сатана.»

И съ тыхъ прето мѣръ разсуждая и жестокость уложенія Великороссійского на донощиковъ узаконеннаго и душе-пагубное клятвопреступленіе и бесчестный и мнѣ и дѣтемъ моимъ предательства порокъ, колибаемъся умомъ и беспокойными по всякъ день мыслями. А тѣмъ временемъ получилъ въ Бѣлой Церкви Мазепа першъ въ собственноручномъ царского величества писмѣ, потомъ въ публичныхъ грамотахъ, милостивое егожь величества обнадеживане, что какъ Кочубею, такъ и впредь иннымъ на непорочную его Мазепы вѣрность клеветникомъ, никакая вѣра не подастся, но всякъ таковой воспріиметъ достойную казнь. Якое царского величества обнадерживане отвратило мене отъ тыхъ мыслей, а найпаче кода видѣлемъ его Мазепу великою боязнію одержимаго и въ словахъ кающагося того своего начинанія. Но

тое покаянiе въ скорѣ премѣнилось въ раскаянiе, понеже обозный енералный Ломѣковскiй и полковники Миргородскiй и Прилуцкiй, до которыхъ присовокупилъся на потымъ и Лубенскiй, видя Мазепу въ боязнѣ и въ небезпеченствѣ, часто ему въ Бѣлой Церквѣ стужали, чтобъ и о своей и о общей всѣхъ цѣлости промышлялъ, обѣщая, при его достоинствѣ и при оборонѣ правъ и волностей войсковыхъ до крове, стоять, и въ наиболшомъ нещастю не отступать его, яко вожда и рейментара своего, а чтобъ о постоянной ихъ къ себѣ вѣрности и доброжелателствѣ не усумнивалъся, просили его о клятвенную роту, съ которой бы могли ему на вѣрность свою присягнуть, соизволилъ Мазепа по долгомъ себѣ о томъ стужанiи, и велѣлъ обозному енералному Ломѣковскому, абы онъ самъ такую, акая имъ угодна будетъ, клятвенную роту написалъ.

Исполнилъ тое Ломѣковскiй по согласiю своихъ единомыслениковъ, и написаную отъ себе роту подалъ Мазепѣ, которую онъ исправивши и призвавши ихъ тамъ же въ Бѣлой Церквѣ предъ себе, одобралъ отъ нихъ на вѣрность къ себѣ въ избѣ своей приватне присягу съ цѣлованiемъ креста и Евангелiа святаго, а потомъ и самъ на томъ же Евангелiи присягль имъ въ таковыхъ же терминахъ, якъ и предъ мною въ Печерскомъ присягалъ. И для того-то, по многократныхъ царского величества указахъ, полковника Миргородского Мазепа подъ арештъ не бралъ, по всячески его охоронялъ, понеже онъ былъ съ нимъ въ согласiи поприсяжномъ. Я убо расуждая, что тая Мазепина съ противною стороною факцiа можетъ по времени укрѣнитца и свое воспрiять совершенство, когда енералная старшина и полковники почали уже приступать къ единомыслию, умыслихъ былъ оную пресѣкъ такимъ образомъ. Былъ тамъ же въ Бѣлой Церквѣ при канцелярiй нашей войсковой единъ подъячiй отъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича, для наученiа Малороссiйскаго языка и писма данный, которого я хотѣлъ крестнымъ цѣлованiемъ на секретъ обовязать и послать до свѣтлѣйшаго князя съ донесенiемъ тайнымъ, дабы отъ царского величества была якая особа знатная прислана для одобрания присяги отъ гетмана, енералной старшины, полковниковъ и сотниковъ, понеже гетманъ, будучи оклеветанъ отъ Кочубея, въ великой боязнѣ и отчаянiи милости монаршеской зостаеть, а старшина енералная и полковники часто ропщутъ за многiе обиды и нарушенiя правъ и волностей своихъ. И такимъ способомъ намѣривалъ я, безъ поврежденiя совѣсти и присяги моей, и факцiю Мазепину пресѣкъ и старшину всю отъ оной отвратить, но тогожь времени пришла вѣдомость, что Кочубея и Искру безъ всякого розыску на пытку брано, кнутовано и мучено и обѣщано ихъ прислать къ Мазепѣ для воспрiятiя смертной казни; якая вѣдомость мене утравила, и того ради принужденъ я былъ оставить тое умышленiе, опасаяся такой же и на себе погибели. *Felix quem faciut aliena pericula cautum.*

Объявляю тое вашей святынѣ подѣ совѣстию по самой истинѣ; а если бымъ въ томъ предѣ вашою святынею лгаль, да разрушитъ мене Богъ до копца.

Перешоль потымъ Мазепа съ войскомъ реименту своего съ сегобочной Украины на тамтую сторону Днѣпра, где, когда получилъ вѣдомость, что король Шведскій отъ Смоленска обратился къ Украинѣ, сказалъ тые слова: «діаволъ его сюда несеть! всѣ мои интереса превратитъ, и войска Великоросійскіе за собою внутрь Украины впровадитъ на послѣднюю оной руїну и на нашу погибель!» — А въ томъ времени одобраль онъ Мазепа царского величества указъ, чтобъ съ войскомъ реименту своего шоль въ слученеса, чаю, съ енераломъ Инфлянѣтомъ для паленя въ полку Стародубовскомъ некрѣпкихъ городковъ, сель, гуменъ и млыновъ ординованого, но онъ Мазепа иначе себѣ тотъ указъ тлумачиль и мнѣль, будто его къ енералу тому хотять приманить и къ рукамъ своимъ прибрать, и того ради велѣль Миргородскому, Прилуцкому и Лубенкскому полковникамъ до обозного енерального Ломъковского собратца, до которыхъ и мене послалъ, и велѣль имъ предложить, если мѣють по указу царского величества въ злученеса сътымъ енераломъ итить. Отказали на тое всѣ единогласно, чтобъ не ишоль, и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и старался съ нимъ злучится при границахъ, чтобъ не допустить войскъ Великоросійскихъ въ Украину; просили токмо его о объявленіе, чего имѣеть съ цѣлою Україною и Войскомъ Запорожскимъ надѣяться, на якомъ фундаментѣ тую онъ махину заложиль. Извѣщаль онъ Мазепа на тое съ гнѣвомъ тыми словами: «для чого вамъ о томъ прежде времени вѣдать? спуститесь вы на мою совѣсть и на мое подлое розумѣшко, на которомъ вы не заведетесь болшъ; я по милости Божой мѣю розумъ единъ, нижъ вы всѣ;» и обративши до Ломъковского сказалъ: «ты уже свой розумъ выстарѣль,» а на мене: «у того еще розумъ молодой, дитинный; «а о посылкѣ до короля Шведского отвѣтоваль: «самъ я буду вѣдать, якого часу послать;» и съ гнѣвомъ вынявши съ шкатулы своей унѣверсаль Станислава отъ Заленского принесенный, велѣль мнѣ предѣ ними прочитать, зъ которого были контенты.

Въ скорихъ потымъ числехъ пришоль дворъ царского величества до Глухова при пѣхотѣ, откуда писано многократнѣ до Мазепы, чтобъ давши кому инному вѣрному коменду надѣ войскомъ, самъ пріѣжджалъ въ Глуховъ для совѣтовъ, въ таковомъ состояніи часто потребныхъ.

Требоваль онъ Мазепа и въ тѣ пори совѣту своихъ единомышленниковъ, если мѣеть ѣхать до двору царского величества въ Глуховъ; но они скрикнули его, что если поѣдешъ, то и себе и насъ и Украину погубишъ. А тое онъ чиниль, чаю, искушая и предлагая имъ склонность свою внѣшнюю до отъезду въ Глуховъ, а внутрѣ о томъ и не

помышлялъ, понеже всегда донесене о себѣ Кочубея въ умѣ мѣючи, опасался и мнѣлъ, будто его хотятъ министры къ себѣ приманить и, къ рукамъ прибравши, дѣло Кочубеево отновить и розыскать, найпаче когда мѣлъ вѣдомости съ Полци, что тамъ всюда о его Мазепиной съ Станиславомъ согласіи и факціяхъ прославилося и рознеслося, и того ради притворилъ онъ себѣ было болѣзнь, и оною предъ министрами царского величества екзскузовался. —

А когда обозный генералный Ломѣковскій и полковники помянутіи часто Мазепѣ стужали о посылкѣ до короля Шведского, ординовалъ мене до нихъ одного вечера, чтобъ крайнѣ постановили, если посылать или оставить тую посылку, чаю, и въ тѣ нори ихъ искушал; о чомъ когда я имъ предложилъ, отвѣщаль Ломѣковскій именемъ своимъ и прочіихъ жалѣяся на такую его Мазепы оспалось и умедленіе, что на многократные ихъ предложенія и прошенія не токмо давнѣй не посылалъ и не одозвался до короля еще при границахъ, и тымъ своимъ умедленіемъ на руину и на всенародное кровопролитіе впровадилъ всѣ силы Великоросійскіе въ Украину, по и теперъ, когда уже подъ посомъ Шведы зостають, невѣдомо для чого медлитъ. Возвратилъса я отъ Мазепы съ тоєю отъ нихъ реляцією, которой онъ выслухавши, розгнѣвалъса и сказалъ: «знаю я, что не хто иншій тое переговориваетъ, токмо тотъ чортъ лысый Ломѣковскій» И призвавъ ихъ къ себѣ, зъ великимъ гнѣвомъ сказалъ: «вы не совѣтуете, токмо о мнѣ переговоруете; беря васъ чортъ! я, взявши зъ собою Орлика, до двору царского величества поеду, а вы хочъ пропадайте.»... умягчившися, и оставивши гнѣвъ, вопрошалъ ихъ, если посила... до короля. Отвѣщали они: «якъ же не посылать? давно тое надлежало учинить, и теперъ не треба откладать.» — Услышавъ тое Мазепа, велѣлъ того жъ часу Быстрицкого призвать, и при всѣхъ насъ присягнуть ему на секретъ, а мнѣ приказалъ написать ему инструкцію до графа Пицера Латинскимъ діалектомъ, зъ которой учинилъ переводъ по нѣмецку атиекаръ его Мазепы, и съ тымъ переводомъ, ни такимъ ни сякимъ безъ подпису, безъ печати и безъ жадного ни до короля, ни до Пицера писаного листу отъ себе, выправилъ назавтрѣ Быстрицкого, придавши ему за толмача одного невольника Шведского: а въ той инструкціи, ни подписаной рукою Мазепы ни припечатаной, объявлялъ онъ Мазепа великую свою радость съ пришествія королевского величества въ Украину, просилъ себѣ, Войску Запорожскому и всему народу о протекцію и о свободженіе отъ тяжкого ига Московского, предлагалъ великое свое небезпеченство, и такожде просилъ о скорое прислане помощественного себѣ для обороны войска, для которого переправы обѣщаль онъ на Деснѣ у пристанѣ Макошинской паромы мѣти въ готовности. Повернульса вскорѣ Быстрицкій съ устною реляцією, что самъ король обѣщаль до тоей пристани съ войскомъ поспѣшить въ придучій пятокъ, то есть 22 октоврїя. На который день надѣяльса и ожидалъ Мазепа пришествїа

королевского, но не получилъ совершенства своей надежды. А въ 23 день того-же октовріа, въ субботу, прибѣгъ Войнаровскій въ Борзну до Мазепы, избѣгши тайно отъ свѣтлѣйшого князя Александра Даниловича, и объявилъ, что его свѣтлость завтра въ недѣлю будетъ въ Борзнѣ на обѣдъ и будто онъ Войнаровскій для того, оставивши свои возы и челядь, тайно отъ его свѣтлости бѣжалъ, что нѣякій офицеръ Нѣмецкой породы другому офицеру въ кватерѣ его, Войнаровского, тые слова говорилъ: «пожался, Боже, тыхъ людей: завтра они будутъ въ кайданѣхъ.» О чомъ если онъ Войнаровскій слышалъ, или былъ отъ Мазепы для прелщенія насъ такъ говорить о томъ научоный, досели не знаю. По полученію той вѣдомости о близости свѣтлѣйшого князя и о пришествіи его свѣтлости наутрѣ въ Борзну, порвалься нечаянно Мазепа, якъ вѣхоръ, и поспѣшилъ въ вечеръ, поздно того-жъ дня въ субботу до Батурина, а на завтрашній день въ недѣлю рано, 23 октовріа, переправившись чрезъ Сеймъ рѣку, прибылъ вечеръ до Коропа, где перепочовавши, рано въ понедѣльякъ 24 того-жъ переправшися нагле черезъ Десну и въ ночи прибылъ до regimentу Шведского драгунского, за Орловкою въ одномъ селѣ стоячого на кватерахъ, откуль обозного енералного Ломѣковского и мене выправилъ до короля, а и самъ вскорѣ туда жъ поспѣшилъ. —

А когда переправившись Мазепа съ войскомъ Шведскимъ черезъ Десну, получилъ первую вѣдомость о взятю и спаленю Батурина, жалоснимъ былъ, и сказалъ тые слова: «злые и несчастливые наши початки! знатно, что Богъ не благословитъ моего намѣренія, а я тѣмъ же Богомъ засвидѣтельствуюся, что не желалемъ и не хотѣлемъ Христіанского кровопролитія, но постановилъ былъ у себе въ намѣреніи, пришедши въ Батуринъ съ королемъ Шведскимъ, писать до Царского величества благодарственный за протекцію его листъ и въ немъ выписать всѣ наши обиды преждніе и теперешніе, правъ волностей отягіе, крайнее разореніе и предуготованную всему народу пагубу, а наконецъ приложить, что мы какъ свободнѣ подъ высокодержавною царскаго величества руку для православного Восточнаго единовѣрія приклонилися, такъ, будучи свободнымъ народомъ, свободнѣ теперь отходимъ, и за протекцію царскому величеству благодарствуя, не хотимъ руки нашей на кровопролитіе Христіанское простирать, но подъ протекцію короля Шведского совершеннаго нашего освобожденія будемъ ожидать, которое онъ Мазепа (яко самъ сказываль) надѣялся не войною, но покоемъ, черезъ трактатъ получить, и будто хотѣлъ короля Шведского всякими способами до тогожъ съ царскимъ величествомъ покою преклонять. — О безумія! А потымъ тые слова сказалъ: «уже теперь въ нынѣшнемъ нашемъ несчастливомъ состояніи всѣ дѣла иначе пойдуть, и Украина Батуриномъ уstraшенная боятиса будетъ едно съ нами держать. Велѣлъ однако, по прошенію полковниковъ, унѣверсалы свои въ города писать и выписать въ нихъ причины, для якихъ онъ, отступя отъ царского величества,

одыйшолъ въ протекцію короля Шведского. А прибывши до села Бахмача, першъ самъ публично на Евангеліи святомъ присягль предъ всѣми енералною старшиною, полковниками, сотниками и знатнымъ товариствомъ, что онъ не для приватной своей ползы, но для общаго добра цѣлой отчизны и Войска Запорожского принялъ протекцію короля Шведского; потомъ всѣмъ енеральной старшинѣ, полковникомъ и сотникомъ и всему знатному товариству казалъ присягль на вѣрность къ себѣ и натуужъ короля Швецкого протекцію.

А что онъ Мазепа, въ тѣхъ же своихъ унѣверсалахъ, велѣлъ приложить, будто онъ отъ зычливыхъ себѣ съ министровъ царского величества пріятелей мѣлъ перестороги, тоя вашей святынѣ истинѣ подъ клятвою душевною объявляю, что жаденъ съ министровъ ани о измѣнѣ его Мазепы не вѣдалъ, ани его ни въ чомъ не перестерегалъ, но такимъ образомъ тое дѣялося, яко съ тоей реляціи вырозумѣшъ ваша святыня.

Посылалъ онъ Мазепа съ Борзны до двору царского величества въ Глуховъ съ писмами канцеляристу войскового Болбота, но которого оттуду возвращеніи объявлялъ намъ всѣмъ, будто единъ съ министровъ царского величества, а другій съ канцелляріи истинныи его пріятели, черезъ того жъ канцеляристу Болбота перестерегали его Мазепу, чтобъ до двору царского величества не ѣхалъ, по, паче своей и цѣлого народа Малоросійского цѣлости всякую усмотрилъ охорону и старался, дабы всякъ, хто что мѣтетъ, въ безопасныхъ мѣстѣхъ въ землю закопалъ, понеже въ такомъ состояніи, не надѣяся въ Украинѣ жадного постоянства, царское величество намѣренъ есть и о Гетману и о всемъ народѣ вещь якуось противную устроить. И будто тотъ же министеръ и нихтось зъ канцелляріи черезъ тогожъ канцеляристу Болбота обовязали его Мазепу совѣстію, дабы о той ихъ пересторогѣ нихто не вѣдалъ. Реляція тая Мазепы утрашила насъ всѣхъ, который напотымъ и унѣверсалами своими велѣлъ тоежъ предъ народомъ оголосить, но солга неправду себѣ, яко мнѣ послѣ жде, въ 1714 году, тая его хитрость и прелѣсть открылася такимъ способомъ. Когда покойникъ король Шведскій съ Турецкой земли черезъ Мултанскую путь свой до Помераніи управлялъ, а я, послѣдуя его величеству, вступилъ въ духовномъ дѣлѣ до Букурештѣ, — знайшолъ тамъ канцеляристу Болбота, готующагося въ монастырь на монашеское житіе, съ которымъ черезъ два дни тамъ конверсуючи и о измѣнѣ Мазепы, такожде и о нещастію нашомъ дискуруючи, вспомануемъ между инными вещами и о той пересторогѣ, пытаемъ его: если то была правда? который подъ совѣстію объявилъ мнѣ, что Мазепа, посылая его въ Глуховъ до двору царского величества самъ единъ на единѣ, приказывалъ ему, чтобъ всячески тамъ старался довѣдатца, якъ о немъ розумѣютъ и для чого указы засылаютъ, чтобы до двору ехалъ. Где онъ Болботъ, по указу Мазепы, о всемъ томъ провѣдовалъ, но ничего ни отъ кого противного о

немъ не слышалъ о вашемъ князѣ. Григорій Федоровичъ Долгорукой истиннымъ сердцемъ чрезъ его-жь Болбота совѣтовалъ ему Мазепѣ, чтобъ ничего не опасаяся, якъ наискорѣй ѣхалъ до двору, представляя и душу и совѣсть свою въ закладъ ему въ томъ, что царское величество ни единого сумнѣнія о его вѣрности не имѣетъ и не слушаетъ никого, если кто о немъ плутаетъ. Тое жъ самое и секретарь Ореховскій о неизреченной царского величества къ нему Мазепѣ сказывалъ предъ Болботомъ милости, равной или болшой еще, нежели къ князю Александру Даниловичу, и совѣтовалъ, чтобъ жители Украинскіи опасны были отъ Шведскихъ хитростей и животы свои въ землю закопывали, или на инныхъ мѣстѣхъ непроходныхъ хранили, понеже Шведы всюду цѣлостію добръ и всякихъ прибытковъ въ унѣверсалахъ своихъ народы обнадеживаютъ, а обнадеженныхъ потомъ рабуютъ и все граблять. — Но тое все Мазепа иначе перевернулъ и для прелщенія першъ насъ словесно говорилъ и Болбота тое жъ сказывать присягою обовязалъ, а потомъ, для устрашенія и возмущенія народа, унѣверсалами публиковати повелѣлъ.

Тое все отъ начала даже до конца измѣны Мазепиной праведнѣ предъ вашею святынею, аки предъ самымъ испытующимъ сердца и утробы Богомъ, подъ тайною исповѣди изьявляю, неправду аще подзрѣхъ въ сердцу моемъ, да не услышитъ мене Господь.

Розсудить убо, ваша святыня, съ тоей моею реляціи высокимъ своимъ розумомъ, якая моя большая вина на инныхъ и естли я въ томъ прегрѣшилъ, что по случаю черезъ подосланный Станислава листокъ тайну факціи Мазепиной предъ тымъ отъ мене сокровенную взслѣдовавши и обовязанымъ отъ его до додержаня секрету будучи, тое учинилъ, что мнѣ мой властелинъ повелѣвалъ, то я тымъ самымъ самъ единъ ему Мазепѣ не моглемъ быти оказіею до измѣны, и до отшествія въ противную сторону, а ии онъ самъ Мазепа дерзнулъ бы съ еднкою моею головою одыйти, естли бы прочіи съ енеральной стороны, обозный енеральный Ломъковскій, и съ полковниковъ — Миргородскій, Прилуцкій и Лубенскій до той его факціи не присовокупилися, яко первѣйшіи и началнѣйшіи въ Войску Запорожскомъ особы, и за собою старшины своей съ полками своими не потягнули и тѣмъ его Мазепу въ зломъ намѣреніи не утвердили.

Вѣдалемъ я о той тайнѣ, по случаю мнѣ откровенной, принужденный былемъ указомъ и страшною Мазепы присягою, а до того и прелестми взаимнѣ присягнуть на вѣрность, не открилемъ никому тайны, сохранялъ я певреждениѣ вѣрность, яко слуга пану, яко иноземецъ и креатура своему благодѣтелеви, и долженъ былемъ тое сохранить, понеже натура мнѣ тое сама съ предковъ моихъ дала не быть придателемъ, и всякому надъ собою властелину вѣрнымъ быть; дозналъ того по мнѣ вѣчно достойныя памяти король Шведскій, для чого отъ его былемъ и почитаемый и любимый. Я убо единъ иноземецъ тайну тую вѣдалъ, и

единъ я не могль никакого вреду царскому величеству здѣлать, бо unusnullus [один я — ніщо — Д.Ж.]; для чого жъ прочіе Украинскіи сыны, ревностное отчизны своей исчадіе, царского величества вѣрныи съ отцевъ своихъ подданныи, тайную тую сами изслѣдовали, изслѣдовавши для чого не открыли, по паче оную присягою своею подтвердили и до крове примазепѣ за права и волности стоятъ цѣлованіемъ Евангеліа святого обовязалися? Благопривѣтствую убо имъ полученной милости монаршой и не завѣдую такого щастя, токмо надъ нещастемъ своимъ уболѣваю, что я единъ одерженъ есмь отъ лица помазанника Божія, изгнаніе съ фамилією моею стражду, не имѣя града пребывающаго. Старалемъся о милосердіи царского величества черезъ святѣйшого патріарху Іеросалимского, черезъ блаженныя памяти господаря и воеводу Мултанского, Константина, черезъ Константина и Михайла Кантакузиновъ, по въ томъ моемъ стараню, суетныи мои были труды. Теперъ убо отчаявся въ людской помощи, всякія надежды единаго ходатая Богу и человѣкомъ царя царствующимъ, Христа Господа, до Христа Господня царского величества представляю, той за мною вопіетъ на крестѣ: отпусти. Той, милосердствуя о грѣшникахъ, до милосердія возбуждаетъ сердце монаршое; будѣте милосердны, якоже и отецъ вашъ небесный милосердъ есть, той и наказуетъ и устрашаетъ: аще не отпустѣте человѣкомъ согрѣшенія ихъ отъ сердець вашихъ, ниже Отецъ Мой, Иже есть на небесѣхъ, отпуститъ вамъ согрѣшенія вашихъ. Петру повелѣнно до седмъ десять кратъ седмицею отпущати согрѣшающимъ. Вѣрую, яко повелѣнное исполнить милосердное сердце Петрово. А вашей святыни покорно прошу, аще можеша, помози мнѣ по древней своей милости и отческой любви, которой себе навсегда вручаю.

Вашой святыни нижайшій слуга Idem qui pridem.

1/12 Іюня 1721 г.

Джерела та література

Публікації джерел:

Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — Т. 2 — 3. Приложения. — М., 1822.

Величко С. Літопис. — К.: Дніпро, 1991.

Вивід прав України // Вивід прав України. Збірка статей і документів. — Львів, 1991.

Трав'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Гра-б'янки. — К.: Знання, 1992.

Донесения британского посла в России сэра Чарльза Витерта статс-секретарю Бойлю // Сборник императорского Русского исторического общества. Т. 39, 50. — СПб., 1884 — 1886.

Журнал, или Поденная записка государя императора Петра Великого с 1689 года даже до заключения Нейштатского мира. — СПб., 1770.

З епістолярної спадщини гетьмана Мазепи / Упоряд. В. Станіславський. — К.: НАН України, 1996.

Історія Русів. — К., 1991.

Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII і початку XVIII в. // Український археографічний збірник. Т. III. — К., 1930. Лист П. Орлика до С. Яворського // *Субтельний О.* Мазепинці. — К.: Либідь, 1994.

Листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни / Публікація В. Шевчука // Пам'ятки України. — 1991. — № 6.

Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971.

Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. Приложения. — М., 1842.

Марсове поле. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII — поч. XIX століть. — Кн. 2. — К.: Молодь, 1989.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. — К., 1995.

Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... // Чтения в обществе истории и древностей Российских. № 1. — М., 1847.

Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. VII, VIII, IX. — М.Л.: Изд-во АН СССР, 1947 — 1950.

Томашівський С. Із записок Каролинців про 1708/09 р. // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. — Т. 92. — Львів, 1909.

Томашівський С. З донесень австрійського посла Плеера в Москві 1708 і 1709 рр. // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. — Т. 92. — Львів, 1909.

Наукова та науково-популярна література

Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. — Київ, 1991.

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1969.

Борщак І. Мазепа. Життя та пориви великого гетьмана. — К.: Свенас, 1991.

Бочковська В. Г. Образ Мазепи у творах І. Максимовича // Могилянські читання. — К., 2000.

Брайчевський М. Правда і вигадки // Україна. — 1990. — №6.

Вишневський Л. Мазепа: історія життя і зради // Наука і суспільство. — 1985. — № 9.

Гаврилюк П. А. Народний присуд зраднику Мазепі // Народна творчість і етнографія. — 1959. — № 3.

Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття: Каталог історико-мистецької виставки (Львів, 21 червня — 24 серпня 2003 р.). — К.: ЄММА, 2003.

Господин А. Його зоря слава вождя знаменує // Пам'ятки України. — 1991. — № 6.

Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. — Т. 92. — Львів, 1909.

Грушевський О. С. Глухів і Лебедин // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. — Т. 92. — Львів, 1909.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996.

Доманицький В. Націотворча роль гетьмана Мазепи. — Чикаго, 1960.

Донцов Д. Мазепа і мазепинство. — К.: Сіяч, 1918.

Дудко Ф. Могила гетьмана Івана Мазепи // Галицька старовина. — 1994. — № 9.

Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. — М.: Новое литературное обозрение, 1995.

Єнсен А. Мазепа. Історичні картини. — К.: Український письменник, 1992.

Іван Мазепа. Художньо-документальна книжка. — К.: Веселка, 1992.

Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті / Упоряд. та передмова М. Слабошпицького. — К.: Рада, 1994.

Каманин И. Мазепа и его «прекрасная Елена» // Киевская старина. — 1886.

Килимник С. Світогляд гетьмана І. Мазепи та основні риси його характеру // Пороги. — Буенос-Айрес, 1954. — № 54/55.

Коновалова М. М. Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі: Автореф. дисертації на звання канд. філол. наук. 10.01.01. — Львів, 2001.

Костомаров Н. И. Мазепа. — М.: Республика, 1992.

Купранець О. Виклятий гетьман Мазепа. — Торонто, 1958.

Луців В. Гетьман Іван Мазепа. — Торонто, 1954.

Мазепа: Збірник. — К.: Мистецтво, 1993.

Маланюк Є. Illustrissimus Dominus Mazerpa — тло і постать. — К.: Обереги, 1991.

Млиновецький Р. Гетьман Іван Мазепа в світлі фактів і дзеркалі «історій». — Торонто, 1976.

Оглоблін О. Петрик — ханський гетьман України // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. — № 89. — К., 1930. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001.

Островський Я. Мазепа. Поміж романтичною легендою та політикою // Матеріали наукової сесії «Польсько-українські мистецькі контакти, друга половина XVIII — початок XX ст.». — Краків, 1988.

Павленко С. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. — 1994. — № 3.

Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів: Сіверянська думка, 1998.

- Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
- Полтава: Сборник статей. — М.: Изд-во АН СРСР, 1959.
- Праці українського наукового інституту. — Т. 46 — 48. — Варшава, 1938.
- Рудницький Л. А.* Мазепа на американській сцені // Всесвіт. — 1994. — № 9.
- Саченко С.* Мазепа — будівничий // Наука і суспільство. — 1991. — № 4.
- Січинський В.* Іван Мазепа — людина і меценат. — Філадельфія, 1951.
- Славутич Я.* «Озмітеся всі за руки...»: Гетьман Іван Мазепа як поет // Київ. — 1991. — № 3.
- Субтельний О.* Мазепинці. — К.: Либідь, 1994.
- Субтельний О.* Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Український історичний журнал. — 1991. — № 2.
- Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — М.: Госэкономиздат, 1958.
- Ткаченко М. Б.* Погляд на події 1708 р. через призму поеми О. Пушкіна «Полтава» // Могилянські читання. — К., 2000.
- Токаржевський-Карашевич І.* Жінки в житті Мазепи /7 Визвольний шлях. — Лондон, 1954. — № 7.
- Шевчук В.* Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. — 1993. — № 2.
- Шевчук В.* І славили, і ганили... Іван Мазепа в давній українській поезії // Пам'ятки України. — 1991. — № 6.
- Шендрік Л., Янович О.* Гетьман І. С. Мазепа у портретах // Криниця. — 1995. — № 1 — 3.
- Шутой В.* Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708 — 1709 рр. — К.: Політвидав УРСР, 1951.
- Шутой В.* Северная война 1700 — 1721 гг. — М.: Просвещение, 1970.
- Шутой В. Е.* Историзм «Полтавы» Пушкина // Вопросы истории. — 1974. — № 12.
- Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — К.: Наукова думка, 1993.
- Яковлева Т.* Архив коша Новой Запорожской Сечи и гетманский архив Ивана Мазепы // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. — СПб., 2004.